

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ALUSTATUD 1893. a.

VIINIK 223

ВЫПУСК

ОСНОВАНЫ в 1893 г

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР
V

TARTU 1968

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
TRANSACTIONS OF THE TARTU STATE UNIVERSITY
ALUSTATUD 1893. a. VIHIK 223 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ в 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР
V

TARTU 1968

Redaktsioonikolleegium:

L. Eringson (vastutav toimetaja), M. Lõhmus, H. Piirimäe ja
S. Issakov

Редакционная коллегия:

Л. Эрингсон (ответств. редактор), М. Лыхмус, Х. Пийримяэ и
С. Исаков

1924. AASTA 1. DETSEMBRI ÜLESTÕUSU MARKSISTLIK-LENINLIK KÄSITLUS 1920.—1930. AASTAIL

A. Viigi

NLKP ajaloo kateeder

Eesti töörahva relvastatud ülestõus 1. detsembril 1924. aastal oli sündmuseks eesti proletariaadi ja EKP ajaloos, mis korduvalt on paelunud paljude uurijate huvi.

Käesolev artikkel on otseseks jätkuks selle kangelasliku ülestõusu käsitleste historiograafilisel jälgimisel, mida autor alustas kirjutisega «Eesti kodanluse väärkontseptsioonidest 1924. a. 1. detsembri ülestõusu kohta».¹

Autor on vaadelnud ülestõusust otseselt osavõtjate, EKP juhtivate tegelaste ja ajaloolaste, nagu J. Anveldi, O. Rästa, H. Tummetau, H. Pöögelmanni, A. Neibergi, N. Karotamme jt. seisukohti. Samuti on peatunud EKP vastasrinna esindajate J. Palvadre, P. Petersoni jt. väärkontseptsioonidel.

Artikli koostamisel on põhiliselt jälgitud isikulist ja kronoloogilist printsiipi.

Vahetult pärast ülestõusu ilmunud kirjutistes esineb veel ebatäpsusi ja mõningate momentide liigset rõhutamist, mis on tingitud puudulikust informatsioonist ja konspiratsiooninõuetest ning lahkkelidest EKP Keskkomitee ja VK(b)P Eesti Sektsioonide Büroo vahel.

Kõik nimetatud autorid on püüdnud analüüsida ülestõusu nurjumise põhjusi. See on probleem, mis läbib enamust kirjutistest.

Kõige rohkem peatus 1920. aastail ülestõusu küsimustel Jaan Anvelt. Tema pikemaks artikliks oli «Miks meie kaotasime?»² Ta püüab eelkõige anda vastuse küsimusele rahvahulkade meeoleu kohta. Tõendina revolutsioonilise tõusu kohta rahvahulkades toob

¹ Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 173. Töid NLKP ajaloo alalt III. Tartu, 1965.

² «Klassivõitlus», 1925, nr. 52.

ta hulgalised arreteerimised pärast ülestõusu lämmatamist. J. Anvelt kirjutab: «... missugune valitsus on siis nõnda puruloll, et ta oma lojaalset rahvast ja truid sõdureid-madruseid nuhkide inkvisitsiooni kambritesse ja väljakohtu veristesse kätesse annab, et neid, nende sugulasi ja sõpru ning kogu laiu kihte valitsuse vastu ajada?»³

Rahvahulkade valmisolekut ülestõusuks hindab ta järgmiselt:

1. Kompartei lipu all oli määratu enamus tööstustöolistest, kes olid valmis partei kutsel tänavale tulema, nagu näitas 3. augusti demonstratsioon.

2. 99% kõigist töölisorganisatsioonidest oli kommunistide juhtida.

3. Maatööraha enamus oli pöörde ja töörahvavalitsuse poolt.

4. Kesktalupoeg vaatas pöördele ükskõikselt.

5. Suur osa riigiteenijatest olid ükskõiksed.

6. Sõjaväe enamus oli ükskõikne, kommunistide pooldajate arv oli suurem kui kodanliku vabariigi aktiivsete pooldajate arv.⁴

Neid J. Anveldi seisukohti kinnitavad paljud faktid. Kõikjal üle maa toimus koosolekuid ja miitinguid, kus töölisel nõudsid nõukogude korra kehtestamist.

Kodanluse poolt koostatud süüdistusaktis J. Antoni, M. Kase, A. Kõvamehe jt. kohta öeldakse, et koosolekutel «kutsuti kõneleate poolt rahvast ülesse, et praegune Vabariigi valitsus otsekohe vägivaldselt tuleks kukutada, tööliste diktatuur maksma panna ning Eesti vabariiki ühendada Nõukogude Venega».⁵ 26. septembril võttis Lutheri vabrikus toimunud tööliste koosolek vastu resolutsiooni, milles öeldi: «Koosolek nõuab tööraha esindajatelt ja juhtivatelt organisatsioonidelt, et nad kodanliku valitsuse kõrvaldaksid ja meie, rakkuskäte esindajate valitsust teostaksid».⁶

Kommunistide mõju kasvust annab tunnistust asjaolu, et sõtsid kaotasid igasuguse pinna töölisliikumises, millest tunnistavad nende lüüasaamised koosolekutel.⁷

Maatöölise raskest olukorrast aga annavad tunnistust paljud palvekirjad.⁸ Kuid vigade tõttu, mida EKP oli teinud maaküsimuses, ei olnud tal maarahva hulgas nii üksmeelset ja tugevat poolehoidu kui tööliste juures ja siin on Anvelt ilmselt maatööraha ja keskmiku valmisolekut revolutsiooniks üle hinnanud. Ka

³ Sealsamas, lk. 4.

⁴ Sealsamas, lk. 4—5.

⁵ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Arhiiv (EKPA), f. 27, nim. 3, s.-ü. 19, l. 309.

⁶ ENSV ORKA, f. 949, nim. 1, s.-ü. 45, l. 8.

⁷ «Teadete Leht», 1924, 12. aprill, lk. 3; «Sõna», 1924, 24. mai, lk. 5; «Meie Leht», 1924, 2. aug., lk. 3 jm.

⁸ EKPA, f. 6495, nim. 1, s.-ü. 141 jm.

riižiteenijate üldist ükskõiksust ei saa hinnata eriti soodustava tegurina ülestõusu puhul, sest nende hulgas oli siiski küllaldaselt neid, kes toetasid kodanlikku valitsust.

Kahtlemata oli sõjaväes suurel hulgal sõdureid, kes ei olnud rahul kehtiva korraga. Seda tõendab ka kindral A. Tõnissoni salajane kiri 3. jaanuarist 1925. a., kus ta märgib: «III diviisi väeosades on õige suur protsent kommunistliku ilmavaatega sõdureid, keda iga ülesande jaoks tarvitada ei saa».⁹ Siinjuures tuleb aga arvestada asjolu, et 1924. a. septembris oli tegevteenistusse tulnud uus vahetus ja vanemad sõdurid demobiliseeritud, mis nõrgendas parteiorganisatsioone sõjaväes ja seega vähendas EKP mõju. Mainitud olukorda märgib ka J. Anvelt ise oma artiklis.

Anvelt selgitab, et ülestõusu ei tohtinud alustada üldstreigi ja massilise väljaastumise ettevalmistamisega, mis oleks vastast hoiatanud ja võimaldanud tal ülestõusu ennetada, varem relvad kätte haarata ja oma jõude koondada.

Ülestõusu nurjumise peamisteks põhjusteks toob J. Anvelt vilumatuse ja suured organisatsioonilised vead, nagu ebaõnnestumised peastaabi ja autotankide divisjoni vallutamisel, eeluurimisvanglast ja arestimajadest vangide vabastamata jätmine, jõudude killustamine ja vastase pealetungi mitteamvestamine.

Kõigi nende vigade põhjuseks loeb J. Anvelt seda, et «...meil puudusid need kogemused, puudus see oskus, mis tarvis, et niisugust tõsist operatsiooni läbi viia, nagu on asutuste, kasarmute jne. organiseeritud «ülevõtmine». Veel vähem oskasime meie jõudusid hästi ära jaotada ja kaitseseisukorraks vastu panna, kuni reservid oleksid appi jõudnud».¹⁰

Kõik need J. Anveldi seisukohad on õiged. Jäi vaid väljatoomata seisukoht, et EKP ei osanud lõpuni ellu rakendada marksislik-leninlikku revolutsiooniteooriat ülestõusust kui kunstist.

Samal ajal püüdsid VK(b)P Keskkomitee Eesti sektsioonide büroo liikmed J. Palvadre, P. Peterson jt. tõestada, et 1. detsembri ülestõusu võiduks ei olnud vajalikke majanduslikke ega poliitilisi eeldusi ning et see oli blankistlik vandenõu, kodanluse provokatsiooni tulemus, mis paratamatult nurjus.

«Edasis» kirjutati juba ülestõusule järgnevatel päevadel: «Kodanlus provotseeris töörahvast ülesastumisele. Kodanlus kutsub töölisteklassi siis võitlusele, kui töölisteklass seda ei oleks pidanud tegema».¹¹ J. Palvadre aga kirjutas: «Eesti kodanlus äärmiste piinamistega, halastamata tapmistega, ikka suuremaks muutuva spekulatsiooniga, töötatöölise arvu kasvuga, tööliste

⁹ ENSV ORKA, f. 497, nim. 2, s.-ü. 654, l. 301.

¹⁰ «Klassivõitlus», 1925, nr. 52, lk. 8.

¹¹ K. T. Veri nõuab vere hinda. — «Edasi», 1924, 10. det., lk. 2.

näljutamisega ja kehvtalupoegade, asunikude ja maa proleta-
riaadi pigistamisega provotseeris 1. detsembril Tallinna kommu-
nistide vandeseltsliku ülesastumise. „»¹²

Ei ole õige väita, et kodanlus provotseeris ülestõusu. Töö-
rahva järjest tugevnev rõhumine oli paratamatu ajalooline sea-
duspärasus, sest kodanlus ei suutnud oma võimu muidu säilitada.

Oma kirjutises «Omapärane revolutsiooni teooria»¹³ püüab
J. Palvadre väita, nagu ei tunnistaks EKP Keskkomitee üldse
leninlikke seisukohti. Ta väidab, nagu eitaksid J. Anvelt, H. Tum-
meltau jt. töölisklassi ja kehvtalurahvast revolutsiooni kandva
jõuna ja peaksid ainsaks jõuks löögirühmi ja töölisklassi eelväge
— parteid, kes barrikaadidel võideldes revolutsiooni läbi viivad.
J. Palvadre püüab täielikult eitada rahva valmisolekut revolut-
siooniliseks võitluseks. Ta ei tunnista neid põhjendusi, mida
J. Anvelt jt. on toonud revolutsioonilise meeoleolu kasvu tunnus-
tena. Ta kirjutab: «Rahulolematusest ei olene veel aktiivne välja-
astumine, lendlehe lugemine ei ole tõenduseks, et lugeja on val-
mis oma elu revolutsiooni hääks ohverdama, demonstratsioon ei
ole revolutsioon jne. jne.»¹⁴

Tema seisukoha paikapidamatust revolutsioonilise meeoleolu
puudumise kohta tunnistavad eespool toodud faktid.

Koos J. Palvadrega kaitseb ka P. Peterson seisukohta, et «sil-
mapilk ei olnud ülesastumiseks mitte küllalt soodne, organisat-
siooniliselt ei olnud kõik ettevalmistatud ja ülesastumises tehti
suuri taktilisi vigu».¹⁵

Revolutsioonilise situatsiooni olemasolu eitatakse ka pseudo-
nüümi E. R. all avaldatud kirjutistes.¹⁶

Mõningal juhul astutakse otseselt välja EKP juhtivate tege-
laste vastu ja seatakse nende asemele EKP vastasrinna jõude.
J. Palvadre kirjutab: «Kui 1. dets. juhid olukorda hinnata ei
suutnud ja väikekodanlikkudel tunnetel end petta lasksid ning
revolutsioonilist arenemist ja käiku juhtida ei osanud, siis töölis-
klassil ja kommunistlikul parteil on küllalt suudet, et üles lükata
oma hulgast kindlad enamlaste revolutsiooni juhid, leninlased,
kes Eesti töölisklassi ja kehvtalupoega võidule viivad Eesti fa-
šistliku kodanluse üle».¹⁷ Oma seisukohtade kinnitamiseks kasu-
tavad EKP vastasrindlased sageli lubamatut võtet. Nad võtsid

¹² J. Palvadre. Eesti kodanlus pidutseb. — «Edasi», 1925, 24. veebr., lk. 2.

¹³ «Edasi», 1925, 5. apr., nr. 78.

¹⁴ «Edasi», 1925, 5. apr., lk. 5.

¹⁵ P. Peterson. «Klassivõitlus», nr. 52; «Edasi», 1925, 29. märts, lk. 7.

¹⁶ E. R. Mida peaks õppima Eesti töörahvas 1. detsembrist. — «Edasi», 1925, 6. märts ja E. R. Veel mõnda 1. detsembrist. «Edasi», 1925, 26. märts.

¹⁷ J. Palvadre. Eesti kodanlus pidutseb. — «Edasi», 1925, 24. veebr., lk. 2.

J. Anveldi jt. kirjutistest üksikuid kontekstist eraldatud tsitaate ja tõlgitsesid neid meelevaldselt (J. Palvadre ja P. Petersoni mainitud kirjutistes).

Et lahendada lõplikult 1. detsembri ülestõusu hindamise probleemid, otsustas EKP Keskkomitee kokku kutsuda ülestõusust osavõtjate konverentsi, mis toimus Leningradis 19.—20. aprillini 1925. aastal. Siin esinesid sissejuhatava sõnavõtuga H. Pöögelmann ja pikema ülevaatega ülestõusust J. Anvelt ning ülestõusu staabiülem K. Rimm. Arvukates sõnavõttudes tunnistati õigeeks EKP KK seisukohad ülestõusu objektiivsete tingimuste hindamisel.

Anvelt oma aruandes täpsustab mõningaid «Klassivõitluses» avaldatud seisukohti. Nii näiteks märgib ta, et I pataljonist tuli kokku võrdlemisi vähe mehi, mis mõjus rusuvalt nii komandöridele kui ka meestele.¹⁸ Ka ülestõusu nurjumise peapõhjusest väljendab ta siin selgemalt kui oma eelmises artiklis, öeldes, et «meie ülestõusu kunstis ei olnud nii osavad kui kodanlus sõjariistus ülestõusu mahasurumises».¹⁹

Detsembriülestõusu esimese aastapäeva puhul rõhutas Anvelt õppetunnina tulevastele ülestõusudele võitlussalkade organiseerimist konspiratsiooni tingimustes.²⁰ Ta kirjutab: «1. detsembri ülestõusu kogemusi hinnates ja tulevasteks võitlusteks alles hoides tuleb Eesti töörahval 1924. a. võitlussalkade organiseerimist selle võitlustejärgu tähtsama pärandusena silmas pidada».²¹

Sama probleemi juurde tuleb J. Anvelt tagasi veel 1929. aastal.²² Kirjeldades siin võitlussalkade organiseerimist ja kogunemist, rõhutab ta, et sõjariistus ülestõusu puhul on määratu suure tähtsusega ootamatu pealetungimine. Et mitte ootamatust valesti mõista, ta selgitab: «Muidugi proletaarne revolutsioon ei saa olla ootamatu selle sõna üldises mõttes. Hulki ei saa võitluseks ette valmistada salaja, vaid revolutsioonilise liikumise tõus kuni ta haripunktini on ühenduses vastava laiaulatusliku kihutustööga suusõnal ja kirjateel, meelevaldustega jne.»²³

Kuigi J. Anvelt omistab väga suurt tähtsust konspiratiivsusele kui edu pandile võitlussalkade organiseerimisel ja kogunemisel, mõjus see teisest küljest nende võitlusvõimet pidurdavalt. Seda märgiti ka 1. detsembri ülestõusust osavõtjate konverentsil, kus Tuul (varjunimi) arvas, et konspiratiivsuse tõttu ei olnud

¹⁸ EKPA, f. 24, nim. 1, s.-ü. 288, l. 43.

¹⁹ Sealsamas, l. 48.

²⁰ J. A. 1. detsembri sõjariistus ülestõusu aastapäeva puhul. — «Klassivõitlus», 1925, nr. 69/70.

²¹ Sealsamas, lk. 4.

²² J. A. Paarist 1. detsembri õppetunnist. — «Klassivõitlus», 1929, nr. 113/114.

²³ Sealsamas.

lööksalkade liikmeil ülevaadet olukorrast. Inimesed, kes tulid kokku, ei teadnud, et tuleb väljaastumine ja ei olnud seepärast vastavalt riides ega valmistunud koheseks väljaastumiseks. Seetõttu langes meeleolu.²⁴

Teise probleemina käsitleb Anvelt selles kirjutises sõjaväeosade väljatoomist. Ta märgib veel kord, et ülestõusjate mõju väeosades vähendas vanemate sõdurite demobiliseerimine paar kuud enne ülestõusu. Sellest hoolimata loodeti mõned väeosad välja tuua, eelkõige aga 10. jalaväerügementi. Siin sündmuste kirjeldamisel J. Anvelt eksib. Ta märgib, nagu oleks võitlussalk läinud kasarmusse, äratanud meeskonna ja hakanud seda ülestõusule agiteerima. Sõdurid aga kahelnud, kas pole mitte tegemist provokatsiooniga ja lõpuks jõudnud kohale ohvitserid, kes koos hallparunite poegadega võitlussalga vangi võtnud.²⁵

Tegelikult aga tabas võitlussalka ootamatus. Kui nad jõudsid kasarmu juurde, oli õppekomando hommikuseks laskmiseks laske-tiirul tavalisest varem äratatud²⁶ ja seepärast ei olnud võimalik kasarmusse tungida.

Õigesti hindab J. Anvelt sündmuste käiku maalenuväe divisjonis. Ta tunnistab suureks veaks pärast edukat divisjoni vallutamist passiivsele ootavale seisukohale jäämist ja kõigile relvade jaotamist.

Ülestõusu ettevalmistuse otsese juhina on J. Anvelt suutnud oma kirjutistes anda marksistliku ja võrdlemisi objektiivse hinnangu ülestõusu eeldustele, käigule ja nurjumise põhjustele.

Nõukogude Liidus ja teistes maades elunevate eestlaste-revolutsionääride hulgas abi organiseerimiseks vabatahtlike näol moodustati sõjaväeline kolmik, kuhu kuulusid Keskkomitee liikmed Otto Rästas ja Rudolf Vakmann ning sõjaasjanduse spetsialist Harald Tummeltau. Oma panuse on nad andnud ka ülestõusu uurimisel.

Nagu eespool märgitud, ilmus ruba 5. detsembril «Edasi» veergudel H. Tummeltau kirjutis²⁷ Autor ise märgib, et andmete puudumise tõttu ei saa veel mingit üksikasjalikumalt ülevaadet ülestõusust anda. Ta peatub lühidalt vaid võitlussalkade tegevusel tähtsamatel objektidel.

Pikema kirjutisega esineb ta aga peagi «Klassivõitluses».²⁸ Sissejuhatavas osas toonitab H. Tummeltau revolutsioonilise situatsiooni küpsemist, mis väljendub Tööraha Ühise Väerinna

²⁴ EKPA, f. 24, nim. 1, s.-ü. 288, l. 102—104.

²⁵ J. A. Paarist 1. detsembri õppetunnist. — «Klassivõitlus», 1929, nr. 113/114.

²⁶ ENSV ORRKA, f. 957, nim. 1, s.-ü. 248, l. 54.

²⁷ H. T. Tööraha sõjariistus ülestõus Eestis. — «Edasi», 1924, 25. det.

²⁸ H. T. Eesti töörahva võitlusväerind 1. detsembril 1924. — «Klassivõitlus», 1924/25, nr. 48.

tugevnemises ning valitsevate kihtide kriisis. Võitlussalkade tegevuses näeb ta kaht ülesannet — kodanliku võimuaparaadi valutamist ja kodanluse vastupanu elavjõu hävitamist. Esimese osa täitsid lööksalgad edukalt, kuid teist osa ei suudetud täita ja seetõttu ei saadud asuda sellega tihedalt seotud järgmiste ülesannete lahendamisele — hulkade mobiliseerimisele ja ajutise revolutsioonilise töörahvavõimu kujundamisele. Kodanluse elavjõu vastu suunatud rünnakute ebaõnnestumist seletab H. Tummeltau puhtsõjaliste puudustega. Seega taandub kogu ülestõusu nurjumine sõjalistele vigadele. Väär on ka arvamus, et alles siis oleks tulnud töölishulgad võitlusse kaasa tõmmata, kui kodanluse elavjõud eelsalkade poolt on purustatud. Rahvahulgad oleks tulnud aktiivseks võitluseks kaasa tõmmata kohe koos esimeste edusamudega.

Vastuseks kodanliku Eesti ajakirjanduse seisukohtadele, et ülestõusu likvideerisid isamaavaimustusest haaratud rahvas ja truu sõjavägi, näitab Tummeltau ülestõusu mahasurumiseks kasutatud väeosi loetledes, et selleks oli Eesti tõusikkodanluse kaardivägi, kuna üldiselt sõjavägi ja isegi nooremad ohvitserid sündmuste käigust eemaldatud olid.

Ülestõusu viienda aastapäeva puhul ilmunud lühikeses kirjutises²⁹ astub ta välja nende vastu, kes pidasid ülestõusu salanõuks või kommunistide mässuks. Ta kirjutab: «Parteil oli kaks teed: kas asuda sõjariistus ülestõusu korraldama kõigi sõjaliste nõuete järele, või ootama jääda, millal mass loodusjõuliselt ise uulitsale valgub. Võis kompartei viimasele seisukohale jääda ja käed rüpes oodata? Loomulikult ei, sest see oleks töörahva äraandmine olnud, see oleks paljaste kätega masside kodanluse kuulipildujate, suurtükkide, tankide ja teiste sõjariistade tule alla viimine olnud».³⁰

Kirjutades kaotuse põhjustest, toob ta ära samad sõjalised puudused, millest kõneles J. Anvelt, märkides, et kui kõikjal oleks suudetud mitu tundi vastu pidada nagu lennuväljal, siis oleks olukord muutunud. Ta ei too aga esile, et just kaitsese jäämine oligi suureks veaks. Ühtlasi korrigeerib ta oma varasemat seisukohta masside väljaastumise suhtes ja jõuab järeldusele, et staap ei osanud ühendada eelsalkade sõjalist lööki masside väljaastumisega ja hulgad jäid tänavale väljumisega hiljaks.

Ka Otto Rästas oma kirjutises³¹ näitab, et ülestõus ei olnud blankistlik. Ta märgib: «Kommunistlik Partei võis eksida üksikute silmapilkude hindamises, kuid üldine seisukorra hindamine

²⁹ H. Tummeltau. Detsembri kommunaaride mälestuseks. — «Edasi», 1929, 29. nov.

³⁰ Sealsamas.

³¹ O. R. 1. detsembri sündmustest. — «Klassivõitlus», 1925, nr. 49.

valitseva majandusliste ja poliitiliste vahekordade juures oli õige». ³² Ta selgitab, et kodanliku diktatuuri tingimustes oli tööliklassil võimatu end tervenisti sõjariistu panna. Relvastamata massi tänavatele ilmumisel oleks see kodanluse lööksalkade poolt kohe purustatud ja seepärast tuli alustada proletariaadi relvastatud lööksalkade tegevusega.

Sama mõtet kordab ta ülestõusu viiendal aastapäeval ³³. Toetudes Lenini seisukohtadele ülestõusust kirjutab O. Rästas, et ülestõusu alustamiseks peavad olema vastavad eeltingimused ja nende olemasolul ei või lahti öelda ülestõusust, kuigi need veel ei kindlusta ülestõusu kaotuse eest. Kuna ülestõus on kunst, siis ei või toetuda mitte ainult kõige parematele eeltingimustele, vaid tuleb ülestõusu ette valmistada organisatsiooniliselt, tehniliselt ja agitatsiooniliselt, et seda tõesti kui kunsti läbi viia. O. Rästas märkib, et see viimane tingimus oli revolutsionääridele kõige vähem selge. Seega on O. Rästas jõudnud marksistlik-leninlikule seisukohale ülestõusust kui kunstist.

Samas ajalehes on R. Vakmanni kirjutis, ³⁴ milles ta analüüsib majanduslikku ja poliitilist olukorda Eestis enne ülestõusu. Ka tema asub seisukohale, et EKP-l ei olnud teist võimalust kui organiseerida ülestõusu. «Tal oli tarvis võidelda. Teist teed peale sõjariistus võitluse siis ei olnud. Igatahes oleks häbistavam olnud, kui ta siis oma klassivaenlasele ilma võitluseta oleks alla andnud», ³⁵ kirjutab Vakmann.

Ülestõusu tundmaõppimise vajadust on rõhutanud ka Hans Pöggelmann. Ülestõusust osavõtnute konverentsi avades ta ütles: «EKP Keskkomitee loodab, et ühisel nõupidamisel on võimalik välja selgitada, missuguseid vigu tehti selles väljaastumises kui ka seda, mis tõesti kasulik ja õige oli ülestõusust. Keskkomitee loodab, et see õppetund kasuks ei tule mitte üksi Eestimaa töörahva edaspidistele võitlustele, mis mitte ei soiku, vaid et see õppetund Eestimaa töörahva võitlusest on meie poolt veeringuks ka ülemaailmse töörahva võitluskogemuste salve». ³⁶

Hiljem oma sõnavõtus ta näitab, et isegi Eesti kodanlus oli sunnitud tunnistama suurt organiseerimistööd just laiade rahvahulkade keskel ja ülestõusu momendi sobivust. ³⁷

Oma raamatus «Klassivõitluse ajalugu» ³⁸ käsitleb ta revolutsioonilise situatsiooni kujunemist ja ülestõusu ettevalmistamist

³² Sealsamas, lk. 9.

³³ O. R. Viis aastat pärast 1. detsembrit. — «Edasi», 1929, 29. nov.

³⁴ R. Vakmann. Miks 1. detsembri ülestõus sündis? — «Edasi», 1929, 29. nov.

³⁵ Sealsamas, lk. 3.

³⁶ EKPA, f. 24, nim. 1, s.-ü. 288, l. 12—13.

³⁷ Sealsamas, l. 111—112.

³⁸ H. Pöggelmann. Klassivõitluse ajalugu. Leningrad, 1928.

1924. aasta kevadest alates. Ta kirjutab, et «kuude viisi organiseeriti tööliste hulkades, sõjaväes, maal küldes neid salku, kusjuures ühteaegu ka üldist seisukorda kõige teravamalt silmas peeti ja igasuguseid mõjusid ja meeoleolu arenemist kaaluti».³⁹

Ülestõusu kaotuse kohta ütleb H. Pöögelmann: «Ja kui 1. detsembri väljaastumine siiski kaotusega lõppes, siis mitte sellepärast, et pinda ei oleks olnud või jõudude vahekorda valesti oleks hinnatud, vaid sellepärast, et olemasolevate jõudude ärakasutamisel vigu tehti, et korralduses puudusi oli ja osalt ettenägemata takistused ette tulid, mis proletariaadile lüüasaamise tõi».⁴⁰

Kuigi H. Pöögelmanni hinnang on õige, ei ole see ammendav ülestõusu nurjumise põhjuste hindamisel.

1920. aastal käsitlesid detsembriülestõusu veel Joh. Reesen ja L. Looring. Joh. Reesen oma kirjutises «1. detsembri majanduslikud eeldused»⁴¹ selgitab, et kuigi Eestis oli tööstusproletariaat vähemuses ja moodustas vaid 16⁰/₀ rahva üldarvust, siis oli tal küllaldaselt liitlasi transpordi, side, majateenijate, riigiteenijate ja omavalitsuse teenijate näol, kes samuti olid palgatöölised. Analüüsides rahvakihtide jagunemist maal, nimetab ta proletariaadi otseseks liitlaseks 50—60 tuhandet palgatöölise ja suuremat osa kandi- ja rendikohapidajaid, popse ning kehvi kalureid. Reesen leiab, et usk pureleva ja riiki varastava kodanluse võimu püsisusse langes kõigis kihtides ja jõuabki lõppkokkuvõttele, et majanduslikud eeltingimused olid ülestõusuks olemas ning poliitiliste jõudude ülekaal kaldus proletariaadi kasuks. Revolutsioon oleks võitnud, väidab Reesen, kui mitte suuri vigu poleks tehtud. Nende juures aga autor ei peatu ega näita neid lähemalt.

L. Looring oma kirjutistes⁴² käsitleb samu probleeme analoogiliste seisukohtadega.

Sügavam teoreetiline hinnang anti 1. detsembri ülestõusule 1930. aastal «Pravdas»: «Kuid mispärast Tallinna ülestõus siiski lõppes proletariaadi kaotusega? Mispärast masside üldise revolutsioonilise meeoleolu juures, olukorras, kus elanikkonna määratu enamus ilmselt toetas kommunistliku partei loosungeid, kus kodanlikud ülemkihid olid peaaegu täielikult laostunud, kus oli olemas ülestõusu suurepäraselt läbimõeldud sõjaline plaan, ülestõusul, relvastatud võitlusel edu ei olnud? Tallinna ülestõusu nurjumise peamine põhjus seisab selles, et eesti seltsimehed ei saanud õigesti aru Lenini nõuetest relvastatud ülestõusust kui kunstist».⁴³ Artiklis rõhutatakse, et otsustaval momendil jäid töö-

³⁹ H. Pöögelmann. Klassivõitluse ajalugu, lk. 141.

⁴⁰ Sealsamas.

⁴¹ «Edasi», 1925, 1. det.

⁴² L. L. 1. det. poliitilised eeldused. — «Edasi», 1925, 1. det. ja L. L. 1. detsember 1924. — «Edasi», 1927, 29. nov.

⁴³ Декабрьское восстание в Эстонии. — «Правда», 1930, 1 декабря.

tajate massid passiivseteks pealtvaatajateks. EKP ei osanud ühendada eelsalkade väljaastumist masside väljaastumisega.

«Pravdas» avaldatud seisukoht, et EKP ei suutnud lõpuni tunnetada Lenini nõudeid relvastatud ülestõusust kui kunstist, on aluseks kõigile kirjutistele, mis avaldati pärast 1. detsembrit 1930. Vastavalt sellele võibki hinnata 1930. aastail ilmunud kirjutisi ülestõusu kohta sammuks edasi võrreldes 1920. aastail avaldatud kirjutistega, kus üldse ei osatud näha ülestõusu kui kunsti alahindamist või siis märgiti seda nagu möödaminnes, seda kaotuse peapõhjuseks esile toomata.

1931. aastal ilmus A. Neibergi raamat «Relvastatud ülestõus».⁴⁴ Siin on autor võrrelnud tähtsamaid relvastatud ülestõuse ja andnud ühtlasi ka detsembriülestõusu kohta lühikese ajaliku analüüsiva ülevaate.

Vaadeldes üldist poliitilist olukorda kodanlikus Eestis 1924. aastal, jõuab autor järeldusele, et EKP seisukoht poliitilise olukorra sobivusest võiduka ülestõusu organiseerimiseks ja proletaariaadi diktatuuri kehtestamiseks vastas tegelikele tingimustele.

A. Neiberg vaatleb veel ülestõusu sõjalis-organisatsioonilist ettevalmistamist, ülestõusu käiku ja nurjumise põhjusi. Analüüsi tulemusena näitab autor neid vigu, mis ülestõususes esinesid. Ta toob välja järgmised põhivead: 1. Ülestõusu juhtkond hindas üle Tallinna garnisoni sõjavägede laostumise astet ja partei sõjalise organisatsiooni jõude. 2. Ülestõusu plaan ja ülesanded, mis anti üksikutele gruppidele, ei vastanud sõjalise organisatsiooni jõududele. 3. Kuigi võitlusgruppid läksid lahingusse suure entusiasmiga, siis enamus kaotas selle pärast esimest ebaõnnestumist. 4. Kõik võitlejad ei osanud käsitseda relvi, mis neil olid kasutada. 5. Mõningate objektide luure oli väga pealiskaudselt teostatud. 6. Side ja koostöö üksikute gruppide vahel oli väga nõrk. Otsustavaks ülestõusu käigule peab A. Neiberg asjaolu, et väikesed löökrühmad, kes alustasid ülestõusu, osutasid isoleerituiks Tallinna töölisklassi massidest. Massid ei võtnud võitlusest aktiivselt osa, nad osutasid passiivseteks kõrvalseisjateks. Partei ei suutnud töölisklassi hulki organiseerida ja kaasa tõmmata aktiivsesse võitlusse võimu eest üheaegselt väljaastunud lööksalklastega.⁴⁵

Seda seisukohta on autor korduvalt toonitanud. Samas selgitab ta, et ei tohi teha järeldust, nagu poleks töölisklassi hulgal olnud küllalt revolutsioonilised. Küll aga polnud Tallinna töölisklass poliitiliselt ja organisatsiooniliselt ülestõusuks ettevalmistatud just 1. detsembriks. Partei hindas üle kitsalt sõjalist momenti ülestõususes ja alahindas massilise revolutsioonilise liikumise

⁴⁴ А. Ю. Нейберг. Вооруженное восстание. М.—Л., 1931.

⁴⁵ Sealsamas, lk. 28, 47—50, 138, 150.

tähtsust. Ootamatus mõjus kõigile. Partei üleminek aktiivsele tegevusele oli liiga järsk.⁴⁶

Mainitud uurimuse suurimaks väärtuseks tulebki lugeda, et autor kasutada oleva materjali põhjal on analüüsinud lööksalkade ja rahvmasside tegevuse vahekorda ning andnud sellele objektiivse hinnangu. Eelnevates töödes pöörati sellele vähem tähelepanu ja mõningal määral hinnati üle rahvahulkade aktiivsust. Tähelepanu väärib just seisukoht, et kuigi rahvamasse oli ülestõusuks ette valmistatud, siis seda üldiselt ja mitte konkreetselt 1. detsembriks. Seetõttu oli ülestõus mitte ainult kodanlusele vaid ka töölisklassile ootamatu ning ei osatud kiiresti oma kohta ülestõusust leida. Teiselt poolt ta näitab, et täiesti ekslikud olid EKP vastasrinna seisukohad, mis täielikult eitasid rahvahulkade valmisolekut ülestõusuks.

Teatud sarnasus A. Neibergi käsitleusega on Kiiremehe varjunime all kirjutatud artiklil.⁴⁷ Ka tema peab kaotuse peapõhjuseks, et EKP ei osanud ühendada lööksalkade väljaastumist töölisklasside väljaastumisega. Ta kirjutab: «Kuid EKP tegi rea organisatsioonilisi ja sõjalisi vigu ning ei suutnud tegelikult seostada neid kaht ülesannet, s. o. avangardi väljaastumist paralleelselt masside relvastamise ja väljaastumisega».⁴⁸

Kuigi autor kõneleb vaprustest, mida näidati objektide kaitsmisel, kui kodanlus asus pealetungile — kirjutab ta ka, et vaenlase pikemasse sõjalisse tegevusse tõmbamise asemel taganesid ülestõusnud ebaedu puhul ja jätsid initsiatiivi vaenlasele. Isegi küllaldase edu puhul lennuväedivisjonis ülestõusjad ei arendanud pealetungi ega läinud appi seltsimeestele linnas, vaid asusid kaitsele, mis on ülestõusu surmaks.⁴⁹

Kiiremees asub kindlalt seisukohal, et tegemist ei olnud mingi blankistliku vandenõuga, sest 1924. aastal olid Eestis kõik tingimused olemas, mis määravad revolutsioonilise situatsiooni.

Tubliks saavutuseks 1. detsembri ülestõusu uurimisel on N. Karotamme artikkel.⁵⁰

Ta asub lahendama ülestõusu eeldusi revolutsioonilise situatsiooni kolme põhitingimuse seisukohast. Analüüsides kodanluse olukorda ta näitab, et Eestis oli 1924. a. sügiseks kujunenud terav kriis. Kodanlus ei saanud enam endiselt edasi elada ja valitseda. Suur tööpuudus ja majanduslik kriis olid viinud tööliste olukorra tunduvalt halvenemisele ning rahvahulgad olid nihkunud tunduvalt pahemale poole.

⁴⁶ Sealsamas, lk. 50, 164.

⁴⁷ К и й р е м е е с. Ревельское восстание 1924 г. — Очерки по истории вооруженных восстаний. Т. II. Вып. 1. М.—Л., 1931.

⁴⁸ Sealsamas, lk. 111.

⁴⁹ Sealsamas, lk. 109.

⁵⁰ N. K a r o t a m m. 1924. a. 1. dets. sõjariistus ülestõusu kümnenal

Edasi näitab N. Karotamm, et olid olemas ka sellised tegurid nagu tugev kommunistlik partei, mille lipu all oli tööliste enamus, rääkimata poliitiliselt aktiivsest töölikonnast. Partei oli purustanud reformismi ja oportunisti mõju tööliklassi hulgas. Ta selgitab, et kuigi võrdlemisi laiad kehvtalurahvahulgad olid EKP ideelise mõju all ja kohati isegi keskmikud pooldasid Tööraha Ühist Väerinda, siis seda kahandasid Eesti Tööraha Kommuuni poolt tehtud vead maa- ja talurahvaküsimuses. Kuigi EKP Keskkomitee «Avalikus kirjas» 15. oktoobrist 1924. a. ja 19. oktoobril ilmunud «Kommunisti» artiklis «Proletaarne revolutsioon ja talurahvas» selgitati EKP seisukohta maaküsimuses, ei jõudnud need kirjutised kaugeltki veel kõigi talupoegadeni. Ühisrinde 12 nõudmise hulgas tõlgitseti punkti — mõisate tükeldamine seisma — paljude poolt selliselt, et mõisad jäävad terveks ning lähevad kas riiklikule harimisele või talupoegade ühisharimisele. Sellisele tõlgitsusele aitasid kaasa kodanlus ja sotsid. EKP õiged seisukohad maa- ja talurahvaküsimuses ei ulatunud aga laiadesse rahvahulkadesse. Siit teebki autor väga õige järelduse, et EKP ei suutnud lõpuni lahendada proletariaadi liitlase küsimust ülestõusu läbiviimisel. Seega on N. Karotamm proletariaadi liitlase küsimust ülestõusus suutnud sügavamalt lahendada kui eelnevate tööde autorid, kes sageli talurahva valmisolekut revolutsiooniks on üle hinnanud.

Ülestõusu ettevalmistamise peamiseks veaks peab N. Karotamm asjaolu, et pearõhk pandi ootamatusele ja lööksalkade tegevusele, kuna hulkade laienevaid ja teravnevaid väljaastumisi ei organiseeritud, mille tulemusena partei ei suutnud ülestõusus lööksalkade väljaastumist ühendada hulkade võitlusega.⁵¹ Ebaselgeks jääb, mida autor mõtleb hulkade väljaastumise all, sest ta ise lisab, et need ei tohi muutuda revolutsiooniliste jõudude raiskamiseks ja pillamiseks. Tegelikult olid ju masside revolutsiooniliseks väljaastumiseks nõupidamised ja koosolekud, kus nõuti kodanliku korra kukutamist, 3. augusti demonstratsioon jne.

Õigesti märgib N. Karotamm, et töölishulkadel ei olnud selge, mida nad pidid ülestõusu puhul tegema ja see oli ka kahtlemata üheks põhjuseks, miks nad kohe ei lülitunud aktiivsesse tegevusse.

Autor peatub ülestõusu läbiviimisel kui kunstil ja näitab üksikasjalikult, milliste vigadega oli tegemist ning teeb lõppjärelduse: «Vaadates 1. dets. sõjariistus ülestõusu ettevalmistamist ja läbiviimist, näeme meie, et EKP ei suutnud lõpuni teostada sõjariistus ülestõusu kui kunsti. ...»⁵²

⁵¹ N. Karotamm. 1924. a. 1. dets. sõjariistus ülestõusu kümnendal aastapäeval. — «Klassivõitlus», 1934, nr. 11, lk. 4—5.

⁵² Sealsamas, lk. 7.

1920. aastail esinenud autoritest kirjutavad 1930. aastail uuesti ülestõusust H. Tummeltau, Joh. Reesen ja L. Looring.

H. Tummeltau oma kirjutises «Detsembri kaotuse peapõhjused»⁵³ käsitleb samu probleeme, mis varasemateski kirjutistes ja ka kontseptsioon on põhiliselt sama. Ta vaidleb vastu A. Neibergi väidetele, et ülestõus sündis liiga järsku ja ootamatult ning et massid ei olnud selleks poliitiliselt ega organisatsiooniliselt ettevalmistatud. Ta kirjutab: «Just masside revolutsiooniline tõus oli see, mis kutsus eelsalga võitlustegevuse välja 1. detsembril. Maidemonstratsioonid, augustirahutused, «149» protsess, — kas sellest küllalt ei olnud, et õigustada eelsalga väljaastumist? Sm. Neiberg aga ei suuda vahet teha eelsalga väljaastumise poliitilise ja vormilise külje juures. .».⁵⁴ Tummeltau ei mõista siin õigesti Neibergi seisukohta. Nagu eespool märgitud, näitas Neiberg, et kuigi EKP tegi laialdast tööd rahvahulkade ettevalmistamisel relvastatud ülestõusuks ja rahvas oli revolutsiooniliselt meelestatud, saabus ülestõusu moment ikka kuidagi ootamatult ja see esimesel momendil paralüseeris rahvahulgad. Selleks on käesoleva artikli autori arvates A. Neibergil õigus. Vastasel korral oleksid hulgad kiiresti sekkunud ülestõusu käiku. Ka H. Tummeltau jõuab ise järeldusele, et ilma laiade hulkade võitlusse tõmbamata, ilma jõudude alalise kasvuta otsustavas lahingus ei võida proletariaat relvastatud ülestõusust ja seepärast tuleb erilist tähelepanu pöörata sellele, kuidas kindlustada laiade töörahvahulkade tegelikku osavõttu tänavavõitlusest juba esimesest lahingutunnist peale. Seepärast ei piisagi ainult revolutsioonilisest meeolust, vaid on tarvis osata võidelda ja partei peab oskama massi võitluses juhtida.⁵⁵

Veel kord astub H. Tummeltau välja oportunistlike seisukohade vastu, nagu oleks EKP hinnanud revolutsioonilist situatsiooni valesti ja tahtnud tööraha võimu kehtima panna laiade hulkade seljataga.

Oma põhikontseptsioonis ülestõusu hindamisel toetub ta «Pravda» artiklile.

L. Looring oma artiklis «Mõnedest EKP küsimustest pärast Oktoobrirevolutsiooni»⁵⁶ käsitleb ka 1. detsembri ülestõusu. Minneid uusi seisukohti ta siin ei esita. Ta rõhutab ülestõusu nurjumise peapõhjuseks partei oskamatus lõpuni kasutada leninlikku ülestõusu kunsti ja eelsalkade väljaastumist ühendada hulkade väljaastumisega. Vastulöögi andmiseks EKP vastasrinna seisukohtadele kasutab ta väga teravat väljendusviisi, nimetades neid kontrrevolutsioonilisteks rahvusdemokraatideks, kes on sotsiaal-

⁵³ «Klassivõitlus», 1931, nr. 138.

⁵⁴ Sealsamas, lk. 17.

⁵⁵ «Klassivõitlus», 1931, nr. 138, lk. 19, 21.

⁵⁶ Sealsamas, 1932, nr. 150

fašismi agentuuriks. Neid aga, kes kaotuse põhjust selgitavad tehniliste ja puhtsõjaliste puudustega, nimetab ta pahempoolseteks avantüristideks.⁵⁷

Väga õigesti märgib ta ära EKP vea, et ei jäetud vabrikutesse, sõjaväeosadesse ja asutustesse aktiivseid seltsimehi, kes otsustaval silmapilgul oleksid seal organiseerinud lööksalkade toetamist.⁵⁸ Lõpuks rõhutab ta, et tuleb eriti alla kriipsutada juhi osa. Artiklis on tunda tugevat isikukultuse mõju, mida põhjustas 1931. a. avaldatud Stalini kiri «Bolševismi ajaloo mõningatest küsimustest» Isikukultuse tunnuseks on äärmiselt terav toon vastasrindlaste suhtes ja juhi osa eriline rõhutamine.

J. Reesenilt on kaks kirjutist.⁵⁹ Midagi uut need ei paku. Talurahvaprobleemi puhul ta puudutab vaid möödaminnes EKP vigu töös talurahva hulgas ja hindab üle revolutsioonilist valmisolekut ülestõusuks talurahva poolt. Selles osas olid N. Karotamme seisukohad tublisti kaalukamad ja õigemad.

Mingit lisa detsembriülestõusu uurimisele ei anna ka P. Meiseli pikem teoreetiline artikkel «Lenini õpetus proletaarsest revolutsioonist».⁶⁰ Ilmus veel terve rida lühemaid kirjutisi, mis olid mõeldud peamiselt ülestõusu aastapäevade tähistamiseks ühes või teises perioodilises väljaandes.⁶¹ Siin kas on tegemist mälestustega mõne objekti vallutamisest või siis korratakse samu seisukohti, mida on eespool käsitletud.

1934. aastaga lakkas kirjutiste avaldamine ülestõusu kohta. Selle põhjuseks näib olevat kaks tegurit. 1934. aastal möödus 10 aastat ülestõusust ja seoses sellega pühendati ülestõusule võrdlemisi suurt tähelepanu. Pärast seda kaotas teema nagu osa oma aktuaalsusest. Veel mõjuvam tegur oli aga Stalini isikukultuse süvenemine, mille tagajärjel ikka vähem ja vähem pöörati tähelepanu teiste rahvaste revolutsioonilise ajaloo tundmaõppimisele. 1937.—38. aastad tõid aga kaasa aktiivsemate Nõukogude Liidus elanud EKP tegelaste represseerimise ja eestikeelse perioodika sulgemise, mis võttis igasuguse võimaluse kirjutiste avaldamiseks.

* * *

Aastail 1924—1934 ilmus umbes viiskümmend lühemat ja pikemat kirjutist, kus käsitleti 1. detsembri ülestõusu.

⁵⁷ Sealsamas, lk. 1, 2.

⁵⁸ «Klassivõitlus», 1932, nr. 150, lk. 3.

⁵⁹ J. Reesen. Esimese detsembri ülestõusu üheksandaks aastapäevaks. — «Edasi», 1933 30. nov., nr. 184 ja J. Reesen. Esimese detsembri õppetunnid ja talurahvas. — «Klassivõitlus», 1934, nr. 11.

⁶⁰ «Klassivõitlus», 1931, nr-d 131/132, 133/134, 135/136, 138.

⁶¹ Juhtkirjad «Edasi», 1931, 30. nov., nr. 158 ja 1934, 30. nov., nr. 163; A. Põrk. 1. detsembri sõjariistus ülestõus Tallinnas 1924. a. — «Naistööline ja Naiskolhoosnik», 1934, nr. 10/11; H. S. kirjutised, «Naistööline ja talunaisterahvas», 1931, nr. 31; «Naistööline ja naiskolhoosnik», 1932, nr. 41/42 jne.

Kirjutiste marksistlik-leninlik hinnang oli suureks panuseks 1. detsembri ülestõusu probleemide uurimises. Välja arvatud EKP vastasrindlaste tööd, on kõigis näidatud, et see oli Eesti töörahva kangelaslik väljaastumine, mis toimus revolutsioonilises situatsioonis. Ülestõusu marksistliku kontseptsiooni kujunemisel oli tähtis koht ülestõusust osavõtjate aprillikonverentsil 1925. aastal, kus sõnavõtjad toetasid EKP seisukohti ülestõusu eelduste, käigu ja nurjumise põhjuste hindamisel ning mõistsid hukka J. Palvadre, P. Petersoni ja teiste vastasrindlaste väärad seisukohad. Ainult E. Teiter kaitses nende seisukohti.⁶² Kuna VK(b)P Keskkomitee Eesti sektsioonide büroo liikmed ei nõustunud konverentsi otsusega, esitasid nad avalduse VK(b)P Keskkomiteele. Küsimust uuris vastav komisjon, mille otsuse kinnitas VK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo, kus tunnistati õigeks EKP Keskkomitee tegevus ja hinnang 1. detsembri sündmustele.⁶³ Pärast seda ei esinenud Palvadre, Peterson jt. enam avalikult ajakirjanduse veergudel oma seisukohtadega, vaid tegid seda varjatud kujul.

Hinnatav oli ka «Pravdas» ilmunud artikkel «Detsembriülestõus Eestis», mis on tänapäevani jäänud ülestõusu poliitilise hinnangu aluseks.

Käsitletaval perioodil ilmunud kirjutiste puuduseks on asjaolu, et ei ole näidatud allikmaterjale, väljaarvatud majandusliku olukorra analüüs. Ei ole küllaldaselt kirjeldatud ülestõusu ettevalmistust. See ei olnud võimalikki, kui Eestis püsis kodanlik kord, sest ei võinud paljastada neid seltsimehi, kes kuidagi ülestõusule olid kaasa aidanud ja elasid kodanliku diktatuuri tingimustes. Ei ole käsitletud ka ülestõusu plaane teistes kohtades peale Tallinna. Kuid kõigest hoolimata tehti neil aastatel ülestõusu uurimisel ära suur töö, mis sai aluseks Nõukogude Eesti ajaloolastele, kes, toetudes arhiivimaterjalidele, on andnud üksikasjalisi ja põhjalikke ülevaateid Eesti töörahva kangelaslikust ülestõusust.

⁶² ЕКРА, ф. 24, нм. 1, с.-ü. 288, л. 88—90.

⁶³ ЕКРА, ф. 24, нм. 1, с.-ü. 349, л. 31.

МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВОССТАНИЯ 1 ДЕКАБРЯ 1924 Г. В 1924—1934 ГОДАХ

А. Вийги

Резюме

С 1924 по 1934 гг. о вооруженном восстании трудового народа Эстонии в 1924 г. появилось около 50 работ. Руководящие деятели КПЭ, организаторы и участники восстания Я. Анвельт, Х. Туммелтау, О. Рястас, Х. Пеегельманн, Н. Каротамм и др. в своих работах раскрыли с позиций марксизма-ленинизма

объективные политические и экономические предпосылки восстания. Причиной поражения восстания они считали неспособность КПЭ отнестись до конца к восстанию как к искусству. Поэтому КПЭ не смогла объединить действия ударных групп с активными выступлениями народных масс и закрепить первые успехи. Твердо охраняя ленинские принципы и соответственно оценивая восстание, КПЭ разоблачила ошибочные взгляды некоторых членов ВКП(б) (Я. Палвадре, П. Петерсона и др.), отрицавших революционную ситуацию в Эстонии в 1924 г. и считавших восстание бланкистским выступлением.

Марксистский анализ восстания, который был дан в период с 1924 по 1934 гг., является основой при его изучении историками Советской Эстонии.

MARXISTISCH-LENINISTISCHE AUFFASSUNG VOM AUFSTANDE DES 1. DEZEMBERS 1924

A. Viigi

Zusammenfassung

In den Jahren 1924—1934 erschienen ungefähr 50 Aufsätze, in denen der bewaffnete Aufstand der estnischen Werktätigen im Jahre 1924 behandelt wurde. Die führenden Funktionäre der Kommunistischen Partei Estlands, diejenigen, die den Aufstand vorbereitet und daran teilgenommen haben, J. Anvelt, H. Tumeltau, O. Rästas, H. Pöögelmann, N. Karotamm u. a., sind in ihren Abhandlungen von den marxistisch-leninistischen Standpunkten ausgegangen und haben gezeigt, daß entsprechende wirtschaftliche und politische Vorbedingungen für den Aufstand vorhanden waren. Als Grund des Mißerfolges bezeichnete man die Unerfahrenheit der KPE, sich zu dem Aufstand als Kunst zu verhalten. Deswegen war man außerstande, die Tätigkeit der Stoßtrupps mit der Aktivität der Volksmengen zu verbinden und die ersten Fortschritte auszunutzen.

Indem man entschlossen die Leninschen Standpunkte verteidigt und dementsprechend den Aufstand eingewertet hat, wurden die fehlerhaften Standpunkte einiger Mitglieder der KP(B) UdSSR — J. Palvadre, P. Peterson u. a. —, die eine revolutionäre Situation abstritten und den Aufstand für eine blanquistische Verschwörung hielten, entlarvt.

Die in dieser Periode erschienenen marxistischen Auffassungen dienen für die Historiker Sowjetestlands als Grundlage beim Erforschen den Aufstandes vom 1. Dezember.

ДЕКАБРИСТЫ И РЕФОРМЫ 1816—1819 ГГ. В ПРИБАЛТИКЕ

С. Г. Исаков

Кафедра русской литературы

Как известно, на 1816—1819 гг. падает обнародование нового аграрно-крестьянского законодательства для Эстляндии, Курляндии и Лифляндии, во многом по-новому регулировавшего взаимные отношения помещиков и крестьян, предоставлявшего крестьянам ограниченную личную свободу без земли.

Безземельное «освобождение» крестьян в Эстляндии и Лифляндии вызвало широкий резонанс в самых различных слоях русского общества, что вполне естественно, поскольку в это время вопрос о крепостном праве был центральным во всей общественной жизни России. Страна вступала в стадию иногда тайной, иногда полулегальной организационной подготовки уничтожения рабства. Кризис крепостнической системы, развитие новых капиталистических отношений, рост крестьянских волнений зашли уже так далеко, что и само правительство, и царь, защищавшие интересы дворянства, начинают понимать необходимость каких-то изменений в положении крестьянства, какого-то ограничения крепостного права. Об этом свидетельствуют проекты преобразований, вырабатывавшиеся в этот период в правительственных кругах¹

Необходимость преобразований еще более явственно осознавалась либеральными кругами русского дворянства, опасавшимися, что сохранение крепостного права может привести к революционному взрыву — крестьянскому бунту, который сметет весь существующий порядок. В среде этого дворян-

¹ См. о них: В. И. Семевский. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века, т. 1. СПб., 1888, стр. 430—500; А. В. Предтеченский. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века, М.-Л., изд. АН СССР, 1957, стр. 323—366.

ства выдвигаются также планы социальных преобразований, делаются попытки создать объединения, которые могли бы способствовать претворению в жизнь подобных, обычно крайне умеренных планов, — образцом их может служить проект основания в 1820 г. общества помещиков с целью «изыскания способов к улучшению состояния крестьян и к постепенному освобождению от рабства»²

Напротив, консервативные слои русского дворянства, составлявшие большинство его, хотя и были напуганы размахом крестьянских бунтов, но выход видели в сохранении существующего положения. Боясь уменьшения своих доходов, они решительно выступали против каких-либо планов ограничения и, тем более, уничтожения крепостного права.

Всё это объясняет интерес в обществе к реформам, проведенным правительством в Прибалтике в 1816—1819 гг. Оживленному обсуждению в обществе этих реформ, впрочем, не проникшему из-за цензурных затруднений на страницы печати, способствовало и то обстоятельство, что значительная часть дворянства считала эти реформы лишь подготовкой, лишь первым шагом на пути к проведению подобных же преобразований в России.³ В этой связи присоединение Псковской губернии к остзейскому генерал-губернаторству рассматривалось в обществе как первое свидетельство того, что правительство намерено и здесь провести реформу крестьянского законодательства по прибалтийскому образцу.⁴ Остзейское «освобождение», выгоды которого очень скоро были осознаны наиболее обуржуазившейся частью русского дворянства, активизировало его либеральные круги — вслед за известной речью малороссийского военного губернатора Н. Г. Репнина делают попытку проявить инициативу в этом вопросе литовские дворяне, в частности помещики Динабургского уезда, и т. д.

Сведения об этом в печать почти не проникали, они рас-

² См. об этом в работах, перечисленных в предыдущей сноске, а также: Н. К. Кульман. Из истории общественного движения в России в царствование императора Александра I, Изв. ОРЯС, 1908, т. XIII, кн. I.

³ См. письмо В. П. Кочубея к М. М. Сперанскому от апреля 1819 г. — В память гр. М. М. Сперанского, СПб., 1872, стр. 160—161; С. П. Трубецкой. Записки, СПб., 1907, стр. 13—16.

⁴ См. об этом: С. П. Трубецкой. Записки, стр. 16; Записка барона Владимира Ивановича Штейнгеля, представленная императору Николаю Павловичу. — Из писем и показаний декабристов. Критика современного состояния России и планы будущего устройства. Под ред. А. К. Бороздина, СПб., 1906, стр. 65; N. T o u r g u e n e f f. La Russie et les Russes, т. II. Bruxelles, 1847, стр. 141—142 и др.

пространялись в обществе в виде слухов, в которых, как правило, факты искажались, преподносились в гиперболизированном виде. Отсюда и возникают те преувеличенные опасения перед возможностью решительных правительственных преобразований, которые были вызваны в консервативных кругах дворянства остзейскими реформами 1816—1819 гг.⁵ и которые почти не имели под собой реальной почвы — царское правительство отнюдь не было намерено распространить даже жалкий и, в сущности, выгодный помещикам опыт прибалтийских преобразований на Россию. Против остзейских реформ, против их применения в России решительно выступают многочисленные представители консервативной части дворянства, в общем плохо понявшие смысл этих реформ и боявшиеся даже видимости освобождения⁶

Но, как отметил в свое время еще В. И. Семевский, неверно было бы расценивать все записки, вышедшие из-под пера консервативных, а порою и либеральных дворянских публицистов как явления безнадежно вредные⁷. В них иногда очень обоснованно критиковались недостатки безземельного освобождения крестьян в Прибалтике, лишившего их сколько-нибудь обеспеченного состояния. В этих выступлениях порою верно указывалось на то, что для крестьян самым главным при любых преобразованиях остается вопрос — сохранится ли за ними земля, без которой они не могут существовать. В этой связи характерна записка В. Н. Каразина «Мнение одного

⁵ См. переписку Кристина с княжной Туркестановой. — «Русский архив», 1883, № 1, стр. 496, 506; № 2, стр. 508—509.

⁶ См. отзыв Н. М. Карамзина в письме к Малиновскому от 12.X 1816 г. М. П. Погодин. Николай Михайлович Карамзин по его сочинениям, письмам и отзывам современников. Материалы для биографии, ч. II. М., 1866, стр. 170.

⁷ См.: В. И. Семевский. Крестьянский вопрос в России во второй половине XVIII и первой половине XIX века. — Крестьянский строй, т. I. СПб., 1905, стр. 174—175. Впрочем, в данном случае нужно учитывать и народническую ограниченность взглядов Семевского: считая главным залогом благосостояния крестьян существование общины, он горячо защищал лишь те формы освобождения, которые, оставляя за крестьянами землю, вместе с тем сохраняли и общину. В связи с этим Семевский склонен был положительно оценивать даже правительственную политику 1800—1830 гг., допускавшую в крайне ограниченном размере (на основе закона о вольных хлебопашцах) освобождение крестьян лишь с землей, и в то же время отрицательно относился к несравненно более прогрессивным проектам передовой части дворянства, предусматривавшим массовое, хотя и безземельное освобождение крестьян. При этом Семевский не учитывал той откровенной демагогии и того нежелания провести какие-либо реформы, которые стояли за утверждениями правительственных кругов и консервативного дворянства о необходимости сохранения земли за крестьянами.

украинского помещика, выраженное после беседы с своими собратиями о указе 23-го мая 1816 года и об эстляндских постановлениях»⁸, получившее широкое распространение в обществе в списках. Каразин против свободы и равенства людей, доказывая в духе идей карамзинизма, что «истинная свобода человека есть свобода его души»⁹. Он против ограничения самодержавия, даже против отмены крепостного права, лишь за законодательное ограничение его. С этих сложных позиций Каразин критикует остзейское «освобождение»: «Чудное распределение! Дворянству оставить земли! Дворянству, которое не может их обрабатывать, которое и воспитывается к иному назначению! Отнять их у народа, которому они принадлежат, поелику в поте лица из века оные возделывал. По моему понятию, чуть ли не кроется вопиющая неправда под личиною милосердия»¹⁰. Крестьянин по этому законодательству, доказывает Каразин, превращается в нищего, которому помещик лишь из милости может предоставить землю в аренду и который чаще всего вынужден стать батраком у своих же собратий-рабов.

Александр I, хотя и плохо разбирался в остзейской аграрной системе, все же, видимо, склонен был считать остзейское «освобождение» 1816—19 гг. почти идеальным¹¹. Но нельзя не отметить, что в высших правительственных кругах были и люди, которые видели отрицательные стороны, вопиющие недостатки остзейских реформ и склонны были считать, что путь преобразований в России должен быть иным. В этом отношении характерна записка Е. Ф. Канкринна 1818 г. об освобождении крестьян в России от крепостной зависимости, составленная по повелению императора и носящая название «Разыскание о происхождении и отмене крепостного права или зависимости земледельцев, в особенности в России»¹². Канкрину, вероятно, было передано основополагающее указание Александра I: «Следовало бы поэтому держаться системы, принятой в этом отношении в Лифляндии и Эстляндии, то есть: соразмерить и облегчить повинности крестьян; оградить

⁸ Записка была напечатана дважды, см.: Чтения в имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете (в дальнейшем сокращенно: Чтения в ОИДР), 1860, кн. II, отд. V, стр. 218—227; Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной е. и. в. канцелярии, вып. 7. СПб., 1895, стр. 148—152.

⁹ Чтения в ОИДР, 1860, кн. II, отд. V, стр. 225.

¹⁰ Там же, стр. 222.

¹¹ Ср. благодарность Александра I лифляндскому дворянству. Н. К. Шильдер. Император Александр I. Его жизнь и царствование, т. IV СПб., 1898, стр. 40.

¹² См. «Русский архив», 1866, стлб. 126.

их от произвола помещиков, позволить им приобретать собственность, одним словом, составить новое, точное и умеренное законоположение относительно крепостного состояния.»¹³ Но Канкрин высказался против перенесения остзейских реформ в Россию, довольно аргументированно доказывая, что остзейские помещики при определении повинностей крестьян увеличили их и что новое балтийское законоположение есть «увечие крепостного состояния», которое «не вырывает самый корень зла».¹⁴

Все это показывает, что отношение различных слоев общества к остзейскому «освобождению» было очень сложным и противоречивым. В задачу нашей работы не входит анализ оценки различными общественными кругами России реформ 1816—19 гг. в Прибалтике. Всеми вышеприведенными фактами мы хотели лишь показать, что эти реформы вызвали живой интерес в обществе и, естественно, уже поэтому они не могли не привлечь к себе самого пристального внимания декабристов.

Как известно, требование освобождения крестьян от крепостной зависимости вошло в программу уже первых декабристских обществ и с самого начала декабристского движения стало одним из основных его программных положений. Проблема ликвидации крепостного права, начиная с 1816 г., неизменно волновала декабристов, находилась в центре вырабатываемых ими программ преобразования России. При этом перед декабристами сразу же встал вопрос о путях уничтожения крепостничества, о будущем устройстве крестьянского быта, о будущих взаимоотношениях крестьян и помещиков.

Вопросы эти были очень сложны, русская действительность давала еще мало материалов для их разрешения. Остзейское «освобождение» крестьян, прибалтийское аграрное законодательство, столь отличное от общерусского, обсуждение реформ 1816—19 гг. в обществе, выявление в процессе обсуждения их положительных сторон и недостатков — все это могло помочь декабристам разрешить сложнейший вопрос о том, как, каким путем нужно добиться освобождения крестьян в России. Поэтому-то остзейские реформы и вызывали к себе самое пристальное внимание декабристов.

Как отношение различных слоев русского общества к прибалтийскому «освобождению» крестьян было сложным и противоречивым, так же сложным и противоречивым было отношение к нему и декабристов. Оно менялось от этапа к этапу в разви-

¹³ «Русский архив», 1865, стлб. 547—548.

¹⁴ Там же, стлб. 548—549.

тии декабристского движения. Но и на каждом отдельном этапе среди декабристов, видимо, не было единства в оценке реформ 1816—19 гг. и положения прибалтийского крестьянства. Это вполне естественно. Мы знаем, что движение декабристов, этих, по определению В. И. Ленина, дворянских революционеров, жаждавших добиться свободы для народа без участия народа, в своей основе было глубоко противоречивым. В тайном обществе никогда не было полного единства, всегда шла борьба мнений, вырабатывались различные точки зрения по вопросу о будущем устройстве государства. Наконец, само общество находилось в процессе развития, роста, что обуславливало постоянную борьбу старых установок с новыми. Все это не могло не сказываться на восприятии и оценке декабристами остзейского «освобождения» 1810-х гг. Но важно подчеркнуть, что так или иначе прибалтийский опыт очень заинтересовал декабристов и, как нам представляется, оказал непосредственное влияние на формирование программных положений декабристов по крестьянскому вопросу, хотя само это влияние и было противоречивым: для одних оно означало использование опыта прибалтийских губерний в разрешении аграрной проблемы, для других — отталкивание от него.

*

*

*

Члены Союза Спасения и Союза Благоденствия, будущие деятели Северного и Южного обществ декабристов, насколько мы можем судить по дошедшим до нас документам, с восторгом встретили остзейские реформы, в особенности первую из них — эстляндский закон 1816 г. Н. И. Тургенев записал в дневнике 3 июля 1816 г.: «Боже мой! Как обрадовался я вчера, прочтя в Гамб<ургских> газетах, что м<инистр> вн<утренних> дел сообщил сенату подтверждение или узаконение, что рабство в Эстл<яндской> губернии уничтожается! < > Не знаю, что во мне происходило, но я всем хотел читать эту статью и всем говорить: вот он (император — *С.И.*)! < > Одно жаль, что эстляндцы подали первый пример, а не русские»¹⁵

Положительную оценку остзейских аграрных реформ, как мы покажем ниже, Н. И. Тургенев сохранил надолго. И он в

¹⁵ Архив братьев Тургеневых, вып. 3. Дневники Николая Ивановича Тургенева за 1811—1816 годы, т. II. Под ред. и с примеч. Е. И. Тарасова, СПб., изд. ОРЯС АН, 1913, стр. 336. Ср. также — запись в дневнике 4.XI 1817 (Архив братьев Тургеневых, вып. 5, стр. 103) и письмо к брату, С. И. Тургеневу, от 5.VII 1816 (Декабрист Н. И. Тургенев. Письма к брату С. И. Тургеневу. М.—Л., изд. АН СССР, 1936, стр. 188).

данном случае не был одинок. А. А. Бестужев-Марлинский также писал в «Поездке в Ревель» о благотворных последствиях реформ: «Я узнал, что состояние здешних крестьян в нравственном и физическом отношениях весьма улучшилось. Владельцы, содействуя цели мудрого правительства, видимо, получают от того выгоды; землепашество цветет в этом краю: винокурение ободряет оное, и эстонцы мало-по-малу отвыкают от пьянства, лени и всех пороков, невежество сопровождающих»¹⁶. Даже значительно позже, уже в сибирской ссылке, многие декабристы в своих письмах и записках продолжали положительно оценивать прибалтийское «освобождение» крестьян, хотя и предоставлявшее (с ограничениями) им личную свободу, но, вместе с тем, лишавшее их земли. Такая оценка чувствуется, например, в «Записках» декабриста А. М. Муравьева¹⁷.

С. П. Трубецкой и в своих показаниях на следствии, и в «Записках» утверждает, что начало деятельности первого тайного общества — Союза Спасения — непосредственно связано с освобождением крестьян в Эстляндии. Первая декабристская организация, по его словам, была вызвана к жизни именно необходимостью поддержки передовыми людьми России правительственных мероприятий по уничтожению крепостного права, начало которым было положено подготавливавшимся законом 1816 г. для Эстляндии (проект закона был утвержден императором 23 мая 1816 г.¹⁸). «Между тем император Александр приступил к исполнению двух своих мыслей: I-е, был составлен проект для освобождения крестьян эстляндских и явно начали говорить, что он намерен дать свободу всем крестьянам помещичьим. < . > Первый проект должен был иметь противниками почти всех помещиков, требовалось неусыпное действие членов для поддержания его и направления общего убеждения в необходимости этой меры. Должно было представить помещикам, что рано или поздно крестьяне будут свободны, что гораздо полезнее помещикам самим их освободить, потому что тогда они могут заключить с ними выгодные для себя условия, что если помещики будут упорствовать и не согласятся добровольно, то крестьяне могут вырвать у них себе свободу и

¹⁶ А. Марлинский. Второе полное собрание сочинений, изд. 4-е, т. II, ч. VI. СПб., 1847, стр. 15.

¹⁷ См. А. М. Муравьев. Записки, II. 1922, стр. 12. Само по себе замечание Муравьева об освобождении крестьян в Прибалтике звучит нейтрально, но из контекста совершенно очевидно, что автор оценивает его положительно.

¹⁸ См. А. Тобин. Лифляндское аграрное законодательство в 19 столетии, т. I. Рига, 1900, стр. 304.

тогда отечество может быть на краю бездны. С восстанием крестьян неминуемо соединены будут ужасы, которых никакое воображение представить себе не может, и государство делается жертвою раздоров»¹⁹ Далее Трубецкой рассказывает о том, какие реальные шаги предприняли члены Союза Спасения в намеченном ими направлении действий — в обществе они стали «убеждать словом» дворян в необходимости уничтожения крепостного права. А. Н. Муравьев написал рукописное возражение на записку В. Н. Каразина о вредности «освобождения» крестьян на эстляндский манер и т. д.

К «Запискам» С. П. Трубецкого, как это давно выяснили исследователи²⁰, необходимо относиться с большой осторожностью. Желая снять с себя вину за участие в революционном выступлении, он стремится представить тайное общество первого периода как умеренную, мирную, полулегальную организацию, призванную к жизни либеральными планами самого правительства и ставившую своей целью лишь помочь правительству в проведении в жизнь либеральных предначертаний царя. Тайное общество на ранней стадии своего развития якобы стремилось лишь к укреплению монархической государственности России, стремилось спасти существующий порядок от зреющей в стране крестьянской революции. В таком фальсифицированном виде предстают перед нами в «Записках» Трубецкого (частично и в его показаниях на следствии) Союз Спасения и Союз Благоденствия, в какой-то мере и Северное общество. Следы этой фальсификаторской концепции истории декабризма видны и в вышеприведенном утверждении Трубецкого о теснейшей связи Союза Спасения с планами правительственных преобразований в Остзейском крае.

Но было бы глубоко неверным на этом основании вообще сбрасывать со счета это утверждение. Дело в том, что оно в известной мере подкрепляется и словами П. И. Пестеля о целях Союза Спасения: «Первоначальное намерение общества было освобождение крестьян, способ достижения сего — убедить дворянство сему содействовать и от всего сословия нижайше об оном просить императора»²¹ Пестель же, как известно, не склонен был скрывать истинных целей общества. Современный исследователь декабризма М. В. Нечкина также признает, что в самом начале существования Союза Спасения был краткий период, когда его члены были заняты лишь одной идеей

¹⁹ С. П. Трубецкой. Записки, стр. 13—14. Ср.: ВД, т. I, стр. 9 и 26.

²⁰ См. Н. Дружинин. С. П. Трубецкой как мемуарист. — Декабристы и их время, т. II. М., изд. Всесоюз. общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1932.

²¹ ВД, т. IV, стр. 80.

освобождения крестьян и способом достижения этого считали подготовку дворянского общественного мнения с тем, чтобы подать «просьбу» императору²².

Это сразу же делает вполне правдоподобным все утверждение Трубецкого о связи деятельности Союза Спасения с остзейским «освобождением» крестьян. Правда, Трубецкой умалчивает о том, что очень скоро к этой первоначальной цели общества присоединилось другое: борьба против абсолютизма, требование конституционной монархии, а затем и республики, с чем оказались связанными и планы цареубийства. Но для нас в данном случае важно то, что в утверждении Трубецкого есть и зерна истины. Это тем более справедливо, что сохранилось и документальное свидетельство деятельности тайного общества в данном направлении — возражения А. Н. Муравьева на записку Каразина, правда, как выясняется, написанные несколько позже. Таким образом, Союз Спасения на первой стадии своей деятельности в какой-то степени ставил своей целью поддержку готовившейся, а затем и проводимой в Прибалтике крестьянской реформы; Союз поддерживал основные положения закона 1816 г., видимо, считая их полезными и благотворными.

Нельзя не отметить сословный и откровенно корыстный характер утверждений С. П. Трубецкого. Его волнует не благополучие крестьян, он стремится лишь предотвратить реформами зреющую крестьянскую революцию. При этом Трубецкой, быть может, не разбираясь во всех деталях реформы 1816 г., показал прекрасное понимание сути остзейского «освобождения», которая, кстати, не всегда была ясна даже Н. И. Тургеневу, всю жизнь вращавшемуся в своих построениях в сфере чисто правовых, юридических отношений, зачастую без их соотносительности с реальной действительностью. Трубецкой великолепно видит и все время подчеркивает, что помещикам выгодно освободить крестьян и заключить с лишенными земли мужиками на выгодных для себя условиях договоры об аренде и наемном труде.²³

История аграрного законодательства в Прибалтике в начале XIX в. является превосходным фоном для этих утверждений Трубецкого. Личное освобождение, без сомнения, на практике было очень выгодно помещикам и крайне невыгодно

²² М. В. Нечкина. Движение декабристов, т. I. М., Изд. АН СССР, 1955, стр. 152.

²³ Ср. с этим соображения М. Ф. Митькова о необходимости освобождения крестьян, В. И. Семеновский. Ук. статья. — Крестьянский строй, т. I, стр. 218.

крестьянам, зачастую предпочитавшим закону 1816 г. далеко не удовлетворительное прежнее «Положение».

Впрочем, не совсем ясно, в какой мере в рассмотренных высказываниях Трубецкого отразились его взгляды 1810-х гг., и не являются ли они выражением его убеждений 1840—50 гг., когда создавались «Записки». О том, что в этих утверждениях есть многое от взглядов 1810-х гг., говорит их близость к показаниям Трубецкого на следствии. Но ведь и на следствии выступал уже не увлеченный освободительными идеями человек, один из создателей Союза Спасения! Можно усомниться в том, что уже в 1816 г. могли столь открыто проявиться сословные, корыстные интересы помещика при оценке членом первого декабристского общества Трубецким остзейских преобразований. Видимо, тогда для Трубецкого вопрос стоял по-другому: остзейские реформы тем и хороши, по его мнению, что они выгодны и помещикам, и крестьянам.

Многие же члены тайного общества той поры были искренне убеждены, что личное «освобождение» крестьян есть величайший прогресс, истинное благодеяние для народа, обеспечивающее крестьянской массе путь к счастью и подлинной свободе. И дело здесь не только в том, что передовые люди 1810-х гг. плохо разбирались в остзейском законодательстве, не знали реальных условий Прибалтики, не видели, к чему практически приведет осуществление реформ 1816—19 гг. Дело обстоит сложнее.

Декабристам на первой стадии формирования их мировоззрения свойственно было, в первую очередь, правовое понимание сущности крепостничества. Крепостное право — это система юридических норм, которую необходимо уничтожить. С этой точки зрения личное освобождение крестьян, уничтожение внеэкономического принуждения представляется декабристам главным, решающим шагом на пути освобождения крестьян. Отсюда всевозможные проекты безземельного освобождения крестьян при обязательном предоставлении им личной свободы — хорошо известные исследователям попытки И. Д. Якушкина освободить своих крепостных, многочисленные проекты Н. И. Тургенева и, быть может, особенно показательная история с завещанием М. С. Лунина, который в первом варианте завещания (28. II 1818) предусматривал земельный надел при освобождении крестьян, а во втором (27 III 1819) лишь личное освобождение без земли²⁴.

Но вопрос не исчерпывается и этим. Декабристы 1810-х гг. еще не понимали экономических основ всякого общественного

²⁴ См.: С. Я. Гессен и М. С. Коган, Декабрист Лунин и его время. Труды Пушкинского Дома при АН СССР. Л., 1926, стр. 224—232.

порядка, построенного на угнетении большинства меньшинством. Они еще не видели, что буржуазный строй, который будет утвержден безземельным освобождением крестьян, приведет к новой системе угнетения, к разорению крестьянской массы, к превращению ее в нищих пролетариев. Наоборот, многим декабристам представлялось, что достаточно дать личную свободу, чтобы крестьяне, благодаря своему трудолюбию, энергии и настойчивости, быстро добились благосостояния, стали бы полноправными членами общества.

В этом отношении в высшей степени характерно утверждение Н. И. Тургенева 1824 г. по поводу одной статьи, осуждающей остзейское «освобождение» крестьян (о ней подробно ниже). Уже понимая все минусы такого рода «освобождения», Тургенев все же утверждает: «Свобода, как бы она ни была укутана в учреждения и в условия невыгодные, — все свобода. И если < > можно было бы сделать лучше, то нельзя не признать то, что теперешние порядки лучше прежнего. Но в чем я уверен в полной мере — есть то, что такой же порядок вещей был бы сильным благодеянием для наших русских крестьян, коих качества нравственные и физические делают их столь способными пользоваться свободой при всех ограничениях. Они показали бы миру, что есть русский ум без цепей земляного и холопского рабства»²⁵.

Не менее ясно указал на такого рода понимание вопроса об освобождении крестьян и И. Д. Якушкин в очень часто цитируемом исследователями отрывке из «Записок»: «Благомыслящие люди, или, как называли их, либералы, того времени более всего желали уничтожения крепостного состояния и, при европейском своем воззрении на этот предмет, были уверены, что человек, никому лично не принадлежащий, уже свободен, хотя и не имеет никакой собственности! Ужасное положение пролетариев в Европе тогда еще не развилось в таком огромном размере, как теперь, и потому возникшие вопросы по этому предмету уже впоследствии тогда не тревожили даже самых образованных и благонамеренных людей. Крепостное же

²⁵ РО ИРЛИ в Ленинграде, ф. 309, № 215, л. 62. Это место из неопубликованных до сих пор дневников Н. И. Тургенева за 1824 г. неоднократно цитировалось исследователями: см. В. И. Семевский. Ник. Ив. Тургенев о крестьянском вопросе. — «Вестник Европы», 1909, № 2, стр. 572—573; Е. И. Тарасов. Декабрист Николай Иванович Тургенев в Александровскую эпоху. Очерк по истории либерального движения в России, изд. Самарского гос. ун-та, Самара, 1923, стр. 317.

состояние у нас обозначалось на каждом шагу отвратительными своими последствиями»²⁶.

Известное влияние на формирование взглядов декабристов по вопросу об уничтожении крепостного права мог оказать и Адам Смит, столь популярный в среде декабристов.²⁷ А. Смит, сторонник полной свободы в торговле, промышленности и сельском хозяйстве, как известно, явно идеализировал «свободный договор» между предпринимателем и рабочим, на основе которого должны строиться их взаимоотношения. Интересно, что остзейские дворяне, добивавшиеся личного освобождения крестьян при условии сохранения земли за помещиком и подчинения всей системы взаимоотношений помещиков и крестьян «свободному договору» между ними, тоже пытались аргументировать свою точку зрения ссылками на учение А. Смита²⁸.

К личному, но безземельному освобождению крестьян толкала декабристов, конечно, и дворянская ограниченность их взглядов. Декабристы не хотели лишать помещиков их доходов. Они стремились, в первую очередь, так разрешить крестьянский вопрос, чтобы и овцы-мужики были целы и волки-помещики сыты. Как мы уже указывали, остзейские реформы казались им преобразованием именно такого типа.

С другой стороны, декабристы, в частности Н. И. Тургенев, не хотели отпугивать от своих проектов большей части дворянства, учитывая, что от его отношения к преобразованиям зависит судьба последних в России. Личное освобождение крестьян без земли, выгодное для помещиков, по мнению декабристов в 1810-е гг. (некоторых из них и позже), и должно было привлечь значительную часть дворянства на их сторону.

Нам представляется, что все эти факты и объясняют восторженное отношение декабристов и вообще передовых людей 1810-х гг. к остзейскому «освобождению».

Как мы помним, остзейские реформы 1816—19 гг. вызвали большое возмущение и опасения в среде консервативной части русского дворянства, составлявшей большинство его и игравшей очень видную роль при дворе. Представители этой части дворянства громко и порою достаточно энергично высказывали свое недовольство этими реформами, свои опасения по поводу якобы готовящегося их проведения и в России. Импе-

²⁶ Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина. Ред. и комментарии С. Я. Штрайха. М.—Л., изд. АН СССР, 1951, стр. 32.

²⁷ См. об этом: В. И. Семеновский. Политические и общественные идеи декабристов, СПб., 1909, стр. по именному указателю.

²⁸ См. об этом: А. Тобин. Ук. соч.; Г. Поска. Характеристика литературных мнений об освобождении крестьян в Лифляндии. — ЖМНП, 1905, т. CCCLV, октябрь.

ратор не мог не считаться с этими настроениями. Все это представляло большую опасность для планов декабристов. И деятели Союза Спасения и Союза Благоденствия, видимо, решили предпринять некоторые меры. Один из виднейших деятелей раннего этапа декабристского движения Александр Николаевич Муравьев составил весной 1818 г. записку — возражения на протест Каразина против освобождения крестьян в Эстляндии в 1816 г. и на выступление Н. Г. Вяземского по вопросу о крестьянском законодательстве в России²⁹. Записка А. Н. Муравьева, видимо, не без участия членов тайного общества, распространялась в многочисленных списках и получила довольно широкую известность в обществе.

Интересны и отклики на речь прибалтийского генерал-губернатора маркиза Паулуччи, произнесенную им на Курляндском ландтаге 20 декабря 1816 г.³⁰ Выступление это было продиктовано вполне конкретными обстоятельствами: реакционное курляндское дворянство вопреки воле императора не хотело принимать даже столь благоприятного для них эстляндского законоположения 1816 г., мотивируя это тем, что крестьяне еще не подготовлены к свободе³¹. Чтобы убедить дворян принять закон и исполнить волю императора, маркиз Паулуччи решил лично явиться на ландтаг. Его речь была выдержана в духе правительственной демагогии того типа, что и знаменитое выступление Александра I на открытии польского сейма. Паулуччи много говорил о духе времени, о необходимости следования примеру других культурных народов. Он требовал принятия закона, якобы утверждающего известные права крестьянства и обеспечивающего их быт. При этом он выступил против того мнения, что для улучшения политического состояния крестьян необходима большая «зрелость» сельского населения.

Речь Паулуччи, опубликованная и в «Русском Инвалиде» вызвала не просто возмущение, но даже ощущение, близкое к ужасу, в среде реакционного русского дворянства. По Москве поползли слухи, будто крестьяне, прочитав «прокламацию Паулуччи», отказывались работать на помещика и власти вынуждены были прибегать к суровым мерам и т. д.³² Можно предполагать, что эта речь еще более способствовала утверж-

²⁹ См. Чтения в ОИДР, 1859, т. 3, отд. V, стр. 43—50.

³⁰ Речь Паулуччи напечатана в книге: G. Merkel. Die freien Letten und Esthen. Riga, 1820, стр. 274—278. Изложение речи дано в «Русском Инвалиде» (1817, № 19).

³¹ Об обстоятельствах, вызвавших выступление Паулуччи, см.: А. Тобин. Ук. соч., стр. 330—332.

³² См. «Русский архив», 1883, № I (приложение), стр. 496 и след.

дению в русском обществе мнения о том, что остзейские преобразования выгодны крестьянам.

Но интересно, что речь Паулуччи вызвала и большие опасения у некоторых представителей прогрессивной дворянской интеллигенции, например, Н. И. Тургенева. Он считал, что выступление Паулуччи лишено глубокого смысла, поскольку надо не речи произносить, а дело делать: «Там, где нужно отвратить угнетение и жестокое своеволие, нехоти говорить о свободе. Расстояние между первейшими правами существа, только что по положению своему отличного от лошади, и свободного гражданина весьма велико. Впрочем, дурной знак, когда говорят там, где нужно действовать»³³ Н. И. Тургенев опасался, что речь Паулуччи только еще более напугает дворянство и усилит его оппозицию возможным правительственным реформам³⁴.

Таким образом, отношение декабристов к остзейским преобразованиям 1816—19 гг. в период «Союза Спасения» и «Союза Благочестия» было в общем положительным.

Но декабристы не остановились на этой оценке. Постепенно в декабристской среде устанавливается более сложное отношение к остзейскому «освобождению». Собственно, оно не было от начала до конца односторонне-положительным и в рассмотренный период, как это мы увидим на примере Н. И. Тургенева. В начале же 1820-х гг. постепенно выкристаллизуются две, во многом противоположные, точки зрения на остзейский опыт крестьянских реформ.

Этому способствовало несколько обстоятельств. Во-первых, в прибалтийской действительности начали уже проявляться реальные последствия недавно проведенных реформ. Во-вторых, в 1820-х гг. декабристы ближе познакомились с жизнью Прибалтики как путем личных наблюдений и общений, так и, правда в несравненно меньшей степени, через немногочисленные печатные материалы типа рецензии Н. Т. на книгу Меркеля в немецком журнале «Гермес». В-третьих, в связи с развитием самого декабристского движения, радикализацией его, переходом на последовательно революционные позиции, созданием развернутой программы необходимых преобразований, взгляд декабристов и на прибалтийскую действительность стал

³³ Архив братьев Тургеневых, вып. 5, стр. 24 (запись в дневнике 1. II 1817). Возможно, что в этом высказывании Н. И. Тургенев проводит свою излюбленную в те годы мысль: уничтожение рабства должно предшествовать конституционной свободе, ограничению самодержавия.

³⁴ См. Декабрист Н. И. Тургенев. Письма к брату С. И. Тургеневу, стр. 210.

острее, внимательнее, критичнее. Много из того, что раньше выпадало из поля зрения членов тайных обществ или не было им до конца понятно, теперь проясняется.

Меняется и отношение декабристов к остзейским реформам 1816—19 гг. Оно становится несравненно более критичным и, вместе с тем, объективно более верным, в большей степени соответствующим истинному положению вещей.

Это особенно ясно видно на примере П. И. Пестеля. Как уже давно отметили исследователи (впрочем, не занимавшиеся специальным изучением этого вопроса), остзейские преобразования оказали большое влияние на выработку им своего аграрного проекта в «Русской Правде»³⁵. Видимо, в начале 1820-х гг. Пестель приходит к выводу, что остзейское «освобождение» крестьян совершенно неудовлетворительно, оно сохраняет в новой форме старое феодальное рабство. Опыт остзейских губерний не только не применим в России, но весь порядок, установленный в Прибалтике, нуждается в коренном изменении. В «Русской Правде» он решительно утверждает: «Жители губерний Эстляндской, Лифляндской и Курляндской разделяются на два рода: на жителей коренных и на пришельцев. Жители коренные суть народ латышский, с давних времен сии места населявший. Пришельцы суть немцы, завоевавшие некогда сии страны и разделившие в то время между собою имущества и лица народа ими побежденного < >. Что же касается до латышей то находятся они в состоянии гораздо менее благоденственном, нежели сами крестьяне русские, несмотря на мнимую вольность им дарованную»³⁶. И потому обязывается Временное верховное правление: 1) большее обратить внимание как на их положение, так и на то обстоятельство, что феодальная система, свирепствовавшая столь долгое время на западе Европы, даже и сюда гнилые свои корни пустила, и 2) все меры принять для совершенного окончательного искоренения остатков феодализма и для приведения положения латышей в согласие с коренными правилами, долженствующими служить основанием всякому благо-

³⁵ На это неоднократно указывал в дореволюционное время В. И. Семевский в своих трудах по истории декабризма и крестьянского вопроса в России. Эта мысль проводилась и в работах советских ученых — см., напр.: В. М. Тарасова. Социально-экономические взгляды Пестеля, Уч. зап. Марийского гос. пед. ин-та, т. VI, вып. 2. 1948, стр. 67.

³⁶ Не на остзейское ли «освобождение» намекает Пестель в другом месте «Русской Правды», когда он говорит о планируемом декабристами уничтожении рабства в России: «Освобождение сие должно крестьянам доставить лучшее положение противу теперешнего, а не мнимую свободу им даровать» (ВД, т. VII, 1958, стр. 174).

му устройству в государстве. А посему нынешнее политическое образование сих губерний имеет быть заменено тем новым порядком, который введен будет в целом государстве»³⁷ Таким образом, «Русская Правда» Пестеля предусматривала не только уничтожение установившихся в Прибалтике аграрных отношений, но и уничтожение всей системы так называемого «остзейского особого режима».

В аграрном проекте П. И. Пестеля, без сомнения, использован опыт остзейского края в разрешении крестьянского вопроса. Но это использование остзейского опыта носит специфический характер: П. И. Пестель отталкивается от него. Он уже понял его недостатки и стремится избежать их в своем проекте. Решительно осуждая безземельное «освобождение» крестьян, сохранение целого ряда ограничений личной свободы крестьянина с подчинением его власти того же помещика, Пестель в своем проекте разрешения аграрного вопроса стоит за безвозмездное наделение крестьян землей, за их полное освобождение. Если остзейские законы 1816—19 гг. лишали крестьян права на землю и намеренно обрекали большую часть крестьян на положение бездомных батраков (поскольку и та часть земли, которую помещики готовы были сдавать в аренду, предоставлялась немногочисленной прослойке «хозяев»), то аграрный проект Пестеля предусматривал обеспечение землей всех крестьян, причем не на правах арендатора³⁸ Всякий российский гражданин, по мнению автора «Русской Правды», имеет право на получение участка земли, в государстве не должно быть вообще безземельных и необеспеченных батраков.

Но небезынтересно отметить, что в первом варианте «Русской Правды», относящемся к 1820—22 гг.³⁹ в отдельных разделах заметно еще иногда кое в чем следование остзейским аграрным положениям. Это показывает, что Пестель отнюдь не сразу пришел к такому категорическому отрицанию остзейского «освобождения», которое мы видим в «Русской Правде» второй редакции. Так, в первом варианте конституционного проекта Пестеля предусмотрен 10- или 15-летний переходный период перед окончательным освобождением государственных крестьян, во время которого они продолжают платить оброк и,

³⁷ ВД, т. VII, стр. 141.

³⁸ Подробнее об аграрном проекте Пестеля см.: С. М. Файерштейн. Два варианта решения аграрного вопроса в «Русской Правде» Пестеля. — Очерки из истории движения декабристов. Под ред. Н. М. Дружинина, Б. Е. Сыроечковского. М., Госполитиздат, 1954.

³⁹ О датировке первого варианта «Русской Правды» см.: М. В. Нечкина. «Русская Правда» и движение декабристов, ВД, т. VII.

видимо, отрабатывать барщину казне. Лишь по истечении этого срока (он может быть и сокращен, если «новый порядок окончательно возымеет существование, ход и действие»⁴⁰) крестьяне получают полную свободу.

Исследователи не без основания предполагают, что и в недошедшем до нас разделе о помещичьих крестьянах в ранней редакции тоже предусматривался переходный период. Не случайно Верховное правление должно было руководствоваться в будущих крестьянских реформах следующими положениями: «1) освобождение крестьян от рабства не должно лишить дворян дохода, ими от поместий своих получаемого; 2) освобождение сие не должно произвести волнений и беспорядков в государстве»⁴¹. Об этом прямо сказано и в «Конституции Государственный завет»: «Переход из нынешнего положения в порядок, здесь предлагаемый, есть постепенный: у нынешних помещиков земля откупается оброком или работою летнею. Наперед заводится сие в казенных имениях и волостях, а потом уже в частных; оброчные селения и пахотные селения, дворовые люди, заводские крестьяне, продолжая нынешние занятия положенное время, те же сами откупаются»⁴².

Это положение о 10—15-летнем переходном периоде вполне могло быть позаимствовано Пестелем из остзейского «Положения». В Польше при освобождении крестьян в 1807 г. переходный период вообще не был предусмотрен, в Пруссии он был невелик. Правда, переходный период предусматривался в некоторых русских проектах крестьянских реформ первой четверти XIX в. (например, в проекте Канкрина), но вряд ли многие из них были известны Пестелю. Между тем в остзейских губерниях как раз был предусмотрен переходный период примерно той же продолжительности, что и у Пестеля, и такого же типа. Как известно, «окончательную свободу» эстляндские крестьяне должны были получить лишь в 1831 г., а лифляндские — в 1832 г., при этом отдельные группы освобождались и раньше (это же, как мы видели, допускает и Пестель).

Очень напоминает традиционную остзейскую практику выработки всякого рода законоположений по крестьянскому вопросу и предположение Пестеля в первой редакции «Русской Правды» о том, что составление проектов освобождения помещичьих крестьян от крепостной зависимости Верховное правление возлагает на «грамотные дворянские собрания».

⁴⁰ ВД, т. VII, стр. 172.

⁴¹ Там же, стр. 174.

⁴² Там же, стр. 214.

Впрочем, за Верховным правлением сохраняется право «из всех сих проектов выбор сделать, целое составить и оный в ход и действие привести»⁴³. В остзейских губерниях все проекты законоположений, касающиеся внутренней жизни края, вносились дворянами на обсуждение в ландтаг; губернское дворянское собрание рассматривало их, отвергало или принимало (обычно с поправками), и лишь после этого проект шел на утверждение царя. Даже в том случае, когда инициатива в предложении законопроекта исходила от правительства (как это было с курляндской крестьянской реформой 1817 г. и лифляндской 1819 г.), все равно проект закона сначала обсуждался обычным порядком в ландтаге и лишь после шел на утверждение правительства и царя, которые могли вносить свои исправления и дополнения в проект или кое с чем не соглашались. Правда, такой способ разрешения крестьянского вопроса был предусмотрен и в некоторых русских проектах, например в довольно реакционном предложении Н. Г. Вяземского, без сомнения, известном Пестелю. Но возможность влияния остзейской практики этим не отрицается.

Однако все эти возможные и, в общем-то, частные случаи использования остзейского опыта в положительном смысле относятся к ранней редакции «Русской Правды». Во втором, зрелом, варианте своего конституционного проекта Пестель, как мы видели, решительно отталкивается от этого опыта.

Вслед за Пестелем и другие декабристы приходят к отрицательной оценке остзейского «освобождения». Мы знаем об этом из их замечаний в более поздних «записках» и «обозрениях». Об этом решительно пишет И. Д. Якушкин в своих «Записках», относящихся к 1850-м гг. (Александр I «освободил крестьян трех остзейских губерний, правда на таких условиях, при которых положение освобожденных стало несравненно хуже прежнего»⁴⁴), М. А. Фонвизин в «Обзрении проявлений политической жизни в России», также написанном в 1850-е гг. («Дворянство остзейских и Выборгской губерний, по убеждению правительства, согласилось освободить крестьян своих — латышей, эстов и чухон, но на таких стеснительных условиях, что положение большинства их мало улучшилось»⁴⁵), и, наконец, А. П. Беляев в своих «Воспоминаниях»⁴⁶. Но во всех этих случаях трудно решить, является ли отрицательное отношение

⁴³ Там же, стр. 207.

⁴⁴ Записки, статьи, письма декабриста И. Д. Якушкина, стр. 21.

⁴⁵ Сб. «Общественные движения в России в первую половину XIX в.», т. I, стр. 149.

⁴⁶ «Русская старина», 1881, март, стр. 490.

к остзейскому «освобождению» выражением взглядов декабристов последекабрьской поры, даже, быть может, 1850-х гг. или отражением их убеждений периода до 1825 г.

Совершенно по-иному обстоит дело с конституционным проектом Н. М. Муравьева, выражавшим, как известно, взгляды умеренного крыла декабризма, в котором особенно отчетливо сказалась дворянская ограниченность движения. Разрешение крестьянского вопроса в «Конституции» Н. М. Муравьева, особенно в первом ее варианте, до такой степени напоминает основные принципы остзейского освобождения, что невольно напрашивается предположение о влиянии крестьянского законодательства 1816—19 гг. для Прибалтики на этот конституционный проект, тем более, что, судя по переписке, Муравьев был убежденным сторонником «свободного договора» между помещиком и крестьянином⁴⁷, положенным и в основу остзейских реформ. На этом следует остановиться уже потому, что в превосходной, почти полностью сохраняющей свое значение и сегодня, несмотря на легкий налет вульгарного социологизма, книге Н. Дружинина «Декабрист Никита Муравьев», где очень тщательно определены источники почти всех статей муравьевской конституции и в то же время точно выяснены и самостоятельные, оригинальные построения ее автора, вопрос об источниках аграрных предположений проекта совершенно обойден.

Обратимся к первой редакции «Конституции» Муравьева, которую Дружинин относит к 1822 г.⁴⁸ Уничтожение крепостного права в этом проекте планируется в следующем виде: «16. Крепостное состояние и рабство отменяются < >

25. Земли помещиков остаются за ними. Особый закон определит вознаграждение, которое обязаны им сделать поселяне, которые вздумают оставить свое селение и переселиться в другое место — за временное прервание в порядке получения доходов с возделываемой сими поселянами земли.

26. Крестьяне так называемых ныне экономических и удельных волостей вносят также своему обществу единовременное вознаграждение в подобном случае — за плату земских повинностей вместо их < >

29. Поселяне, живущие в арендных имениях, равно делаются вольными — но земли остаются за теми, кому они были даны, и по то время, на которое они даны. Поселяне, которые

⁴⁷ См. об этом в книге: Н. Дружинин. Декабрист Никита Муравьев, изд. Всесоюзн. общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, М., 1933, стр. 214.

⁴⁸ Там же, стр. 175.

вздумали бы оставить селение, должны будут взнести арендатору вознаграждение, которое определит закон»⁴⁹

На социальных корнях и классовой сущности этих положений мы останавливаться не будем — они достаточно полно выяснены в труде Н. М. Дружинина.⁵⁰ Это был проект безземельного освобождения крестьян с сохранением кое-каких элементов внеэкономического принуждения, проект, в котором, в первую очередь, сквозит забота о помещике, о сохранении его доходов.

Предположения Н. М. Муравьева по аграрно-крестьянскому вопросу находят почти во всем буквальные соответствия в остзейском законодательстве 1816—19 гг. Первый же пункт и лифляндского, и эстляндского «Положения» торжественно уведомлял, что остзейское рыцарство отказывается «на вечные времена» от своих крепостных наследственных прав на крестьян, предоставляя себе «полное право собственности на землю и неограниченное право пользоваться ею»⁵¹ Личная свобода даруется и казенным крестьянам. Но § 33 лифляндского «Положения» (§ 234 эстляндского) вносит ограничение, по своему существу аналогичное муравьевскому, — отходящий крестьянин обязан сдать помещику крестьянский двор в следующем положении: а) оставить «надлежащим образом обработанное и засеянное рожью поле», б) «вспаханное паровое поле», с) «заборы в хорошем состоянии или потребные на исправление оных материалы», d) «все к крестьянскому двору принадлежащие сенокосы, очищенные от хвороста и валежника», е) «жилой дом со всеми для хозяйства строениями в хорошем и для жительства годном состоянии», f) весь запас навоза и все остающееся, за израсходованием для собственного употребления, количество сена, соломы и мякины», g) «до наступления зимнего пути потребные дрова или хворост»⁵² Это, по существу, и есть муравьевское особым законом определяемое вознаграждение крестьянина помещику за уход с его земли, правда, вознаграждение детализированное, более точно определенное, чем в конституционном проекте, говорящем лишь об основах будущего аграрного законодательства.

Вышепротитованное утверждение в «Конституции» Н. М. Муравьева относительно вознаграждения со стороны экономи-

⁴⁹ Там же, стр. 306—307.

⁵⁰ Там же, стр. 186—189.

⁵¹ Полное собрание законов Российской империи (в дальнейшем сокращенно — ПСЗ), т. XXXVI. 1819, СПб., 1830, стр. 543—544 (Положение о лифляндских крестьянах). Ср. ПСЗ, т. XXXIII. 1815—1816, СПб., 1830, стр. 670 (Учреждение для эстляндских крестьян).

⁵² ПСЗ, т. XXXVI, стр. 556. Ср. ПСЗ, т. XXXIII, стр. 722—723.

ческих и удельных крестьян при их переходе на другое место имеет прямое соответствие в § 65 лифляндского «Положения» (§ 54 эстляндского): «Каждый крестьянин имеет право из того общества, к которому он приписан, переходить в другое, коль скоро докажет, что он в последнем принят, и все обязанности свои к помещику и прежнему своему обществу исполнил. Впрочем, при таком переходе обязан он тому обществу, к которому прежде приписан был и которое его отпускает, доставить достаточное поручительство в том, чтоб падающие на него до новой ревизии общественные и личные обязанности и повинности исполняемы быть могли без отягощения для общества»⁵³. Правда, все здесь сказанное как будто относится к помещичьим крестьянам, но нужно помнить, что через несколько параграфов категорически заявлено: «закрывающиеся в сем Положении узаконения имеют равную силу и действие как для казенных, так и для помещичьих крестьян»⁵⁴.

Конечно, Н. М. Муравьев в процессе работы над конституцией познакомился с опытом освобождения крестьян во многих странах, с аграрным законодательством ряда государств, с некоторыми из русских проектов уничтожения или ограничения крепостного права, в каковых мы можем найти кое-какие общие черты с разрешением крестьянского вопроса, предложенным автором данной декабристской «Конституции». Но нужно прямо сказать, что ни к одному из нам известных проектов или систем аграрного законодательства эта программа не близка в такой мере, как к остзейским «Положениям» 1816—19 гг.

Дальнейшая эволюция аграрного проекта Н. М. Муравьева очень убедительно показана Н. Дружининым. Под влиянием критики первого варианта «Конституции» соратниками по обществу, Муравьев во втором варианте отказался от требования какого-либо вознаграждения в пользу помещика со стороны крестьянина, уходящего с арендуемой им земли, и решил предоставить крестьянам в собственность дома, огороды, скот и земледельческие орудия. В последней, третьей, редакции, относящейся, видимо, к 1825 г., Муравьев пошел еще дальше, решив предоставить крестьянам «для оседлости оных» 2 десятины на двор.

Это были этапы постепенного отхода декабриста, если так можно выразиться, от остзейского образца безземельного «освобождения». Но основы новых вариантов аграрного проекта

⁵³ ПСЗ, т. XXXVI, стр. 565—566. Ср. ПСЗ, т. XXXIII, стр. 689. Кстати, в эстляндском «Положении» близость к муравьевскому построению еще очевиднее.

⁵⁴ ПСЗ, т. XXXVI, стр. 567.

Муравьева все же остались прежними и очень близкими к остзейским. Основная линия взаимоотношений крестьян с помещиками должна по-прежнему идти по пути заключения «свободных договоров» между ними, где помещик мог диктовать крестьянам любые условия аренды, поскольку своей земли им все равно не хватало. Это был путь кабальных договоров и отработочной аренды по прусскому образцу, утвердившийся в Прибалтике. Было ли это сознательным отражением сословно-корыстных интересов помещика Н. М. Муравьева, или следствием непонимания им возможных отрицательных последствий такого «освобождения», или и тем и другим, для нас в данном случае, быть может, и не столь важно. Но для нас существенным является то, что проект Муравьева, столь близкий к остзейским реформам 1816—19 гг., был программой умеренного, конституционно-монархического крыла декабризма, противоположной программе П. И. Пестеля, выражавшего убеждения радикальной, республиканской части декабристов.

Между этими двумя полюсами декабристского решения аграрно-крестьянского вопроса находилось значительное число промежуточных построений, правда, как правило, не оформленных в определенную законченную программу или не дошедших до нас. В них преобладают колебания между этими двумя точками зрения на разрешение крестьянского вопроса. Такого рода колебания, быть может, наиболее типичны для декабристского движения. С этой стороны безусловный интерес имеют высказывания Н. И. Тургенева, хотя и склонявшегося к муравьевской оценке остзейского «освобождения», но далеко не до конца убежденного в ее справедливости. Нет никакой необходимости в специальном рассмотрении взглядов Н. И. Тургенева по аграрно-крестьянскому вопросу — они подробно проанализированы в трудах ряда ученых⁵⁵. Мы остановимся лишь на отношении его к остзейскому «освобождению», вообще на его связях с Прибалтикой.

Н. И. Тургенев лучше других декабристов был знаком с положением в Прибалтике. Проездом он неоднократно бывал здесь. Несмотря на кратковременность пребывания в Прибалтике, Н. И. Тургенев, насколько мы можем судить по его дневникам, многое увидел в здешней жизни. Ещё в 1808 г. девятнадцатилетним юношей, отправляясь учиться в Геттинген, он

⁵⁵ См. указанные выше работы: В. И. Семевский. Ник. Ив. Тургенев о крестьянском вопросе в царствование Александра I; Е. И. Тарасов. Декабрист Ник. Ив. Тургенев в Александровскую эпоху, а также А. Н. Шабунин. Николай Иванович Тургенев, М., Госиздат, <б. г.>; Ф. М. Морозов. Социально-экономические взгляды Н. И. Тургенева, Уч. зап. Моск. гос. пед. ин-та, т. 60. 1949 и др. работы.

заносит в дневник факты нищеты эстонских крестьян, отмечает голод среди них и полное равнодушие помещиков к их судьбе.⁵⁶ В свою «Дорожную белую книгу» он заносит и план крестьянского дома.

Не менее показательны и записи в дневнике 1813 г., когда Н. И. Тургеневу, отправлявшемуся на службу в Германию, вновь пришлось столкнуться с прибалтийской действительностью. Он отмечает презрение лифляндских дворян к простому народу. С горечью размышляет Тургенев о том, как много зла в мире: «Мрачная мысль! Но что за люди живут в этой стороне, кот<орую> я проезжаю? Те, кои всех более имеют право на щастие — земледельцы — в каком они положении!»⁵⁷ На лето 1819 г. Тургенев даже хотел отправиться на воды в остзейский край.⁵⁸ В 1824 г. он вновь побывал в Прибалтике. На этот раз он внимательно присматривался к рижской жизни.⁵⁹

Н. И. Тургенев был знаком со многими остзейцами, с некоторыми из них он переписывался. При этом круг его знакомства не ограничивался лишь бывшими геттингенскими студентами. Среди его знакомых мы видим и рижского купца Бульмеринка,⁶⁰ и ряд здешних помещиков, и даже генерал-губернатора края Паулуччи.

Наконец, с положением края Н. И. Тургенев мог познакомиться и по рукописным и печатным трудам о Прибалтике. Без сомнения, он был знаком с работами Меркеля. Когда в 1820 г. была сделана попытка организовать общество по подготовке освобождения крестьян, то Н. И. Тургенев составил записку, где намечены основные вопросы, связанные с освобождением, которые нуждаются в обсуждении в специальных комитетах будущего общества. Для более плодотворной работы общества он предлагал войти в сношение с различными русскими и немецкими учеными, причем названы имена Куницына, Меркеля. Бека, и с остзейскими помещиками.⁶¹

Как показывают дневники и письма Н. И. Тургенева, он внимательно следил на всеми известиями о Прибалтике, появлявшимися на страницах русской и иностранной периодики. В архиве Тургеневых сохранилось немало и рукописных ма-

⁵⁶ См. Архив братьев Тургеневых, вып. I. Дневники и письма Николая Ивановича Тургенева за 1806—1811 годы, т. I. Под ред. и с примеч. Е. И. Тарасова. СПб., 1911, стр. 133.

⁵⁷ Архив братьев Тургеневых, вып. 3, стр. 225.

⁵⁸ Архив братьев Тургеневых, вып. 5, стр. 133.

⁵⁹ См. дневники Н. И. Тургенева за 1824 г. РО ИРЛИ, ф. 309, № 215, лл. 2—4.

⁶⁰ Архив братьев Тургеневых, вып. 3, стр. 187.

⁶¹ См. об этом: «Вестник Европы», 1909, февраль, стр. 557.

териалов, свидетельствующих об интересе Н. И. и А. И. Тургеневых к положению в Прибалтике. В архиве хранится анонимная и недатированная записка на французском языке об отношениях между помещиками и крестьянами в Курляндии; написана она на бумаге 1816 г.⁶² Там же хранится записка проф. Лодера на французском языке, посланная министру духовных дел и просвещения, «О современных немецких университетах и плане для университета в Дерпте», которую предваряет сопроводительное письмо, помеченное 30. I 1818⁶³ В этом же архиве хранятся беловые рукописи III и IV глав какого-то труда, представляющего собой хронологический указатель событий и документов с начала XIII до конца XVIII вв., касающихся истории России в связи с ее отношениями к Польше и Прибалтике.⁶⁴ Наконец, в архиве Тургеневых, среди списков «книг, оставленных в С.-Петербурге», и «текстов, отправляемых в Москву», хранится какой-то список книг — материалов по истории Прибалтики, правда, относящийся уже к 1840-м гг., поскольку в нем указаны и книги, помеченные 1840 г.⁶⁵ Все эти факты свидетельствуют о том, что Н. И. Тургенев проявлял живой интерес к Прибалтике, имел возможность познакомиться с её жизнью.

Н. И. Тургенев, как мы показали, с восторгом встретил эстляндское законодательство о крестьянах 1816 г. Выше уже цитировалась очень характерная запись в его дневнике от 3 июля 1816 г. Но интересно, что почти сразу же в сознании Тургенева зародилось сомнение в безусловной положительности остзейских преобразований. Напряженно размышляя в июльские дни 1816 г. над вопросом об освобождении крестьян в России (эстляндский закон 1816 г. послужил новым толчком для этих размышлений, и в первые дни после получения известия о нем Тургенев все свои планы относительно России рассматривал, так сказать, сквозь призму этого закона), он записывает в дневнике 20 июля: «Важный вопрос при освобождении крестьян собственность земли. Почему она более принадлежит помещику, нежели крестьянам? Но вот что можно между тем делать при постепенном освобождении. Сделать начало с казенными крестьянами. Дать землю, на коей они живут, им во владение. Кто потерпит от того? Общество выиграет. Имея таким образом вольных и имеющих собственность, должно будет определить непременно их повинности.»⁶⁶ И далее 24 июля: «< >

⁶² См. РО ИРЛИ, ф. 309, № 2421.

⁶³ См. РО ИРЛИ, ф. 309, № 1319. Та же записка, по памяти воспроизведенная А. И. Тургеневым, хранится там же, № 1320.

⁶⁴ См. РО ИРЛИ, ф. 309, № 1872.

⁶⁵ См. РО ИРЛИ, ф. 309, № 4071.

⁶⁶ Архив братьев Тургеневых, вып. 3, стр. 336—337.

решить собственность земли нельзя ли без несправедливости объявить: что половина земли принадлежит Господину, а другая крестьянам».⁶⁷ Все эти замечания Н. И. Тургенева прямо выражают его сомнения в благотворности и даже законности безземельного освобождения крестьян на остзейский манер.

Но затем ход мыслей будущего декабриста начинает меняться. Он склоняется к признанию пользы и, главное, более легкой осуществимости безземельного «освобождения» крестьян. В связи с этим он тщательно фиксирует все факты, говорящие о положительных последствиях остзейских реформ. Сомнения то и дело закрадываются в систему рассуждений Н. И. Тургенева, но создается впечатление, что он стремится подавить их примерами «положительности» остзейского «освобождения». В письме от 5. VIII 1817, сообщая о своих встречах со старым университетским товарищем Сакеном, который, видимо, был секретарем курляндского ландтага, вырабатывавшего проект реформы для Курляндии, Н. И. Тургенев отмечает: «Слава богу, хоть чухну делают людьми! В Эстляндии заметны уже и теперь выгоды новых постановлений. Дворяне, большая часть, этим довольны».⁶⁸ 2. IX 1817 он пишет брату: «В Курляндии будет введено такое же учреждение относительно крестьян, какое и в Эстляндии. Что ни говорят здесь об этом, однако ж нет сомнения, что это новое учреждение хорошо, полезно и добродетельно, и в особенности лучше лифляндского. сделанного несколько лет тому назад (видимо, Тургенев имеет в виду закон 1804 г. с последующими дополнениями — С. И.). Дай бог, чтобы это более и более распространялось».⁶⁹

О причинах такого рода высказываний достаточно хорошо говорит запись в дневнике от 28. III 1818: «Я уверен, что многие из дворян отказались бы от незавидного права владеть себе подобными, если бы они с своей стороны были несомненно уверены, что сия перемена не уменьшит их благосостояния. Распространение здравых идей о свободном состоянии крестьян, которое равно выгодно и для помещиков, может спешествовать сей уверенности. Меня уверял один курляндский помещик, что с тех пор, как их крестьяне получили некоторые личные права и одну только надежду быть свободными через несколько лет, то нравственное их бытие (Wesen), их качества ощутительно переменились в хорошую сторону».⁷⁰

⁶⁷ Там же, стр. 337.

⁶⁸ Декабрист Н. И. Тургенев. Письма к брату С. И. Тургеневу, стр. 229.

⁶⁹ Там же, стр. 232.

⁷⁰ Архив братьев Тургеневых, вып. 5, стр. 122.

Но очень скоро до Н. И. Тургенева стали доходить сведения об отрицательных последствиях остзейского «освобождения», о чрезвычайно выгодном для помещиков и крайне вредном для крестьян характере прибалтийских аграрных реформ. Очень многое ему разъяснило большое письмо его старого друга Шмелинга, чиновника курляндской палаты по управлению казенными имениями, от 15. III 1819. Н. И. Тургенев просил Шмелинга сделать критический обзор нового крестьянского уложения. Последний, правда, извиняется, что он не написал подобного обзора, но его письмо прекрасно знакомило декабриста с положением крестьянства в прибалтийских губерниях. «Здесь помещичий крестьянин не обладал до сих пор собственно никаким правовым порядком и был всецело предоставлен произволу своего господина. Он был более вещью, чем человеком. И насколько новый порядок вещей допускает его приобретать права и предоставляет ему правовой порядок, можно о крестьянине помещичьем сказать, что он, благодаря < > крестьянскому уставу, выиграл, хотя этот выигрыш, как я тебе в будущем укажу, очень незначителен».⁷¹

Положение же казенных крестьян от нового законодательства прямо ухудшилось. Раньше казенные крестьяне были фактически свободны, имели право приобретать движимое имущество и т. д. Их положение было несравненно лучше состояния помещичьих крестьян. Остзейские дворяне, в корыстных целях исходившие при проведении реформ из того, что прибалтийский крестьянин есть раб в римском смысле слова и что его имущество полностью принадлежит помещику, решили воспользоваться «освобождением», чтобы ухудшить положение казенных крестьян, низвести их до состояния помещичьих. С этой целью они, вопреки протестам чиновников Камеральной палаты, требуют составления инвентарных описей и для усадеб, находящихся в руках казенных крестьян, с тем, чтобы объявить их личное имущество принадлежностью казны. «Чувствуется злостная ирония, когда доказывают, что крестьянин приемом усадебных описей ничего не теряет, так как он при переходе в другую усадьбу находит там свой оставленный инвентарь. Однако, не взирая на то, что инвентарные имущества составляют собственность наследственного владельца, и последний, по окончании переходного состояния, может делать с ними что угодно < > — будет все-таки на лицо большое различие при этих усадебных описях. Ведь всякий помещик может назначить количество инвентарного имущества по своему желанию».⁷² Далее Шмелинг указывал, что помещики упот-

⁷¹ Там же, стр. 410.

⁷² Там же, стр. 413.

ребляют все средства, чтобы одержать победу Он просил Тургенева походатайствовать в высших сферах о защите казенных крестьян, что соответствовало и интересам казны. Шмелинг предлагал создать особую комиссию, которая должна была бы составить новый хозяйственный устав для казенных крестьян. Он послал Тургеневу проект инструкции для комиссии и просил его помочь в деле утверждения проекта. Насколько можно судить по материалам тургеневского архива, Н. И. Тургенев не смог ничего сделать в этом отношении.

Письмо Шмелинга, без сомнения, не было единственным фактором, который должен был оказать влияние на систему взглядов Н. И. Тургенева. Постепенно начинает утверждаться новое более сложное отношение декабриста к остзейскому «освобождению». Это уже заметно в его записке 1819 г. «Нечто о крепостном состоянии в России», носящей официальный характер, что нельзя не учитывать при ее анализе. Правда, и здесь говорится о том, что остзейские реформы «пойдут наряду с славнейшими происшествиями в бытоописаниях человечества»⁷³, положительно оценивается инициатива местного дворянства, решившего «даровать» свободу своим крестьянам. Но в то же время в записке утверждается, что положение остзейских крестьян хуже положения русских.⁷⁴ Выступая против права помещиков наказывать крестьян по своему усмотрению, Тургенев приводит многочисленные примеры дурного обращения с людьми: «В некоторых губерниях, остзейских и польских, было узаконено, что помещик не может дать виновному крестьянину более 15 ударов палочных. Известно, как поступали некоторые бессовестные помещики в сем случае: они давали не более 15 ударов, но повторяли сие несколько раз в течение краткого времени».⁷⁵

Этот пример имеет особый интерес. Дело в том, что одним из самых возмутительных моментов лифляндского «Положения» 1819 г. было сохранение права домашней расправы помещика над «свободными» крестьянами. Причём это право было

⁷³ Там же, стр. 416.

⁷⁴ Система доказательств того, почему положение русских крестьян лучше положения прибалтийских, чем отличается Остзейский край от России в отношении проведения аграрных реформ, у Н. И. Тургенева (см. стр. 422—423) очень напоминает размышления Г. Меркеля в книге «Латыши, особенно в Ливонии, в исходе философского столетия» (русский перевод — изд. ОИДР, М., 1870, стр. 115—116) по этому же вопросу. Вполне вероятно, что Н. И. Тургенев в данном случае использовал аргументы Меркеля, хотя сделал из них несколько иные выводы, чем прибалтийский просветитель.

⁷⁵ Архив братьев Тургеневых, вып. 5, стр. 427.

даже расширено по сравнению со старым законом 1804 г. — там помещик мог присуждать не более чем к 15 ударам только работников, по новому же закону и крестьян-хозяев, сравнительно строгие взыскания за превышение помещичьей власти в этом отношении были значительно смягчены.

Но наиболее характерным показателем установившегося теперь сложного, противоречивого отношения Н. И. Тургенева к остзейскому «освобождению» являются частично цитировавшиеся уже выше замечания относительно рецензии Н. Т. на книгу Меркеля «Свободные латыши и эсты». На этой интереснейшей рецензии, в которой предложена целая программа аграрно-крестьянских преобразований в остзейском крае, стоит остановиться подробнее, тем более, что, насколько нам известно, она не привлекала к себе в последнее время внимания русских и эстонских исследователей, хотя многие авторы и цитировали в своих работах высказывания Н. И. Тургенева о рецензии на книгу Меркеля.

Вышедшая в 1820 г. в Риге книга известного прибалтийского просветителя Г. Меркеля «Свободные латыши и эсты» представляла в той части, которая была посвящена современности, известный контраст по сравнению с прежними трудами автора, типа «Латыши, особливо в Лифляндии, в исходе философского столетия», которые принесли ему широкую известность. В новой книге Меркель восхвалял безземельное освобождение крестьян в Прибалтике, объявляя его величайшим благодеянием, оказанным «мудрым» и просвещенным остзейским дворянством крестьянам. В России, где в печати было запрещено какое-либо обсуждение крестьянского вопроса, не появилось никаких откликов на книгу Меркеля. Но зато за границей, в Германии и Франции, были опубликованы рецензии на книгу, в которых рецензенты протестовали против основных положений Меркеля.

Наиболее интересна рецензия Н. Т. в независимом немецком журнале «Hermes oder kritisches Jahrbuch der Literatur» (1822, nr. XI, S. 85—109) под названием «Ueber die neuerlich begründete Bauernfreiheit in den russischen Ostseeprovinzen». В начале рецензент излагает историческую часть книги Меркеля, выбирая из нее те места, в которых говорится о тяжелом положении прибалтийских крестьян в прошлом. В Прибалтике, по причинам исторического и национального порядка, крепостное право превратилось в институт откровенного рабства, «тиранического варварства», которое можно сравнить только с положением негров в Америке. Угнетение прибалтийских крестьян немецкими помещиками носило несравненно более жестокий и нетерпимый характер, чем в любой другой стране

Европы. Поскольку жалобы на угнетение и нищету крестьян из Прибалтийского края раздавались несравнимо громче и решительнее, чем из других областей России, то правительство вынуждено было здесь раньше приступить к осуществлению аграрных преобразований. Этому способствовало и проникновение идей французской революции в Прибалтику и особенно участвовавшие в крае «экспессы», т. е. возмущения крестьян, заставлявшие и помещиков задумываться над вопросом об ограничении рабства. Но помещики постарались так изменить существующий порядок, чтобы полностью сохранить свои права и привилегии. Сначала, в 1804 г., ограничили законом повинности крестьян, но вскоре помещики пришли к выводу, что эти ограничения им невыгодны и что лучше предоставить крестьянам личную свободу и заодно снять эти ограничения. Так возникло крестьянское законодательство 1816—19 гг., к суровой критике которого, вопреки панегирическим утверждениям Меркеля, приступает рецензент.

«Man wird zweifelhaft, ob wirklich das Recht dabei gehörig beobachtet worden, ob nicht wohl gar List und Eigennutz die Regierung verblendet und sie verleitet hat, einen Act zu unterzeichnen, durch welchen sie im Grunde den Bauern mehr genommen als gegeben hat, und als sie, ihrer Absicht nach, geben wollte; ob nicht die Herren unter der dermaligen Lage der Dinge viel mehr gewonnen als weggegeben haben, und der grösste Theil der Bauern nicht aus einem mit mancherlei Leiden vermischten Wohlbefinden in ein glänzendes Elend geworfen ist. — Freiheit ist zwar ein schön schimmerndes Gut, aber ohne Vermögen ist sie durchaus gar nichts werth».⁷⁶

По другому и быть не могло, поскольку голос крестьян совершенно не учитывался при выработке «Положения», их никто не слушал. Закон подготавливался дворянами и представителями правительства, усвоившими точку зрения помещиков. Но поскольку крестьянам надо было что-то даровать, то:

«Es kam nur darauf an, mit Klugheit zu geben, d. h. Etwas einzuräumen, das im Grunde wenig war, aber recht viel zu sein schien. Die Freiheit war das Schibolet, welches die Zeit als das Kennzeichnen des höchsten Guts betrachtete. Diese wählte man daher, um den Bauern ein Geschenk damit zu machen (. . .) Denn siehe da, er fand sich zwar mit der Freiheitsmütze geschmückt, aber dafür hatte man ihm Alles, was er bisher hatte, außer der Lumpen, die er an sich trug, und sein werthloses Mobiliar, genommen».⁷⁷ «Свобода» крестьян означала для помещика свобо-

⁷⁶ «Hermes», 1821, № XI, S. 99—100.

⁷⁷ Там же, стр. 101—103.

ду выбрасывать крестьян голыми и нищими с занимаемых ими усадеб, если они не пожелают принять произвольно возвышенных помещиком условий аренды.

Помещики ничего не потеряли от этих реформ, приобрели же они: 1) право распоряжаться имуществом — хозяйством крестьянина как им заблагорассудится, 2) освобождение от каких-либо забот о крестьянине, 3) право выискивать для себя лучших работников из крестьян и выбрасывать их в любом случае. Крестьяне же потеряли: 1) право на свое хозяйство, которое они вели порою сотни лет в течение многих поколений и которое было закреплено за ними указом 1804 г., 2) уверенность в том, что в старости, при болезни или несчастии о них побеспокоятся.

Что же они получили? Очень сомнительное право со временем переходить от одного хозяина к другому. Но ведь помещики составляют сплоченную и поддерживающую друг друга корпорацию, и они не возьмут к себе крестьянина, перешедшего от другого хозяина. В старости же крестьянина ждёт только голодная смерть. «Kann sich die Menschheit über eine solche Veränderung wohl freuen?»⁷⁸ — с горечью спрашивает автор, иронически намекая на слова Меркеля. Далее следует три с половиной ряда точек, видимо, свидетельствующих о каком-то запрещенном германской цензурой отрывке рецензии. Прежнее крепостное состояние, доказывает автор, было даже лучше нынешнего, последовавшего после безземельного «освобождения».

Это очень важное положение автора. Оно со временем ляжет в основу концепции истории прибалтийского крестьянства и остзейского аграрного законодательства, которая будет выработана в трудах Ю. Ф. Самарина, Н. Т. Благовещенского, русских публицистов либерального, славянофильского и катковского лагерей 1860-х гг. В менее последовательной форме черты этой концепции будут видны и у ряда остзейских исследователей аграрных отношений в Прибалтике. В основе этой концепции будет лежать утверждение, что остзейское законодательство 1804 г. было выгоднее для крестьян, чем «освобождение» 1816—19 гг., и именно поэтому своекорыстное остзейское дворянство и пошло на его отмену.

Далее Н. Т. развивает свой очень интересный проект преобразований в Прибалтике. По его мнению, правительство должно исходить из следующих принципов:

1. В смысле владения землей и определения повинностей нужно сохранить *status quo* — крестьянин остается обладателем

⁷⁸ Там же, стр. 104.

занимаемой им усадьбы и за пользование ею выполняет повинности и обязательства, точно определенные вакенбухом. Эти повинности не могут быть увеличены.

2. Поскольку с личным освобождением крестьян помещик освобождается от какой-либо их поддержки, за которую раньше крестьяне должны были платить, то их повинности должны быть соответствующим образом сокращены или каким-нибудь иным образом компенсированы.

3. Усадьба крестьянина переходит по наследству к его потомкам. С согласия помещика крестьянин может продать другому свое право на пользование усадьбой.

4. Если крестьянин не выполняет своих повинностей, то помещик имеет право ходатайствовать перед судом о продаже крестьянской усадьбы, но таковая может состояться лишь при условии, что приговор суда утвердит ходатайство. Вырученные за продажу деньги идут в пользу бывшего владельца усадьбы.

5. Если крестьянин не выполняет отдельных обязательств, то за это он выплачивает штраф, определяемый законом. Если он не в состоянии выплатить штраф, то при определенных условиях (когда штраф достиг $\frac{1}{4}$ стоимости усадьбы) хозяйство крестьянина распродается с аукциона.

При этих условиях:

6. Крестьянину предоставляется полная свобода, что означает для него:

а) сохранение за ним благоприобретенного имущества, возможность продажи, права на пользование усадьбой и перехода к другой, более подходящей для него работе;

б) для помещика эта свобода тоже не должна быть убыточной;

с) при этом совершенно ясно, что от такого освобождения много выиграло бы и государство, и человечество. Но путь к такому освобождению закрыт реформами 1816—19 гг.⁷⁹

В этом проекте преобразований, как видим, сделана попытка сочетать принципы крестьянского законодательства 1804 г. с личным освобождением, утвержденным реформами 1816—19 гг., правда, без многочисленных ограничений, предусмотренных последними. Этот план, безусловно, носит достаточно прогрессивный характер; он хотя и не отдает землю в собственность крестьянам, но сохраняет за ними право на нее. Эта программа близка к высказываниям той группы участников полемики по вопросу об освобождении крестьян в Лифляндии на страницах «Neue Inländische Blätter», которую Г. Поска назвал «консерваторами», т. е. Г. Гагемейстера, автора анонимной статьи в №№ 17 и 18 за 1818 г. и др. Правда, она высказана с

⁷⁹ См. там же, стр. 107—108.

несравненно большей четкостью и решительностью, чем это могли позволить себе участники полемики, да, пожалуй, и носит более последовательный прокрестьянский характер.

В «Revue encyclopédique» (1822, т. XIII, февраль, стр. 396 — 399) была опубликована рецензия Деппинга⁸⁰ на книгу Меркеля, впрочем, представляющая собой изложение рецензии Н. Т. из «Гермеса». Деппинг вполне соглашается с выводами автора немецкой рецензии. Он квалифицирует остзейское «освобождение» как «ограбление, сделанное в пользу дворянства». Причину такого «ограбления» Деппинг в числе прочего видит и в том, что в России нет свободы печати, почему крестьяне и не смогли найти органа, со страниц которого они могли бы довести до сведения правительства свой взгляд на «освобождение» и могли бы привлечь на свою сторону русское общественное мнение. Между прочим, Деппинг сомневается и в том, что правительство было введено в заблуждение или обмануто остзейскими дворянами и поэтому пошло на проведение подобных реформ. За этим сомнением Деппинга, по-видимому, скрывается убеждение, что царское правительство было заодно с остзейскими помещиками. Рецензия Деппинга имеет определенный интерес для нас потому, что она могла получить сравнительно широкую известность у русского читателя — «Revue encyclopédique» был в числе наиболее распространенных в России французских журналов, материалы его часто перепечатывались в русских изданиях.

Интересно, что в 1850-е гг., когда, в связи с подготовкой реформы в России, остзейское «освобождение» опять стало привлекать к себе пристальное внимание русской общественности, известный русский библиограф С. Д. Полторацкий перепечатал за границей обе рецензии и выпустил их отдельной книгой: *Sur l'émancipation des paysans dans les provinces de la Baltique 1820—1822. Notice publiée en 1821 par un anonyme (N. T.) dans le recueil allemand: Hermès, précédée de l'article de Depping dans la Revue encyclopédique 1821, à l'occasion du mémoire de Merkel, imprimé en 1820 à Riga (Réimpression facsimile de M. Serge Poltoratzky), Francfort s. M., 1855.*⁸¹

⁸⁰ В «Revue encyclopédique» сотрудничало в это время два Деппинга. Автором рецензии, по-видимому, был Жорж-Бернар Деппинг (1784—1853), французо-немецкий писатель, человек большой эрудиции в самых различных отраслях знания, автор очень популярной в первой половине XIX в. книги «Зимние вечера. Чудеса природы во Франции», переведенной на многие европейские языки. Интересно отметить, что в 1821 г. в Париже близкое знакомство с Ж.-Б. Деппингом завязал В. К. Кюхельбекер.

⁸¹ Есть основание предполагать, что с этим изданием был знаком и Н. И. Тургенев. Во всяком случае, в его брошюре «Вопрос освобождения»

Рецензия Н. Т. в «Гермесе» очень заинтересовала Н. И. Тургенева. В своем дневнике он сделал большие выписки из нее. Особенный интерес декабриста вызвал предложенный автором рецензии план аграрно-крестьянских преобразований в Прибалтике. Рецензия Н. Т. еще раз показала Н. И. Тургеневу всю неудовлетворительность остзейского «освобождения». Он, в конце концов, уже осознает справедливость такой оценки прибалтийских реформ 1816—19 гг., и все-таки, в известном противоречии с этим, Тургенев не может согласиться в конечных выводах с Н. Т. Почему? «Рецензент мог легко создать план свой, различив в самом начале главнейшее затруднение: он признает землю принадлежностью крестьянина! Но можно ли в этом уверить хотя одного помещика? А без помещиков нельзя произвести дела освобождения»⁸². Сам Тургенев не считает справедливой точку зрения, что земля—собственность лишь помещика, но он убежден, что освобождение возможно только при поддержке дворянства, последнее же согласится на это лишь при условии сохранения земли в своей собственности. Далее в дневнике (запись помечена 6. I 1824) идет цитированное выше рассуждение Н. И. Тургенева, что даже свобода, укутанная в невыгодные для крестьян условия и учреждения, все же есть величайшее благо, что теперешние порядки лучше прежних и что русский мужик даже при такой ограниченной свободе сумел бы доказать миру, на что он способен. Все дело в том, что «бедные летты и эсты и природою и временем лишены средств явить миру то же утешительное зрелище»⁸³. На

ния и вопрос управления крестьян» и в статье «Ответ на статью, помещенную в 38 листе «Колокола» («Колокол», 15. IV 1859, № 40 и 41) встречаются положения, поразительным образом напоминающие высказывания Н. Т. в вышеприведенной рецензии. Поскольку сомнительно, чтобы Н. И. Тургенев в 1850-е гг., когда были написаны эти его работы, мог бы хорошо помнить рецензию, прочитанную им более чем 30 лет тому назад, пусть даже включенную тогда в выписках в дневник, то остается предположить, что он познакомился с изданием С. Полторацкого. Это предположение тем более вероятно, что Н. И. Тургенев живо интересовался положением в Прибалтике и был знаком в 1840—50-е гг. буквально со всеми работами о России, выходившими в Западной Европе; с Полторацким к тому же он был знаком и лично.

⁸² РО ИРЛИ, ф. 309, № 215, л. 62.

⁸³ Там же. Статьей в «Гермесе» заинтересовался также С. И. Тургенев. Любопытно, что он пришел примерно к тем же выводам, что и брат: «После чтения этой любопытной статьи укрепился я более еще прежнего в мысли, что у нас надо только дать свободу переходить с места на место. Само собой разумеется, что не надо отнимать у крестьян движимого их имущества». Цит. по: С. С. Ланда. О некоторых особенностях формирования революционной идеологии в России 1816—1821 гг. (Из политической деятельности П. А. Вяземского, Н. И. и С. И. Тургеневых, М. Ф. Орлова),—Пушкин и его время, вып. I. Л., изд. Гос. Эрмитажа, 1962, стр. 180.

причинах такого отношения к безземельному «освобождению» крестьян нам пришлось уже останавливаться, когда мы говорили о положительной оценке декабристами остзейских реформ 1816—19 гг.

Эти записи объясняют решительное утверждение Н. И. Тургенева в его второй оправдательной записке царю, помеченной 18. X 1826. Рассказав о том, что он всегда был сторонником уничтожения крепостного права в России и в борьбе за это видел цель всей своей жизни, Тургенев резюмирует свои рассуждения: «Одним словом, я надеюсь, что со временем меры, принятые для освобождения крестьян в Остзейских губерниях, будут введены и в России»⁸⁴.

Итак, в 1820-е гг. Н. И. Тургенев уже видит отрицательные последствия остзейского «освобождения», но все-таки считает возможным перенесение его опыта на Россию. Такое двойственное отношение к остзейским реформам 1816—19 гг. он сохранит надолго. Оно, в сущности, заметно и в его книге «Россия и русские». Здесь он пишет о том, что положение остзейских крестьян всегда было хуже положения русских, что вся остзейская система сельского хозяйства неудовлетворительна, что остзейские реформы 1816—19 гг. не улучшили положения крестьян,⁸⁵ — и все же считает безземельное освобождение хотя и не единственно возможным, но наиболее приемлемым и легко осуществимым в России⁸⁶. Впрочем, уже в третьем томе «России и русские» Н. И. Тургенев допускает и освобождение крестьян с земель; на этой позиции он окончательно утвердился в 1850-е гг.

Интересно, что в это время резко меняется его отношение и к остзейскому опыту «освобождения». Насколько раньше, при всех своих сомнениях, он был сторонником и даже пропагандистом такого «освобождения», настолько (как это, кстати, часто случается с бывшими прозелитами определенного учения) теперь он является его противником. В брошюре «Пора!» («Русский заграничный сборник», ч. II, тетр. I, Лейпциг, 1858) он выступает против постепенности в освобождении крестьян по остзейскому образцу, утверждая при этом, что вообще остзейский «опыт был неблагоприятен для защитников личного освобождения»⁸⁷. В одной из статей в «Колоколе», доказывая, что нельзя отдавать в руки помещиков подготовку крестьянс-

⁸⁴ Красный архив, т. 6 (13). 1925, стр. 98.

⁸⁵ См., напр., N. T o u r g u e n e f f. *La Russie et les Russes*, t. II, p. 57—58, 83—84 и др.

⁸⁶ См. об этом: А. Н. Ш е б у н и н. Николай Иванович Тургенев, стр. 109.

⁸⁷ Русский заграничный сборник, ч. II, тетр. I, стр. 22.

кой реформы, в качестве примера того, к каким отрицательным последствиям это приводит, Тургенев ссылается на остзейское «освобождение». Свои рассуждения он завершает характерной фразой: «Можно ли желать такого освобождения?»⁸⁸

Особенно интересны его высказывания в брошюре «Вопрос освобождения и вопрос управления крестьян» («Русский заграничный сборник», ч. III, тетр. I, Лейпциг, 1859). Рассматривая в ней различные проекты уничтожения крепостного права, вносимые дворянами, Тургенев пишет: «Мы не можем не заметить, что многое неловкое и недостойное в предположениях и проектах, и именно сие предоставление помещику права наказывать вольных крестьян, очевидно, заимствовано из учреждений остзейских губерний. По нашему мнению нельзя избрать более печального, более пагубного примера, как сии учреждения»⁸⁹ Отмечая особенно грубый и жестокий характер рабства в Прибалтике и сознание уродливости существующего здесь порядка лучшей, наиболее образованной частью местного дворянства, Тургенев тут же добавляет: «Но действие сей образованности и сего просвещения останавливается, так сказать, на сем желании устранить существующее, на сей инициативе. В водворении нового порядка просвещение и образованность подчинились, по обыкновенному влиянию страстей человеческих, грубому, слепому чувству личных выгод, собственного интереса»⁹⁰

Об эволюции взгляда декабриста на остзейское «освобождение» хорошо писал Д. Н. Свербеев в некрологе «Николай Иванович Тургенев»: «Когда, бывало, Николай Иванович беседовал со мною о любезных ему крестьянах всех вообще и горевал о продажных своих, ни разу не пропускал он, говоря об эманципации крестьян, резко порицать остзейских помещиков за то, что они освободили своих латышей и эстов без земли, 50 лет тому назад. Он забывал, что в то время радовался он сам всем сердцем и такому освобождению и ставил его в пример нам, помещикам внутренней России. Я < > защищал остзейцев от его нападений правом давности полувекового освобождения, оправдывая их сверх того понятиями того времени, в которое мысль о необходимости надела крестьян землею редко кому приходила в голову»⁹¹.

⁸⁸ «Колокол», 15. IV 1859, № 40 и 41, стр. 331. Ср. в другой статье в «Колоколе» (1. V 1860, № 70, стр. 589): остзейское «освобождение было такое скаредное, что, вместо похвалы, мне должно было бы упрекнуть их (остзейских дворян — С. И.) в измене просвещенному немецкому элементу».

⁸⁹ Русский заграничный сборник, ч. III, тетр. I, стр. 62.

⁹⁰ Там же, стр. 62—63.

⁹¹ «Русский архив», 1871, XI, столб. 1972—1973.

Кстати, Н. И. Тургенев и в 1860-е гг. проявлял живой интерес к прибалтийским делам, был знаком с полемикой по остзейскому вопросу в русской печати, читал немецкие брошюры, посвященные этому вопросу, среди его корреспондентов были остзейские немцы. Он со вниманием присматривался к тем преобразованиям, которые в эти годы проводило в Прибалтике русское правительство — в его сочинениях есть указания даже на уложение для крестьян острова Эзеля (Саарема)⁹²

Сложный противоречивый взгляд Н. И. Тургенева на прибалтийские реформы 1816—1819 гг., пожалуй, особенно характерен не только для многих декабристов, но и для их близкого или далекого окружения. В этой связи можно было бы сослаться на высказывания П. А. Вяземского, как известно, до 1825 г. стоявшего достаточно близко к декабристам; один исследователь даже назвал его «декабристом без декабря»⁹³

В 1825 г. Вяземский побывал в Эстонии. Он обратил внимание на тяжелое положение эстонских крестьян, на их зверскую эксплуатацию со стороны остзейских помещиков. Однако заключительный вывод Вяземского весьма оптимистичен и очень напоминает систему воззрений Н. И. Тургенева на прибалтийские дела в 1820-е гг. «Наружность здешних сел и поселений бедная, грустная, даже отвратительная, — писал П. А. Вяземский летом 1825 г.; — но на деле, полагаю, нет большой бедности. Я не мог еще порядочно узнать, какие плоды принесла здесь свобода крестьян или, по крайней мере, некоторое их освобождение. Кажется, *de fait* все или многое осталось по-прежнему, и ни господа, ни крестьяне не дали еще себе отчета в новом своем положении. Вообще все-таки мера принятая хороша: главное дело сделано. Рабство, нарост уродливый на теле, срезан: от врачей, от больных, от времени, от обстоятельств зависит последствие. Скоро ли больной станет на ноги и пойдет, долее ли пролежит и прохворает, — но все же он облегчен и не умер под ножом оператора. Весь этот переворот, конечно, доселе более на словах, чем на деле существующий, совершился без шума, без бунта. Это тем замечательнее, что не все были разом освобождены, а по ломтям. Может быть, другая, а не чухонская природа и не выдержала бы этой очереди. Все растущее поколение будет грамотное: не дают причастия детям без экзамена. Вот лучшее орудие, чтобы добыть и упрочить свободу»⁹⁴.

⁹² См. Н. И. Тургенев, Чего желать для России?, Лейпциг, 1868, стр. 149.

⁹³ См. Н. Кутанов (С. Н. Дурьин). Декабрист без декабря.—Декабристы и их время, т. II. М., 1932, стр. 201—290.

⁹⁴ Остафьевский архив кн. Вяземских, т. У, вып. I. СПб., 1909, стр. 74.

То есть, П. А. Вяземский видит, что реформа фактически ничего не изменила. Остзейский опыт вряд ли применим к России: русские мужики могут и не выдержать такого «освобождения». И все-таки, в явном противоречии с этим, Вяземский считает, что реформа 1816 г. в своей основе хороша и полезна, ибо личная свобода людей превыше всего, свободный человек сам сможет утвердить себя.

Живой интерес декабристов к Прибалтике, особенно к проводимым там аграрно-крестьянским реформам, вообще очень типичен для членов тогдашних тайных обществ. Сохранилось (правда, не проверенное и представляющее не очень достоверным, хотя и показательное) утверждение Д. И. Завалишина, что декабристы и в 1825 г. очень интересовались остзейским опытом «освобождения» крестьян: «Некоторые данные и мысли по крестьянскому вопросу, разумеется, в виде общих рассуждений, были прочитываемы Мордвиновым (Мордвинов и сблизил меня с Рылеевым), который часто обращался к этому вопросу, и на одно чтение свода всего, что было выработано в совещаниях тайного общества, Мордвинов пригласил маркиза Паулуччи, бывшего генерал-губернатором Остзейских провинций, где крестьяне были освобождены. < > Большинство мнений склонялось к выкупу государством (крестьянских земель — С.И.), что облегчалось тем, что большинство имений было заложено»⁹⁵.

Известно, что даже в Сибири, в знаменитом читинском «острожном университете», читались лекции об экономическом и политическом состоянии прибалтийских крестьян. А. Е. Розен признавался, что ему «пришлось пояснить личное освобождение крестьян прибалтийских губерний из крепостной зависимости, без наделов земли, без всяких выкупных договоров, но с общим правом приобретения земельной собственности по обоюдным соглашениям»⁹⁶. Впрочем, А. Е. Розен, хотя и превосходно знакомый с местными прибалтийскими условиями, вряд ли, в силу остзейской дворянской ограниченности своих взглядов, мог дать объективную картину «освобождения» 1816—19 гг.

Таково было сложное, менявшееся от этапа к этапу отношение декабристов к остзейским реформам 1816—1819 гг.

⁹⁵ Д. Завалишин. Декабристы, «Русский вестник», 1884, т. 169, февраль, стр. 845.

⁹⁶ А. Е. Розен. Записки декабриста, СПб., 1907, стр. 448.

DEKABRISTID JA 1816.—1819. A. REFORMID BALTIKUMIS

S. G. Issakov

Resümee

1816.—1819. aastate reformid Baltikumis, eesti ja läti talurahva «vabastamine» ilma maata leidis elavat vastukaja vene üldsuses. Ja see ei olnud juhuslik. Pärisorjuse probleem, vajadus seda lahendada oli tol ajal tõusnud kogu Venemaa avaliku elu tulipunkti. Balti ümberkujundused pidid aitama lahendada talurahva saatust ka Venemaal. Erilist huvi pakkusid 1816.—1819. a. reformid just dekabristidele, kes juba oma tegevuse algpäevil olid kavva võtnud pärisorjuse kaotamise.

Reformide ümber puhkes Venemaal võitlus, kuna vene aadli kõige reaktioonilisemad ringkonnad olid astunud isegi talurahva «ilma maata» vabastamise vastu. Vastupidiselt sellele olid varadekabristlike ühingute («Päästeliidu» ja «Hüveolu Liidu») liikmed neid ümberkujundusi esialgu vaimustusega tervitanud ja toetanud.

Ometi kujunes dekabristide suhtumine 1816.—1819. a. reformidesse Baltikumis üsna komplitseerituks ning vasturääkivaks, muutudes selle liikumise eri arengujärkudel.

Dekabrismi radikaalse tiiva juht P. I. Pestel mõistis õige peatselt talurahva ilma maata vabastamise piiratust, nii nagu see oli toimunud Baltikumis. Oma konstitutsioonikavandis («Russkaja Pravda») kuulutab ta 1820. aastate hakul kogu Läänemeremaade ürituse äpardunuks, arvustab seda kibedasti ja nõuab Baltikumis väljakujunenud agraarolude kaotamist. Hiljem asusid samale seisukohale I. D. Jakuškin, M. A. Fonvizin ja teised dekabristid.

Dekabrismi mõõduka tiiva juht N. M. Muravjov aga suhtus balti reformidesse jaatavalt, pidades neid ka Venemaal rakendatavateks. N. M. Muravjovi «Konstitutsiooni» maakorralduse projekt kannab ilmselt Baltikumi 1816.—1819. a. seadusandluse pitserit.

Ent kõige iseloomulikum dekabristidele on N. I. Turgenevi vahepealne seisukoht, kes Baltikumi olukorraga oli hästi tuttav. Algul oli N. I. Turgenev 1816.—1819. a. reforme õhinal pooldanud, kuid varsti nägi temagi nende eitavaid külgi ning piiratust. Ja siiski ei tekkinud N. I. Turgenevil veenet, et Baltikumi maakorralduse katse oleks Venemaale sobimatu. N. I. Turgenev arvas, et kõigist oma puudustest hoolimata on need reformid ikkagi suureks sammuks edasi, sest nad kindlustasid talurahvale isikliku vabaduse ja mis peaasi, praktikas olid nad hõlpsasti teostatavad: mõisnike huvide arvestamise tõttu ei tekitanud nende reformide elluviimine suuri raskusi. Selles mõttes on näitlik N. I. Turgenevi reageering N. T. retsensioonile (ajakirjas «Her-

mes», 1822, nr. XI), mis oli kirjutatud G. Merkeli raamatu kohta «Die freien Letten und Esthen». Alles hiljem, juba 1850. aastail jõudis N. I. Turgenev lõplikult arusaamisele, et 1816.—1819. a. talurahva «vabastamine» ilma maata oli läbinisti vildakas, ja siitpeale hakkas ta seda seadust «Kolokoli» ning muude välismaiste ajakirjade veergudel teravasti kritiseerima. N. I. Turgenevi 1820. aastate lähtepositsioonile 1816.—1819. a. talurahvareformi suhtes ligineb ka prodekabristliku P. A. Vjazemski hoiak.

On säilinud andmeid selle kohta, et dekabristide salakoosolekuil arutati eraldi ka Baltikumi maakorralduse reforme.

DIE DEKABRISTEN UND DIE BALTISCHEN BAUERNREFORMEN DER JAHRE 1816—1819

S. G. Issakow

Zusammenfassung

Die in den baltischen Ostseeprovinzen während der Jahre 1816—1819 durchgeführten Reformen — die landlose «Befreiung» der estnischen und lettischen leibeigenen Bauern — fand in der russischen Öffentlichkeit lauten Widerhall. Das war auch durchaus kein Zufall. Stand doch damals in Rußland das Problem der Leibeigenschaft, insbesondere die Notwendigkeit ihrer Aufhebung, im Brennpunkt des öffentlichen Interesses. Von den Umgestaltungen im Baltikum erhoffte man sich ein Vorbild für die Lösung der Bauernfrage im ganzen russischen Reich. An diesen Reformen waren vor allem die Dekabristen stark interessiert, die die Forderung der Aufhebung der Leibeigenschaft schon von Anfang an in ihr Programm aufgenommen hatten.

Um die Reformen entbrannte in Rußland ein erbitterter Kampf. Die rückschrittlichsten Kreise des russischen Adels sprachen sich sogar gegen eine landlose «Befreiung» der Bauern aus, während die Reformen von den Mitgliedern der frühesten dekabristischen Geheimgesellschaften, des Rettungsbundes und des Wohlfahrtsbundes, am Anfang mit großer Begeisterung begrüßt und befürwortet wurden. Trotzdem war die Einstellung der Dekabristen zu den baltischen Reformen ziemlich kompliziert, sogar widerspruchsvoll und änderte sich von Etappe zu Etappe im Gange der Entwicklung der Bewegung.

Der Führer des radikalen Flügels der Dekabristenbewegung P. I. Pestel erkannte bald die Nutzlosigkeit einer bloßen persönlichen Befreiung der Bauern bei ihrer wirtschaftlichen Unfreiheit (wie das im Baltikum der Fall war). In seinem Verfassungsentwurf «Das russische Recht» aus dem Anfang der 20er Jahre er-

klärt er das baltische Experiment für mißlungen, unterzieht es einer scharfen Kritik und fordert eine Beseitigung der neuen Agrarverhältnisse der Ostseeprovinzen. Seiner Ansicht schlossen sich später I. D. Jakuschkin, M. A. Fonwisin und einige andere Dekabristen an.

Umgekehrt stimmte der Ideologe des gemäßigten Flügels der Dekabristen, N. M. Murawjow, den baltischen Reformen mit Begeisterung zu und hielt ihre Durchführung auch in Rußland für durchaus wünschenswert. Der von ihm entwickelte Plan landwirtschaftlicher Umgestaltungen, den er in seiner «Konstitution» veröffentlichte, trägt deutliche Spuren der baltischen Agrargesetze von 1816—1819.

Am bezeichnendsten für die Einstellung der Dekabristen ist wohl der vermittelnde Standpunkt N. I. Turgenews, der mit den Verhältnissen in den Ostseeprovinzen vertraut war. Nachdem er sich im Anfang für die Neuerungen von 1816—1819 begeistert hatte, sah er alsbald ihre Unzulänglichkeit ein, was ihn jedoch nicht hinderte, ihre Durchführbarkeit in Rußland für durchaus möglich zu halten. Turgenew war der Meinung, daß diese Reformen trotz ihrer Mängel einen großen Fortschritt bedeuteten, indem sie den Bauer ihre persönliche Freiheit sicherten. Außerdem, was die Hauptsache sei, wären sie leicht durchführbar, da gleichzeitig die Belange der Gutsbesitzer gewahrt würden. Sehr aufschlußreich ist in dieser Hinsicht die Antwort Turgenews auf die Rezension N. T.-s («Hermes» 1822, № XI) zum Buche Garlieb Merkels «Die freien Letten und Esthen». Erst viel später, in den 50er Jahren, ließ sich auch Turgenew von den grundlegenden Mängeln der landlosen Bauernbefreiung der Jahre 1816—1819 überzeugen und geißelte sie scharf in der Zeitschrift «Kolokol» und in anderen ausländischen Periodika. An den Standpunkt Turgenews der 20er Jahre klingen auch die Ansichten P. A. Wjassemskis an, der der Dekabristenbewegung nahestand.

Es ist erwiesen, daß die baltischen Bauernreformen von 1816—1819 auch auf den geheimen Zusammenkünften der Dekabristen nicht selten den Gegenstand von Erörterungen bildeten.

FEODAALRENDIST JA TALURAHVA OLUKORRAST LÄÄNEMAAL AASTAIL 1732–1803

J. Konks

Üldajaloo kateeder

Feodaalrendi ja talurahva olukorra küsimused XVIII saj. Eesti NSV ajaloos on rõomustaval viisil kujunenud mitmete uurijate huvialaks. Kuna tulemused on mitmeti kujunemisstaadiumis, siis ei rutanud ka käesolevate ridade autor historiograafilise ülevaate kirjutamisega. Näis olevat esialgu otstarbekohasem anda ka omalt poolt lisa mainitud küsimuste lahendamisse.

Käesolevas artiklis on pööratud tähelepanu säärasele küsimustele, nagu 1) feodaalse rendi kasv Läänemaal a. 1732–1803, 2) mille alusel see toimus, 3) millise raskusega langes feodaalrent talupojale ja 4) kui palju jäi talupojale tööjõudu ülalpidamise hankimiseks. Käsitluse aluseks on Läänemaa vakuraamatud a. 1732 ja 1803.¹ Arvesse on võetud 13-st kihelkonnast 11, nimelt Hanila, Karuse, Kirbla, Kullamaa, Lihula, Lääne-Nigula, Martna, Mihkli, Märjamaa, Ridala ja Vigala. Andmed pärinevad üldse 66 ühikmõisast² ja mõisast, mis jagunevad kihelkondade vahel järgmiselt: Hanilast 7, Karuselt 5, Kirblast 5, Kullamaalt 9, Lihulast 2, Lääne-Nigulast 6, Martnast 8, Mihklist 3, Märjamaalt 9.

¹ Eesti NSV RAKA, f. 3, nim. 1, s.-ü. 468 ja f. 864, nim. 1, s.-ü. 48–175. Mis puutub mainitud vakuraamatuisse, siis 1732. a. omad on teatavasti adramaade revisjonikomisjonide poolt läbi kaalutud ja kinnitatud. Sellest hoolimata ei saa öelda, et kõik seal oleks tegelikkusele vastav. On neid andmeid, mida saab kontrollida ja parandada, on aga ka neid, mille täpsuse üle on võrdlevate andmete puudumisel esialgu raskem otsustada. 1803. a. vakuraamatud pole teatavasti koostatud mingi adramaade revisjoniga seoses, vaid ühenduses koormiste reguleerimise vajadusega. Läänemaa vakuraamatud on ka reguleerimiskomisjoni poolt läbi vaadatud. Kuid ka siin on oma puudused. Käesoleva artikli ülesandeks on rohkem otsida ja leida seaduspärasusi kui silmas pidada üksiku juhtumeid. Antud vakuraamatud peaksid oma puudustest hoolimata, eriti andmete massilise kasutamise puhul ning pealegi suure vahemaa tingimustes seda omajagu võimaldama.

² Ühikmõis on säärane mõisate kompleks, mis seisab ühise juhtimise all ja moodustab ka majanduslikult teatava terviku.

Ridalast 8 ja Vigalast 4 mõisat. Kui arvesse võtta ühikmõisate osad, siis ulatub mõisate arv 73-ni. Kihelkondades moodustavad arvestatud mõisad enamiku või koguni suure enamiku välja arvatud Kullamaa ja Lääne-Nigula. Kasutatud on ainult nende mõisate vakuraamatuid, kus andmed on päris selged. Selle tõttu on ka kaks kihelkonda välja jäänud. Feodaalse rendi ja koormiste käsitlemisel on arvestatud ainult neid talumajapidamisi, millele need tegelikult langesid ja samuti ainult sääraistes taludes elavaid inimesi ja tööloomi.

Feodaalsest rendist on võetud arvesse 3 komponenti: korraline tegu, kohusvili ja vakujaosed. Abitegu on jäänud kõrvale, kuna 1732. aastast vajalikud materjalid puuduvad.

1. Feodaalse rendi kasv Läänemaal aastatel 1732–1803

a. Korraline tegu

Nagu tehtud kokkuvõttes näitavad, läks Läänemaal mõisate käsutusse 1732. a. 4513, 1803. a. aga 21 730 teopäeva, seega kasv 4,46-kordne. Rakmepäevade arv kasvas seejuures 2787-lt 10 885-ni s. o. 3,90 korda, jalapäevade hulk aga 1726-lt 10 845-ni, s. o. 6,23 korda. Rakmepäevade nõudmine oli juba 1732. a. üldine; jalapäevi nõuti ka 1803. a. igas mõisas, 1732. a. aga ei nõutud jalapäevi 6 mõisas. Oli rida mõisaid, mis seisid kas tunduvalt madalamal või kõrgemal üldisest keskmisest, nagu nähtub alljärgnevast:

Tabel 1

Kihelkond	Mõis	Teopäevade kasv	
		keskmisest madalam	keskmisest kõrgem
Hanila	Massu	2,73 korda	
	Mõisaküla	2,85 „	
	Mõtsu		12,72 korda
	Paadrema		9,02 „
Karuse	Vaiste		6,33 „
	Matsalu	3,06 „	
	Nehatu		5,73 „
	Piivarootsi		7,20 „
	Saastna		8,51 „
Kirbla	Tuudi		15,42 „
	Lautna		12,68 „
	Seira	3,52 „	
	Vanamõisa		10,39 „
Kullamaa	Kuie	3,84 „	
	Liivi	3,78 „	
	Luiste	3,62 „	
	Maidla		6,00 „
	Suure-Kalju		6,22 „
	Teenuse		6,51 „

Kihelkond	Mõis	Teopäevade kasv	
		keskmisest madalam	keskmisest kõrgem
Lihula	Lihula-Sipa		9,66 „
L.-Nigula	Penijõe	2,33 „	
	Kirimäe	3,80 „	
	Salajõe		6,51 „
	Seliküla	3,80 „	
	Palivere		6,24 „
Martna	Tagavere	2,60 „	
	Jõgisuu		9,44 „
	Laiküla		7,57 „
	Suure-Lähtru		8,27 „
Mihkli			
Märjamaa	Kõrvetaguse		8,25 „
	Limandu		7,77 „
	Märjamaa		8,00 „
	Mõisamaa		7,66 „
	Paeküla		6,73 „
	Sõtküla		9,56 „
Ridala	Kebla	3,00 „	
	Parila		9,00 „
	Sinalepa	2,82 „	
	Ungru	2,11 „	
	Võnnu	2,81 „	
Vigala	Päärdu	2,64 „	
	Velise		6,95 „

b. Kohusvili

Mõisale minev kohusvilja hulk kasvas a. 1732—1803 2459 tündrilt 9375 tündrini, s. o. 3,81 korda. Rukki andam kasvas 1099-lt tündrilt 3251 tündrini, s. o. 2,95 korda, odra andam 1072-lt tündrilt 3254 tündrini, s. o. 3,03 korda ja kaera andam 288-lt tündrilt 2870 tündrini s. o. 9,96 korda, seega kõige enam. Kohusvilja nõudmine on teopäevadest vähem üldine. Rukist ei nõutud 1732. a. 7, 1803. a. 3 mõisas, odra suhtes on vastavad arvud 6 ja 3, kaera suhtes 24 ja 6. Ungru mõisas ei nõutud kohusvilja ei ühel ega teisel aastal. Tunduvalt alla või üle keskmise kohusvilja andami kasvu poolest olid järgmised mõisad.

Tabel 2

Kihelkond	Mõis	Kohusvilja kasv	
		alla keskmise	üle keskmise
Hanila	Massu	2,46 korda	
	Mõisaküla	1,56 „	
	Mõtsu		7,24 korda
	Paadrema		6,89 „
Karuse	Matsalu	1,30 „	
	Nehatu	2,84 „	
	Piivarootsi		7,50 „
	Saastna		8,44 „
Kirbla	Tuudi		10,28 „
	Keskküla	2,16 „	
	Lautna		7,00 „
	Seira	2,52 „	
Kullamaa	Vanamõisa		11,89 „
	Kuie	1,40 „	
	Suure-Kalju		8,09 „
	Teenuse		6,40 „
Lihula	Penijõe	1,91 „	
	Kirimäe	2,10 „	
L.-Nigula	Palivere		5,66 „
	Roosna	1,77 „	
	Tagavere	2,76 „	
	Ehmja	1,70 „	
Martna	Haeska		7,50 „
	Keskvere	2,30 „	
	Laiküla		6,50 „
	Väike-Lähtru		5,30 „
Mihkli	Suure-Rõude	2,23 „	
	Karinõmme	2,06 „	
	Oidrema	3,00 „	
	Kõrvetaguse		22,00 „
Märjamaa	Sõtküla		6,90 „
	Vaimõisa	3,00 „	
Ridala	Asuküla	2,00 „	
	Kebla	kadunud	
	Parila		5,25 „
	Ungru	kadunud	
Vigala	Võnnu	1,19 korda	
	Päärdu	2,92 „	
	Vigala		6,37 „

c. Vakujaoised

Arvelevõetud mõisates ja ühikmõisates kasvasid a. 1732—1803 vakujaoised järgmiselt:

Tabel 3

Vakujaose nimetus	Kogus a. 1732	Kogus a. 1803	Kasv
Lambad	568	2097	3,69 korda
Kanad	1458	5464	3,74 „
Haned	—	2430	—
Munad	7663	35352	4,61 „
Lõng (naeltes)	1663	6290	3,79 „
Hein (koormates)	567	2795	4,92 „
Puud (koormates)	435	2337	5,37 „
Õled (kubudes)	3720	33434	8,98 „
Kotid	95	1671	17,58 „

Nagu siit näha, on lammaste, kanade, lõnga ja ka munade andami kasv tagasihoidlikum, kuna hande, heina, puude, õlgede ja kottide nõudmine enam kasvas. Vakujaoste nõudmine või mittenõudmine eri mõisates on tunduvalt erinev teopäevade ja ka kohusvilja omast, nagu näitavad alljärgnevad andmed.

Tabel 4

Vakujaose nimetus	Mõisate arv, kus ei nõutud	
	a. 1732	a. 1803
Lambad	1	—
Kanad	1	—
Haned	66	29
Munad	13	—
Lõng	13	8
Hein	15	10
Puud	48	25
Õled	48	15
Kotid	62	20

Nagu siit näha nõutakse kõige üldisemalt lambaid ja kanu, millele järgnevad munad, lõng ja hein, kuid lõnga ja heina nõudmine ei kujunenud ka 1803. a. üldiseks. Puude, õlgede ja kottide nõudmine toimus 1732. a. vakuraamatute andmeil vähestes mõisates, hanesid ei nõutud üldse. Isegi 1803. a. ei kujunenud need vakujaoste liigid üldiseks. Peale selle nõuti eri mõisates eri hulgal lehmaloõgu, lina, võid, piimapütte, kive, saunavihtu jne., mis nende väiksema tähtsuse ja teinekord ka lokaalse iseloomu tõttu on üldisest arvestusest välja jäetud.

Et vakujaoseid väga mitut liiki on, nende kasv samuti erisugune, siis ei ole vakujaoste alal nihkumisi võimalik anda

ilma ühisele alusele viimata. Seepärast on vakujaosed ümber hinnatud rukki väärtusele vastavalt 1804. a. Eestimaa regulatiivi juhistele. Arvestades, et puude hindamiseks vastav juhis puudus mainitud regulatiivis, on puud arvestusest välja jäänud.

Ümber arvestatuna rukki väärtusele kasvasid ülalnimetatud vakujaosed (välja arvatud puud) 596,99 tündrilt 1732. a. 2906,56 tündrini a. 1803, seega 4,86 korda. Seejuures lammaste, kanade, munade ja lõnga arvel toimus kasv 317,22 tündrilt 1188,90 tündrini, s. o. 3,75 korda ja hanede, heina, õlgede ja kot-tide arvel 279,77 tündrilt 1717,66 tündrini, s. o. 6,13 korda.

Tunduvalt alla või üle keskmise toimus vakujaoste kasv järg-mistes mõisates:

Tabel 5

Kihelkond	Mõis	Vakujaoste kasv või langus	
		alla keskmise	üle keskmise
Hanila	Massu	2,52 korda	
	Mõisaküla	1,32 "	
	Mõtsu		16,90 korda
	Paadrema		14,87 "
	Vaiste		9,98 "
Karuse	Virtsu		8,09 "
	Matsalu	2,38 "	
	Nehatu	1,90 "	
	Saastna		7,52 "
	Tuudi		12,91 "
Kirbla	Kloostri	3,85 "	
	Lautna		13,64 "
	Seira	2,89 "	
Kullamaa	Vanamõisa		7,69 "
	Jõgisuu		7,82 "
	Koluvere	3,19 "	
	Kuie	2,06 "	
	Liivi		7,04 "
	Sipa		6,84 "
	Suure-Kalju		9,27 "
Lihula	Teenuse		8,62 "
	Lihula-Sipa		13,41 "
	Penijõe	2,19 "	
L.-Nigula	Kirimäe	3,02 "	
	Palivere		5,44 "
	Roosna	1,96 "	
	Salajõe	3,47 "	
	Tagavere	2,11 "	
	Ehmja	2,15 "	
	Haeska		5,75 "
Martna	Jõgisuu		7,46 "
	Keskvere		10,72 "
	Väike-Lähtru		5,71 "
	Suure-Lähtru		14,10 "

Kihelkond	Mõis	Vakujaoste kasv või langus	
		alla keskmise	üle keskmise
Martna	Suure-Rõude		16,28 „
	Karinõmme	langus	
	Oidrema	3,09 korda	
Mihkli	Veltsa	1,33 „	
Märjamaa	Haimre		6,82 „
	Märjamaa		29,74 „
	Mõisamaa		8,44 „
	Nurme	3,94 „	
	Paeküla	3,93 „	
	Sõtküla		12,00 „
Ridala	Kiltsi		8,79 „
	Kebla	3,05 „	
	Konuvere	2,97 „	
	Ungru	2,33 „	
	Võnnu	2,60 „	
Vigala	Jädivere		8,79 „
	Päärdu	2,75 „	
	Velise		5,45 „
	Vigala		5,43 „

2. Feodaalrendi kasvu võrdlus teopäevade, kohusvilja ja vakujaoste alal.

On kaunis õpetlik vaadelda, millised feodaalrendi osad olid mõisale tähtsamad ja milline oli nende suhteline kasv. Arvutades ümber feodaalrendi eri osade nimelised suurused rukki väärtusele, näeme, et teopäevi saadi 1732. a. 405,55 tündri ja 1803. a. 1811,90 tündri väärtuses, kohusvilja alal olid vastavad arvud 1957,66 ja 6655,33 tündrit ning vakujaoste alal 596,99 ja 2906,56 tündrit.

Seega rukki väärtusse arvestatuna seisab esikohal kohusvili, teopäevad aga viimasel kohal. Tuleb aga märkida, et teopäevade osa oli mõisamajanduses hoopis erinev kui kohusviljal ja vakujaostel. Teopäevadel rajanes kogu mõisamajandus ja seega oli neil esmajärguline tähtsus. Pakub huvi ka see, milline erikaal oli feodaalrendi osade ühel või teisel alaliigil. Teopäevade alal on esikoht muidugi rakmepäevadel. 1732. a. saadi neid 309,66 tündri, 1803. a. aga 1209,44 tündri väärtuses. Jalapäevade alal olid vastavad arvud 95,88 ja 602,50 tündrit. Kohusviljast on esikoht rukkil. 1732. a. sai mõis seda 1099 tündri ja 1803. a. 3251 tündri ulatuses. Oder ümber arvutuna rukkiks andis 1732. a. 714,66 tündrit ja 1803. a. 2169,33 tündrit. Kaera alal olid vastavad arvud 144,00 ja 1435,00 tündrit. Mis puutub vakujaostesse, siis ümberarvatuna rukki väärtusele saame järgmise pildi.

Tabel 6

Vakujaose nimetus	Rukki väärtus tündrites	
	a. 1732	a. 1803
Lambad	189,33	699,00
Haned	—	135,00
Kanad	27,00	101,18
Munad	8,51	39,28
Lõng	92,38	349,44
Hein	252,00	1242,22
Õled	17,22	154,78
Kotid	10,55	185,66

Nagu siit näeme, on vakujaostel 1732. a. järgmine järjekord: hein, lambad, lõng, kanad, õled, kotid, munad; 1803. a. — hein, lambad, lõng, kotid, õled, kanad ja munad.

Vaadeldes feodaalrendi liikide võrdlevat kasvu rukki väärtuses tuleb esikohale asetada vakujaosed — 4,86 korda, teisei kohal seisavad teopäevad — 4,46 korda ja kolmandal kohal kohusvili — 3,39 korda. Vakujaoste kasv toimus just hanede, heina, õlgede ja kottide arvel, kus kasv oli 6,13-kordne. Suur kasv tuli sellest, et neid vakujaoseid, nagu juba nägime, nõuti 1732. a. vähem üldiselt. Lammaste, kanade, munade ja lõnga nõudmine oli aga 1732. a. üldisem. Siin oli kasv 3,75-kordne.

Võrreldes üksikute mõisate feodaalrendi osade kasvu rukki väärtuse alusel näeme nii suhteliselt madalat kui ka kõrget kasvu. Olgu esitatud näiteid kõigepealt esimeste kohta.

Tabel 7

Kihelkond	Mõis	Teopäevade Kohusvilja Vakujaoste		
		kasv rukki väärtuse alusel		
Hanila	Massu	2,84 korda	2,36 korda	2,52 korda
	Mõisaküla	2,90 „	1,58 „	1,32 „
Karuse	Matsalu	3,11 „	1,14 „	2,38 „
	Seira	3,19 „	2,21 „	2,89 „
Kullamaa	Kuie	2,89 „	1,40 „	2,06 „
	Penijõe	2,10 „	1,79 „	2,19 „
Lihula	Kirimäe	3,81 „	2,03 „	3,02 „
	Tagavere	2,32 „	2,39 „	2,11 „
Mihkli	Karinõmme	2,87 „	2,02 „	langus
	Kebla	2,57 „	—	3,05 korda
Ridala	Ungru	1,89 „	—	2,33 „
	Võnnu	2,87 „	1,09 „	2,60 „
Vigala	Päärdu	2,41 „	2,65 „	2,75 „

Feodaalrendi suhteliselt kõrge kasv toimus järgmistes mõisates.

Tabel 8

Kihelkond	Mõis	Teopäevade Kohusvilja Vakujaoste		
		kasv rukki väärtuse alusel		
Hanila	Mõtsu	9,55 korda	7,32 korda	16,90 korda
Karuse	Paadrema	8,77 „	7,36 „	14,87 „
	Saastna	8,52 „	7,50 „	7,52 „
	Tuudi	14,72 „	8,68 „	12,91 „
Kirbla	Lautna	11,89 „	6,39 „	13,64 „
	Vanamõisa	8,77 „	13,56 „	7,69 „
Kullamaa	Suur-Kalju	6,00 „	7,25 „	9,27 „
	Teenuse	5,27 „	6,74 „	8,62 „
Lihula	Lihula-Sipa	8,03 „	3,84 „	13,41 „
L.-Nigula	Palivere	5,58 „	5,02 „	5,44 „
Martna	Jõgisuu	9,75 „	4,25 „	7,46 „
	Suure-Lähtru	6,92 „	3,59 „	14,00 „
Märjamaa	Mõisamaa	6,86 „	5,73 „	8,44 „
	Sõtküla	9,54 „	6,38 „	12,55 „

Mille alusel toimus feodaalrendi kasvamine?

Muidugi võis mõisnik talupojalt teopäevi, kohusvilja, vakujaoseid jm. vähem või rohkem nõuda, kuid samal ajal olid feodaalrendi kasvamiseks ka teatud objektiivsed alused. Feodaalrendi tõusu tõeliseks aluseks oli talurahva kui peamise tootliku jõu juurdekasv. Koormisi kandvate talude elanikkond kasvas 66 mõisas ja ühikmõisas a. 1732 — a. 1803 6335-lt 19 975 inimeseni, s. o. 3,15 korda. Tööjõuliste inimeste arv (inimesed 15.—60. eluaastani) kasvas 2859-lt 12 028-ni, s. o. 4,20 korda. 1732. a. moodustasid nad elanike üldarvust 45,13%, 1803. a. 60,21%. Samal ajal kasvas ka veoloomade arv: hobuseid oli 1732. a. 1150, 1803. a. 4583, kasv 3,98. Härgade arv suurenes 2539-lt 6691-ni, s. o. 2,63 korda, seega vähem kui hobuste arv. Kui arvata kaks härga ühe hobuse ette, siis veoloomade arv tõusis 2422-lt 7926-ni, s. o. 3,27 korda, jäädes maha tööjõuliste arvu suurenemisest. Elanikkonna suurenemine tingis asustuse laienemise, talude arvu suurenemise ja see viimane avaldas omakorda mõju mõisale mineva feodaalrendi kasvule. Arvestatud 66 mõisa ja ühikmõisa piirides kasvas koormist kandvate talude arv a. 1732—1803 937-lt 2310-ni, s. o. 2,46 korda. Üksikutes mõisates on olukord järgmine:

Tabel 9

Kihelkond	Mõis	Talude arvu kasv alla keskmise	Mõis	Talude arvu kasv üle keskmise
Hanila	Massu	1,63 korda	Mõtsu	3,77 korda
	Mõisaküla	1,57 "	Paadrema	4,57 "
	Paatsalu	1,91 "	Vaiste	3,20 "
Karuse	Matsalu	1,23 "	Virtsu	2,50 "
			Nehatu	3,00 "
			Piivarootsi	3,25 "
			Saastna	5,00 "
Kirbla	Keskküla	2,14 "	Tuudi	5,00 "
	Seira	2,35 "	Kloostri	2,91 "
Kullamaa	Kuie Sipa	2,18 2,35 "	Lautna	4,62 "
			Vanamõisa	4,50 "
			Jõgisuu	2,70 "
			Koluvere	3,68 "
			Liivi	2,54 "
			Luiste	2,71 "
			Maidla	2,76 "
			Suure-Kalju	3,00 "
Lihula	Lihula-Sipa	2,15 "	Teenuse	3,85 "
	Penijõe	1,83 "		
L.-Nigula	Roosna	1,83 "	Kirimäe	2,77 "
	Salajõe	2,25 "	Palivere	3,62 "
	Seliküla	2,10 "		
	Tagavere	1,26 "		
Martna	Ehmja	1,56 "	Jõgisuu	3,50 "
	Keskvere	2,14 "	Haeska	2,60 "
	Laiküla	2,00 "	Suure-Lähtru	2,68 "
	Suure-Rõude	2,27 "	Väike-Lähtru	2,83 "
Mihkli	Karinõmme	1,80 "		
	Oidrema	2,14 "		
	Veltsa	2,35 "		
Märjamaa	Vaimõisa	1,57 "	Haimre	2,70 "
			Kõrvetaguse	3,25 "
			Limandu	4,00 "
			Märjamaa	3,50 "
			Mõisamaa	4,50 "
			Nurme	3,37 "
			Paeküla	3,60 "
Ridala	Asuküla	1,20 "	Sõtküla	5,00 "
	Kebla	1,42 "	Kilsu	2,66 "
	Konuvvere	1,50 "		
	Parila	2,10 "		
	Sinalepa	1,71 "		
	Ungru	1,48 "		
Vigala	Võnnu	polnud tõusu	Jädivere	3,11 "
	Päärdu	2,31 korda	Vigala	3,13 "
			Velise	3,28 "

Peale talude arvu kasvamise avaldas feodaalse rendi kasvule mõju ka suuremate koormistega talude arvu kasv. Käesoleval korral nagu ühes varasemas artikliski,¹ on talude diferentseerimise aluseks võetud rakmepäevade arv, mida talu tegi nädalas suvisel ajal mõisale. Talusid nimetatakse vastavalt ühe-, kahe-, kolme-, nelja- jne. rakmepäevataludeks. Rakmepäevade järgi ühtlustuvad sajandi lõpupoole ka jalapäevad ja muudki koormised. Sellises olukorras hakati talu, mis tegi mõisale nädalas 6 rakme- ja 6 jalapäeva, ja mida seni oli nimetatud $\frac{1}{2}$ -adramaaliseks, nimetama 1804. a. Eestimaa regulatiivi kohaselt kuuepäevakohaks, $\frac{1}{4}$ -adramaalist talu, mis tegi mõisale nädalas 3 rakme- ja jalapäeva — kolmepäevakohaks jne. Nagu näitavad vastavad kokkuvõtted, moodustasid kolmerakmepäevatalud ja väiksemad 1732. a. 88,16⁰/₀ kõigist taludest, kusjuures kolmerakmepäevatalusid oli 63,18⁰/₀. Talud, kus tehti üle 3 rakmepäeva, moodustasid 11,84⁰/₀ ja kuuepäevatalud 9,28⁰/₀. 1803. a. aga moodustasid kolmerakmepäeva talud ja väiksemad 32,7⁰/₀ kõigist taludest, seejuures kolmerakmepäevatalusid on 28,15⁰/₀. Suuremad kui kolmerakmepäevatalud haarasid 1803. a. 67,30⁰/₀, seejuures kuuerakmepäevatalud 51,99⁰/₀. Suuremate kui kolmerakmepäevatalude arv tõusis 111-lt 1555-ni, kolmerakmepäevataludest väiksemate arv aga langes 826-lt 755-ni. Kuuepäevakohtade arv kasvas samas ajavahemikus 87-lt 1201-ni, s. o. 13,80 korda, kolmerakmepäevakohtade arv kasvas aga 592-lt 650-ni, s. o. 1,90 korda. Üksikutes mõisates oli suuremate ja väiksemate talude osatähtsus järgmine:

Tabel 10

Kihelkond	Mõis	Suuremate kui kolmerakmepäevatalude % 1732. a.	Suuremate kui kolmerakmepäevatalude % 1803. a.
Hanila	Massu	9,10	100
	Mõisaküla	—	81,81
	Mõtsu	—	76,47
	Paatsalu	—	100,00
	Paadrema	—	75,00
	Vaiste	—	18,75
	Virtsu	2,50	94,00
Karuse	Matsalu	—	91,37
	Nehatu	—	82,05
	Piivarootsi	—	84,61
	Saastna	—	88,00
	Tuudi	—	80,00

¹ vt. J. K o n k s. Feodaalsest rendist ja talurahva olukorrast Harjumaal aastail 1732—1774. — Eesti NSV ajaloo küsimusi IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 164. Tartu, 1965, lk. 177—179.

Kihelkond	Mõis	Suuremate kui kolmerakme- päevatalude % 1732. a.	Suuremate kui kolmerakme- päevatalude % 1803. a.
Kirbla	Keskküla	—	86,66
	Kloostri	—	85,71
	Lautna	—	100,00
	Seira	—	12,13
	Vanamõisa	—	79,62
Kullamaa	Jõgisuu	50,00	92,59
	Koluvere	53,19	27,17
	Kuie	—	—
	Liivi	—	33,34 ×
	Luiste	57,14	68,42
	Maidla	—	55,55 ×
	Sipa	11,77	80,00
	Suure-Kalju	—	86,66
	Teenuse	57,14	59,25 ×
	Lihula-Sipa	—	97,61
Lihula	Penijõe	100,00	27,28 ×
L-Nigula	Kirimäe	—	32,00 ×
	Palivere	37,50	75,86
	Roosna	—	18,19 ×
	Salajõe	—	100,00
	Seliküla	40,00	90,47
Martna	Tagavere	31,58	91,66
	Haeska	50,00	84,61
	Ehmja	—	72,22
	Jõgisuu	—	60,71 ×
	Keskvere	—	100,00
	Laiküla	—	100,00
	Suure-Lähtru	—	86,04
	Väike-Lähtru	33,34	100,00
	Suure-Rõude	—	43,48
	Karinõmme	—	77,77
Mihkli	Oidrema	7,15	96,66
	Veltsa	—	84,84
	Haimre	17,65	82,60
Märjamaa	Kõrvetaguse	—	69,23
	Limandu	—	80,00
	Mõisamaa	—	83,33
	Märjamaa	—	71,42
	Nurme	—	—
	Paeküla	—	94,44
	Sõtküla	—	73,33
	Vaimõisa	—	100,00
	Asuküla	—	100,00
	Kebla	42,86	100,00
Ridala	Kiltsi	—	100,00
	Konuvare	—	100,00
	Parila	—	100,00
	Sinalepa	21,43	100,00
	Ungru	6,90	6,98
	Võnnu	—	12,85

Kihelkond	Mõis	Suuremate kui kolmerakmepäevatalude % 1732. a.	Suuremate kui kolmerakmepäevatalude % 1803. a.
Vigala	Jädivere	—	28,58
	Päärdu	56,25	10,82
	Velise	—	36,96
	Vigala	25,76	30,44

Nagu eelnenust nähtub, ei olnud 1732. a. 46 mõisas suuremaid kui kolmerakmepäevatalusid, 1803. a. oli selliseid mõisu üle jäänud vaid 2 (Kuie ja Nurme). 1803. a. oli 16 mõisas ja ühikmõisas suuremate kui kolmerakmepäevatalude % alla keskmise (ristiga märgitud), mõisate enamikus on see aga keskmisest kõrgemal. Madalama % poolest selles suhtes on enam silma paistnud Kullamaa, Ridala ja Vigala kihelkonnad.

Mis puutub üksikuisse mõisatesse, siis on vaja küll iga kord konkreetselt selgitada, millised asjaolud siin mõju avaldasid, milline erikaal oli siin talude kasvul ja suurema rakmepäevade arvuga talude kujunemisel. Vanamõisas Kirbla kihelkonnas oli näit. 1732. a. 9 kolmerakmepäeva- ja 3 kahe- ja kolmerakmepäevatalu. Need 12 talu andsid kokku 33 rakmepäeva. 1803. a. oli samas mõisas 43 kuuerakmepäevatalu ja 11 kolmerakmepäevakohta ning 54 talu andsid kokku 291 rakmepäeva. Nagu siit näeme, on tegemist talude üldarvu, aga samuti ka suuremate talude arvu kasvuga, mis kindlustas rakmepäevade kasvu üldse (8,81 korda). Ungru mõisas Ridalas oli 1732. a. 2 kuuerakmepäevatalu ja 27 kolmerakmepäevatalu, mis andsid kokku 93 rakmepäeva. 1803. a. oli samas mõisas 3 viierakmepäevakohta ja 40 kolmerakmepäevatalu, mis andsid kokku 135 rakmepäeva. Nagu näha, on siin talude arvu kasv väike — 1,43 korda ja suuremate talude osatähtsus on väike; seetõttu on rakmepäevade arvu kasv üldse madal — 1,45 korda. Sel põhimõttel on võimalik iga mõisa kohta kindlaks määrata, millised asjaolud mõjustasid rakme- ja teopäevade, aga samuti kohusvilja ja vakujaoste kasvu.

Millise raskusega langes feodaalrent talupojale?

Nagu nägime, feodaalrent üldiselt kasvas, milleks olid objektiivsed eeldused. Kuid arvestades, et lõplikult reguleeris feodaalrendi mõisniku vajadus ja tema suva, võis see kujuneda ja tegelikult kujuneski talurahvale mõnes kohas raskemaks, teisel kergemaks. Raskuse hindamisel on vaadeldud kõigepealt, kuidas üks või teine feodaalrendi osa langes ühele inimesele, kas ta-

lust läks välja rohkem või vähem teopäevi, vilja, lambaid, kanu jne. See puudutas iga üksikut pere liiget. Arvestades aga seda, et teopäevad langesid esijoones just tööjõulistele, on püütud ka seda silmas pidada.

a. Korraline tegu

Peatudes kõigepealt teoorjusele tuleb märkida järgmist: 1732. a. langes 4513-st teopäevast ühele inimesele 0,71 ja ühele tööjõulisele 1,57 teopäeva. 1803. a. langes 21 730-st teopäevast ühele inimesele 1,08 ja ühele tööjõulisele 1,80 teopäeva. Nagu siit näha raskeneb tegu, seejuures esimesel juhul 1,52 ja teisel korral 1,14 korda. Üksikutes mõisates kujunes olukord järgmiseks:

Tabel 11

Kihelkond	Mõis	Teopäevade hulga tõus ühele inim. alla keskmise või langus	Mõis	Teopäevade hulga tõus ühele inim. üle keskmise
Hanila	Massu Virtsu	1,22 korda	Mõisaküla	1,86 korda
		1,04 „	Mõtsu	2,54 „
			Paatsalu	1,54 „
			Paadrema	1,88 „
Karuse	Piivarootsi	1,37 „	Vaiste	1,56 „
			Matsalu	1,84 „
			Nehatu	1,78 „
			Saastna	2,36 „
			Tuudi	2,48 „
Kirbla	Kloostri Seira	1,44 „	Keskküla	2,49 „
		1,45 „	Lautna	2,01 „
Kullamaa	Jõgisuu	langus	Vanamõisa	1,65 „
	Koluvvere	„	Kuie	1,59 „
	Liivi	„	Sipa	1,89 „
	Luiste	„	Suure-Kalju	1,62 „
	Teenuse	1,39 korda		
Lihula	Penijõe	langus	Lihula-Sipa	2,95 „
L-Nigula	Kirimäe	1,24 korda	Palivere	1,75 „
	Seliküla	1,14 „	Roosna	1,88 „
	Tagavere	1,51 „	Salajõe	2,48 „
	Haeska	1,14 „	Ehmja	2,07 „
Martna	Laiküla	1,50 „	Jõgisuu	1,95 „
	Väike-Lähtru	1,31 „	Keskvere	2,02 „
			Suure-Lähtru	1,78 „
			Suure-Rõude	2,30 „
Mihkli	Oidrema	1,22 „	Karinõmme	1,53 „
	Veltsa	1,20 „		

Kihelkond	Mõis	Teopäevade hulga tõus ühele inim. alla kesk- mise või langus	Mõis	Teopäevade hulga tõus ühele inim. üle kesk- mise
Märjamaa	Nurme Sõtküla	1,08 „	Haimre	1,61 „
		1,50 „	Kõrvetaguse	3,16 „
			Limandu	2,30 „
			Märjamaa	1,81 „
			Mõisamaa	1,81 „
			Paeküla	1,74 „
Ridala	Asuküla Sinalepa Unguru		Vaimõisa	2,01 „
		1,51 „	Kebla	2,09 „
		1,38 „	Kiltsi	1,75 „
		langus	Konuveri	2,11 „
			Parila	3,67 „
			Võnnu	2,16 „
Vigala	Päärdu Velise Vigala	langus	Jädivere	1,62 „
		1,27 korda langus		

Peale nende seisis Maidla otseselt keskmisel tasemel.

Nagu näha, on teopäevade arvu tõusu alal kaunis suuri erinevusi: kaheksas mõisas esines tõusu asemel langus, mitmetes mõisates oli väga väike tõus, nagu Virtsu, Seliküla, Haeska ja Nurme. Hulk mõisaid paistab aga silma teopäevade arvu suure tõusuga, nagu Mõtsu, Saastna, Tuudi, Keskküla, Lautna, Lihula-Sipa, Salajõe, Ehmja, Kesivere, Suure-Rõude, Kõrvetaguse, Limandu, Vaimõisa, Kebla, Konuveri, Parila ja Võnnu.

Kui vaadelda teopäevade arvu tõusu ühe tööjõulise kohta, siis on andmed järgmised:

Tabel 12

Kihelkond	Mõis	Teopäevade hulga tõus alla kesk- mise või langus	Mõis	Teopäevade hulga tõus keskmiselt või üle selle
Hanila	Massu Paadrema Virtsu	langus	Mõisaküla	1,71 korda
		„	Mõtsu	2,00 „
		„	Paatsalu	1,14 „
		„	Vaiste	1,16 „
Karuse	Piivarootsi	„	Matsalu	1,31 „
		„	Nehatu	1,26 „
		„	Saastna	1,33 „
		„	Tuudi	1,79 „

Kihelkond	Mõis	Teopäevade hulga tõus alla keskmise või langus	Mõis	Teopäevade hulga tõus keskmiselt või üle selle
Kirbla	Kloostri	langus	Keskküla	1,36 „
	Seira	„	Lautna	1,46 „
Kullamaa	Vanamõisa	1,11 korda		
	Jõgisuu	langus	Kuie	1,28 „
	Koluvere	„		
	Liivi	„		
	Luiste	„		
	Maidla	„		
	Sipa	1,10 korda		
	Suure-Kalju	langus		
	Teenuse	„		
Lihula	Penijõe	„	Lihula-Sipa	2,55 „
L-Nigula	Kirimäe	„	Salajõe	1,59 „
	Palivere	„		
	Roosna	„		
	Seliküla	„		
	Tagavere	1,02 korda		
Martna	Haeska	langus	Ehmja	1,77 „
	Jõgisuu	„	Väike-Lähtru	1,78 „
	Keskvere	„	Suure-Lähtru	1,21 „
	Laiküla	„	Suure-Rõude	1,40 „
Mihkli	Karinõmme	„		
	Oidrema	„		
	Veltsa	„		
Märjamaa	Mõisamaa	1,05 korda	Haimre	1,17 „
	Nurme	langus	Kõrvetaguse	2,30 „
	Paeküla	„	Limandu	1,40 „
			Märjamaa	1,39 „
			Sõtküla	1,29 „
			Vaimõisa	1,14 „
Ridala	Asuküla	„	Konuvere	1,60 „
	Kebla	„	Parila	1,95 „
	Kiltsi	1,13 korda	Võnnu	1,84 „
	Sinalepa	„		
	Ungru	„		
Vigala	Jädivere	„	Velise	1,23 „
	Päärdu	„		
	Vigala	„		

Ülalesitatud andmed näitavad, et teopäevade arv ühe töøjõulise kohta oli 1732. aastaga võrreldes langenud 34 mõisas, tõusnud 32 mõisas, nimelt 4 vähesel määral ja 28 keskmiselt või üle selle. On neid mõisaid, kus teopäevade hulk langes nii üldse, ühe inimese, kui ka ühe töøjõulise kohta, nagu Jõgisuus, Koluveres, Liivis ja Luistes, Kullamaal, Penjõel, Lihulas, Ungru Ridalas, Päärdu ja Vigala Vigalas. On aga ka neid mõisaid, kus teopäe-

vade arv tõusis nii ühes kui ka teises liinis tunduvalt, nagu Mõtsu Hanilas, Tuudi Karusel, Lihula-Sipa Lihulas, Ehmja Martnas, Kõrvetaguse Märjamaal, Parila ja Võnnu Ridalas. Teopäevade hulga tõus või langus näitab dünaamikat feodaalse rendi selles osas, kuid sellest ei nähtu veel otseselt ega lõplikult korralise teo tõeline raskus ühes või teises mõisas. See selgub siis, kui vaadelda teopäevade hulka otseselt ühe inimese ja ühe tööjõulise kohta ühes või teises mõisas. Nagu juba nägime, langes 1732. a. ühele inimesele 0,71 ja ühele tööjõulisele 1,57 teopäeva, 1803. a. olid vastavad arvud keskmiselt 1,08 ja 1,80. Viimati mainitud aastal oli rida mõisaid, mis seisis keskmisest madalamal või kõrgemal nii teopäevade arvu poolest ühele inimesele kui ka tööjõulisele, nagu näitavad alljärgnevad andmed:

Tabel 13

Kihelkond	Mõis	Teopäevade hulk ühele inimesele	Teopäevade hulk ühele tööjõulisele ¹
Hanila	Massu	0,81	1,55 —
	Mõisaküla	1,62	2,66 +
	Mõtsu	1,45	2,34 +
	Paadrema	1,28	1,95 +
	Vaiste	0,69	1,35 —
Kåruse	Matsalu	1,07	1,76 —
	Nehatu	1,02	1,59 —
	Piivarootsi	1,53	1,93 +
	Saastna	1,30	2,12 +
	Tuudi	1,34	1,92 +
Kirbla	Keskküla	1,30	2,18 +
	Lautna	1,59	2,69 +
	Vanamõisa	1,24	2,01 +
Kullamaa	Jõgisuu	1,10	2,21 +
	Koluvere	0,88	1,46 —
	Kuie	0,70	1,28 —
	Luiste	1,13	2,15 +
	Maidla	1,08	1,85 +
	Sipa	1,48	2,21 +
	Suure-Kalju	1,31	2,04 +
Lihula	Teenuse	1,09	1,93 +
	Lihula-Sipa	1,42	2,38 +
	Penijõe	1,02	1,55 —
L-Nigula	Kirimäe	1,02	1,71 —
	Palivere	1,21	1,86 +
	Roosna	0,96	1,44 —
	Salajõe	1,29	2,25 +
	Seliküla	1,30	2,22 +

¹ Kriipsuga on märgitud mõisad, mis seisis allpool keskmist, plussiga aga mõisad, mis olid keskmisel tasemel või kõrgemal sellest.

Kihelkond	Mõis	Teopäevade hulk ühele inimesele	Teopäevade hulk ühele tööjõulisele ¹
Mihkli Märjamaa	Tagavere	1,24	2,17 +
	Haeska	1,16	1,98 +
	Ehmja	1,33	2,49 +
	Keskvõre	1,46	2,36 +
	Laiküla	1,50	2,57 +
	Väike-Lähtru	1,45	2,34 +
	Suure-Lähtru	1,16	2,13 +
	Suure-Rõude	0,97	1,53 —
	Oidrema	1,04	1,56 —
	Haimre	1,29	2,24 +
	Kõrvetaguse	1,52	2,44 +
	Limandu	1,24	2,10 +
	Märjamaa	1,16	2,09 +
	Mõisamaa	1,09	1,89 +
	Nurme	0,63	1,26 —
Ridala	Paeküla	1,36	2,24 +
	Sõtküla	1,32	2,18 +
	Vaimõisa	1,27	2,11 +
	Asuküla	1,30	2,11 +
	Kebla	1,51	2,14 +
	Kiltsi	1,31	2,02 +
	Konuvere	1,71	3,60 +
	Parila	1,47	2,73 +
	Sinalepa	1,27	1,92 +
	Ungru	1,01	1,73 —
Vigala	Võnnu	1,28	2,31 +
	Jädivere	0,94	1,39 —
	Päärdu	0,86	1,69 —
	Velise	0,70	1,35 —
	Vigala	0,66	1,11 —

Esitatust nähtub, et 17 mõisat seisis allpool keskmist ja 41 mõisat ning mõisaühikut keskmisel tasemel või üle selle. Peale nende oli 6 säärast mõisat, kus teopäevade arv ühe inimese kohta ulatus üle keskmise, teopäevade arv ühe tööjõulise kohta jäi aga allapoole keskmist ja nimelt Paatsalu ja Virtsu Hanilas, Kloostri Kirblas, Liivi Kullamaal, Jõgisuu Martnas ja Karinõmme Mihklis. Kahes mõisas — Seira Kirblas ja Veltsa Mihklis — ulatus teopäevade arv ühe tööjõulise kohta üle keskmise piiri, teopäevade hulk ühele inimesele jäi aga allapoole keskmist. Kuigi teopäevade hulk ühele inimesele ja ühele tööjõulisele oli eri mõisates kaunis erisugune, esineb teopäevade teatud keskmine arv sagedamini kui teised, nagu näitavad alljärgnevad andmed:

Tabel 14

Teopäevade arv ühe inimese kohta	Mõisate arv 1732. a.	Mõisate arv 1803. a.
0,00 — 0,50	11	—
0,60 — 1,00	48	17
1,10 — 1,50	7	47
1,60 — 2,00	—	2

Tabel 15

Teopäevade arv ühele töøjõulisele	Mõisate arv 1732. a.	Mõisate arv 1803. a.
0,60 — 1,00	2	—
1,10 — 1,50	19	13
1,60 — 2,00	23	24
2,10 — 2,50	15	24
2,60 — 3,00	6	4
3,60 — 4,00	—	1
4,10 — 4,50	1	—

Nägu esitatust näha, saab 1803. a. ühe inimese kohta domineerivaks teopäevade hulk, mis langeb 1,10 ja 1,50 vahele, samal ajal kaotab juhtiva koha 1732. a. domineerinud teopäevade hulk 0,60 ja 1,00 vahel. Teopäevade arvus ühe töøjõulise kohta domineerivad a. 1732 ja a. 1803 samad rühmad (1,10—1,50; 1,60—2,00; 2,10—2,50), kuid nihkumine toimub 1803. aastaks kahe viimase rühma kasuks. Mõisate arv siin (eriti kolmandas rühmas) kasvab, esimeses rühmas aga väheneb.

b. Kohusvili

1732. a. tuli kohusvilja 2459 tündrist ühe inimese kohta 0,38 tündrit, 1803. a. 9375 tündrist aga 0,46 tündrit. Seega on keskmine kasv 1,21-kordne, mis toimus just kaera arvel.

On rida mõisaid, arvult 22, kus kohusvilja norm langes, nimelt Paatsalu ja Virtsu Hanilas, Matsalu ja Nehatu Karusel, Jõgisuu. Kolivere, Kuie, Liivi ja Luiste Kullamaal, Penijõe Lihulas, Kiri-mäe ja Roosna L-Nigulas, Ehmja, Jõgisuu ja Suure-Lähtru Martnas, Karinõmme, Oidrema ja Veltsa Mihklis, Asuküla, Kebla ja Võnnu Ridalas ning Päärdu Vigalas. Ungrus ei nõutud kohusvilja ei 1803. a. ega ka 1732. a. Kohusvilja norm tõusis vähemal või suuremal määral järgmistes mõisates:

Tabel 16

Kihelkond	Mõis	Tõus alla keskmise	Mõis	Tõus tunduvalt üle keskmise
Hanila	Massu	1,09	Mõtsu	1,57
	Mõisaküla	1,08	Paadrema	1,43
	Vaiste	1,04		
Karuse			Piivarootsi	1,43
			Saastna	2,37
			Tuudi	1,69
Kirbla	Keskküla	1,09	Vanamõisa	2,46
Kullamaa	Lautna	1,12		
			Maidla	2,00
			Suure-Kalju	2,09
Lihula			Teenuse	1,42
			Lihula-Sipa	1,34
			Palivere	1,57
L-Nigula			Salajõe	1,41
			Tagavere	1,58
			Haeska	1,54
Martna	Keskvere	1,00	Väike-Lähtru	1,75
Märjamaa	Suure-Rõude	1,00	Mõisamaa	1,38
	Haimre	1,12	Vaimõisa	1,45
	Nurme	1,06		
Ridala	Sõtküla	1,06		
			Kiltsi	1,52
			Parila	2,10

Nagu näha on mõnedes mõisates kohusvilja normi kõvasti tõstatud, nagu Saastnas, Vanamõisas, Maidlas, Suure-Kaljul ja Parilas.

Arvestades ühelt poolt elanikkonna erinevat kasvu eri paikades ja teiselt poolt kohusvilja normi tõusускаala mitmesuguseid astmeid, pidi ka eri mõisates see andam 1803. aastaks kujunema inimese kohta erisuguseks, nagu nähtub allesitatud andmeist:

Tabel 17

Kihelkond	Mõis	Kohusvilja hulk tündreis alla keskmise	Mõis	Kohusvilja hulk tündreis üle keskmise
Hanila	Massu	0,34	Mõtsu	0,60
	Mõisaküla	0,27	Paadrema	0,53
	Paatsalu	0,38		
	Vaiste	0,24		

Kihelkond	Mõis	Kohusvilja hulk tünd- reis alla keskmise	Mõis	Kohusvilja hulk tünd- reis üle keskmise
Karuse	Matsalu	0,31	Piivarootsi	0,63
	Nehatu	0,38	Saastna	0,64
	Tuudi	0,44		
Kirbla	Keskküla	0,23	Kloostri	0,78
			Lautna	0,53
			Seira	0,51
			Vanamõisa	0,69
Kullamaa	Koluvere	0,44	Jõgisuu	0,55
	Kuie	0,20	Liivi	0,52
			Luiste	0,70
			Maidla	0,54
			Sipa	0,47
			Suure-Kalju	0,69
			Teenuse	0,54
Lihula	Penijõe	0,44	Lihula-Sipa	0,47
L-Nigula	Kirimäe	0,42	Palivere	0,60
	Roosna	0,39	Seliküla	0,60
	Salajõe	0,41	Tagavere	0,62
Martna	Jõgisuu	0,36	Haeska	0,54
	Ehmja	0,42	Keskvere	0,48
	Suure-Lähtru	0,31	Laiküla	0,54
	Suure-Rõude	0,44	Väike-Lähtru	0,49
Mihkli	Karinõmme	0,43	Oidrema	0,51
			Veltsa	0,50
Märjamaa	Haimre	0,45	Kõrvetaguse	0,75
	Limandu	0,23	Mõisamaa	0,69
	Nurme	0,31	Märjamaa	0,51
			Paeküla	0,59
			Sõtküla	0,62
			Vaimõisa	0,61
Ridala	Asuküla	0,21	Kiltsi	0,52
			Konuvvere	0,71
			Parila	0,61
			Sinalepa	0,70
			Võnnu	0,63
Vigala	Päärdu	0,34	Jädivere	0,52
	Velise	0,37		
	Vigala	0,44		

Nagu näha ülalesitatust, on kohusvilja hulk olnud suhteliselt väiksem Mõisakülas, Vaistes, Keskkülas, Kuie, Limandus ja Asukülas; suuremal hulgal on seda nõutud Kloostri, Vanamõisa, Luiste, Suure-Kalju, Kõrvetaguse, Mõisamaa, Konuvvere ja Sinalepa mõisates.

Sagedamini nõutud kohusviljanormid nähtuvad järgnevas tabelis:

Tabel 18

Kohusvilja hulk tündrites	Mõisate arv a. 1732	Mõisate arv a. 1803
0,10 — 0,19	1	—
0,20 — 0,29	11	7
0,30 — 0,39	15	10
0,40 — 0,49	17	14
0,50 — 0,59	9	16
0,60 — 0,69	5	13
0,70 — 0,79	1	4
Ei nõutud vilja	7	2

Esitatud andmeist nähtub, et ülekaalukas mõisate koondumine ühe või teise viljakoguse ümber puudub. 1732. a. oli kõige enam neid mõisaid (43), kus ühele inimesele langes 0,20—0,49 tündrit, 1803. a. aga selliseid mõisaid (53), kus vastavaks arvuks oli 0,30—0,69 tündrit. Võrreldes 1732. a. on nende mõisate arv 1803. a. suurem, kus tuli ühe inimese kohta kohusvilja rohkem. 1732. a. ei nõutud kohusvilja Kõrvetagusel, Paekülas, Märjamaal, Konuveres, Sinalepas, Ungrus ja Velisel, 1803. a. aga ainult Keblas ja Ungrus.

c. Vakujaoosed

Ümberarvestatuna rukki väärtusele langes vakujaoste 596,99 tündrist 1732. a. ühele inimesele 0,09 ja 2906,56 tündrist 1803. a. 0,14 tündrit, seega keskmine kasv oli 1,55-kordne. Vaadeldes üksikuid mõisaid ilmneb, et 12-s mõisas langes vakujaoste koguväärtus 1803. a. võrreldes 1732. aastaga ja nimelt Mõisakülas Hanilas, Nehatus ja Piivarootsil Karusel, Koluveres ja Kuuel Kullamaal. Penijõel Lihulas, Roosnal L-Nigulas, Laikülas Martnas, Karinõmmel ja Veltsal Mihklis, Nurmest Märjamaal ja Päärdus Vigalas. Seitsmes mõisas ei ole tase muutunud, nimelt Kirimäel L-Nigulas, Ehmjas Martnas, Oidremal Mihklis, Paekülas Märjamaal, Ungrus Ridalas, Velisel ja Vigalas. Vähem või rohkem tõusnud on nende hulk järgmistes mõisates:

Tabel 19

Kihelkond	Mõis	Tõus alla keskmise	Mõis	Tõus üle keskmise
Hanila	Massu Paatsalu	1,20 korda	Mõtsu	3,66 korda
		1,50 „	Paadrema	3,22 „
Karuse	Matsalu	1,50 „	Vaiste	2,66 „
			Virtsu	2,66 „
			Saastna	2,14 „
			Tuudi	2,33 „
Kirbla	Kloostri	1,28 „	Keskküla	3,20 „
	Seira	1,15 „	Lautna	2,15 „
	Vanamõisa	1,23 „		
Kullamaa	Jõgisuu	1,46 „	Liivi	1,60 „
	Luiste	1,23 „	Sipa	2,25 „
	Maidla	1,27 „	Suure-Kalju	2,33 „
			Teenuse	2,00 „
Lihula			Lihula-Sipa	4,75 „
L-Nigula	Salajõe	1,30 „	Palivere	1,58 „
	Seliküla	1,28 „		
	Tagavere	1,21 „		
Martna	Haeska	1,25 „	Keskvere	5,40 „
	Jõgisuu	1,42 „	Suure-Lähtru	3,20 „
Märjamaa	Limandu	1,30 „	Välke-Lähtru	1,83 „
			Suure-Rõude	10,00 „
			Haimre	2,00 „
			Kõrvetaguse	2,09 „
			Mõisamaa	2,00 „
			Märjamaa	15,00 „
			Sõtküla	1,85 „
			Vaimõisa	2,12 „
Ridala	Asuküla	1,25 „	Kebla	2,66 „
			Kiltsi	3,00 „
			Konuvare	1,60 „
			Parila	1,77 „
			Sinalepa	2,75 „
			Võnnu	2,12 „
Vigala			Jädivere	2,66 „

Nagu näha on see andam üsna vähe kasvanud Massus, Seiras, Vanamõisas, Luistes ja Tagaveres, kuid eriti tugevasti Mõtsus, Paadremal, Keskkülas, Lihula-Sipal, Keskveres, Suure-Lähtrus, Suure-Rõudes ja Kiltsis.

Mis puutub vakujaoste kogusesse ühe inimese kohta, siis valitseb siin 1803. a. järgmine olukord:

Tabel 20

Kihelkond	Mõis	Vakujaoste hulk rukki- tündrites alla kesk- mise	Mõis	Vakujaoste hulk rukki- tündrites keskmiselt või üle selle
Hanila	Massu	0,12	Mõtsu	0,33
	Mõisaküla	0,05	Paadrema	0,29
	Paatsalu	0,12		
	Vaiste	0,08		
	Virtsu	0,08		
Karuse	Matsalu	0,09	Saastna	0,15
	Piivarootsi	0,06	Tuudi	0,14
	Nehatu	0,07		
Kirbla			Keskküla	0,16
			Kloostri	0,18
			Lautna	0,28
			Seira	0,15
			Vanamõisa	0,21
Kullamaa	Koluvere	0,12	Jõgisuu	0,19
	Kuie	0,11	Liivi	0,16
			Luiste	0,16
			Maidla	0,14
			Sipa	0,18
			Suure-Kalju	0,14
			Teenuse	0,14
Lihula	Penijõe	0,10	Lihula-Sipa	0,19
L-Nigula	Kirimäe	0,11	Palivere	0,19
	Roosna	0,09	Seliküla	0,18
	Salajõe	0,13	Tagavere	0,17
Martna	Ehmja	0,12	Haeska	0,15
	Jõgisuu	0,10	Keskvere	0,27
	Laiküla	0,08	Väike-Lähtru	0,22
	Suure-Rõude	0,10	Suure-Lähtru	0,16
Mihkli	Karinõmme	0,06	Oidrema	0,14
	Veltsa	0,06		
Märjamaa	Limandu	0,13	Haimre	0,18
	Nurme	0,10	Kõrvetaguse	0,23
	Paeküla	0,08	Mõisamaa	0,18
	Sõtküla	0,13	Märjamaa	0,15
			Vaimõisa	0,17
Ridala	Asuküla	0,05	Konuvere	0,24
	Kebla	0,08	Parila	0,16
	Kiltsi	0,09	Võnnu	0,17
	Sinalepa	0,11		
	Ungru	0,03		
Vigala	Päärdu	0,07	Jädivere	0,16
	Velise	0,12		
	Vigala	0,12		

Resümeerides ülalesitatud andmeid näeme, et alla keskmise nõuti 32 mõisas, nendest kaheksas Mõisaküla, Piivarootsi, Nehatu, Karinõmme, Veltsa, Asuküla, Ungu ja Päärdu — on vakujaoste hulk suhteliselt väike. Ülejäänud 34 mõisast moodustavad viis — Tuudi, Maidla, Suure-Kalju, Teenuse ja Oidrema — niisuguse rühma, kus vakujaoste hulk oli keskmine. Mitmed teised aga, nagu Mõtsu, Paadrema, Lautna, Keskvere ja Konuvere nõudsid neid tunduvalt suuremas koguses.

Sagedamini nõuti vakujaoseid järgmistes kogustes:

Tabel 21

Vakujaoste kogused rukkitündrites	Mõisate arv a. 1732	Mõisate arv a. 1803
0,00 — 0,05	13	3
0,06 — 0,10	26	16
0,11 — 0,15	24	22
0,16 — 0,20	3	17
0,21 — 0,30	—	7
0,31 — 0,35	—	1

Ülalesitatust nähtub, et mõisate arv, kus hakati nõudma vakujaoseid suuremates kogustes, on kasvamas. Kui 1732. a. mõisate enamikus nõuti vakujaoseid 0,00—0,15 rukkitündri väärtuses, siis 1803. a. 0,06—0,20 rukkitündri väärtuses.

d. Väiksemate ja suuremate koormistega mõisad.

Tuginedes andmetele, mis näitavad ühe või teise feodaalrendiliigi raskust talurahvale, on võimalik teha kokkuvõtte sellest, kus surve oli suurem ja kus väiksem. Olgu kõigepealt esitatud andmed väiksemate koormistega mõisate kohta.

Tabel 22

Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv		Kohusvilja hulk tündrites ühele inimesele	Vakujaoste hulk rukkitündrites ühele inimesele
		ühele inimesele	ühele tööjõulisele		
Hanila	Massu	0,81	1,55	0,34	0,12
	Vaiste	0,69	1,35	0,24	0,08
Karuse	Matsalu	1,07	1,76	0,31	0,09
	Nehatu	1,02	1,59	0,38	0,07
Kullamaa	Koluvere	0,88	1,46	0,44	0,12
	Kuie	0,70	1,28	0,20	0,11

Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv		Kohusvilja hulk tündrites ühele inimesele	Vakujaoste hulk rukki-tündrites ühele inimesele
		ühele inimesele	ühele tööjõulisele		
Lihula	Penijõe	1,02	1,55	0,28	0,10
L-Nigula	Kirimäe	1,03	1,71	0,42	0,11
	Roosna	0,96	1,44	0,39	0,09
Martna	Ruure-Rõude	0,97	1,53	0,44	0,10
Märjamaa	Nurme	0,63	1,26	0,31	0,10
Ridala	Ungru	0,01	1,73	—	0,03
Vigala	Päärdu	0,86	1,69	0,34	0,07
	Velise	0,70	1,35	0,37	0,12
	Vigala	0,66	1,11	0,44	0,12

Nagu näeme on 15 sellist mõisat, kus nii teopäevade, kui ka kohusvilja ja vakujaoste hulk langevad suuremal või vähemal määral alla keskmise taseme. Kõrgemate koormistega kõigil aladel paistavad silma järgmised mõisad:

Tabel 23

Kihelkond	Mõis	Teopäevade arv		Kohusvilja hulk tündrites ühele inimesele	Vakujaoste hulk rukki-tündrites ühele inimesele
		ühele inimesele	ühele tööjõulisele		
Hanila	Mõtsu	1,45	2,34	0,60	0,33
	Paadrema	1,28	1,95	0,29	0,53
Karuse	Saastna	1,70	2,12	0,15	0,64
Kirbla	Lautna	1,59	2,69	0,28	0,53
	Vanamõisa	1,24	2,01	0,21	0,69
Kullamaa	Jõgisuu	1,10	2,21	0,19	0,55
	Luiste	1,13	2,13	0,16	0,50
	Maidla	1,08	1,85	0,14	0,54
	Sipa	1,48	2,21	0,18	0,47
	Suure-Kalju	1,31	2,04	0,14	0,69
	Teenuse	1,09	1,93	0,14	0,54
	Lihula-Sipa	1,42	2,38	0,19	0,47
Lihula	Palivere	1,21	1,86	0,19	0,60
	Seliküla	1,30	2,22	0,18	0,60
	Tagavere	1,24	2,17	0,17	0,62
Martna	Haeska	1,16	1,98	0,15	0,54
	Keskvere	1,46	2,36	0,27	0,48
	Väike-Lähtru	1,45	2,34	0,22	0,49
Märjamaa	Kõrvetaguse	1,52	2,44	0,23	0,75
	Mõisamaa	1,09	1,89	0,18	0,69
	Märjamaa	1,16	2,09	0,15	0,51
	Vaimõisa	1,27	2,11	0,17	0,61
Ridala	Konuvere	1,71	3,60	0,24	0,71
	Parila	1,47	2,73	0,16	0,61
	Võnnu	1,28	2,31	0,17	0,63

Nagu näeme on 25 säärast mõisat, kus koormised on mõnes osas küll keskmised, üldiselt aga sellest kõrgemad. Ülejäänud 26 mõisas on üks teine koormiste liik keskmisest kõrgemal või madalamal.

Kas kuulusid kõrgemate koormistega mõisate hulka suured või väikesed mõisad? Tuleb öelda, et igasugused. Madalate koormistega mõisate hulgas on näiteks väikemõisad Vaiste (taluelanikke 1803. a. 137), Penijõe (taluelanikke 1803. a. 82), Roosna (taluelanikke 1803. a. 81); keskmise suurusega mõisad: Massu (taluelanikke 1803. a. 336), Ungru (taluelanikke 1803. a. 387) ja suurmõisad: Koluvere (taluelanikke 1803. a. 1421), Vigala (taluelanike arv 1803. a. 2422). Ka kõrgemate koormistega mõisate hulgas on väikemõisaid, nagu Väike-Lähtru (talupoegi 1803. a. 140), Kõrvetaguse (talupoegi 1803. a. 87), Konuvere (talupoegi 1803. a. 21), keskmise suurusega mõisaid, nagu Lautna (talupoegi 1803. a. 279), Jõgisuu (talupoegi 1803. a. 282) ja suuremaid mõisaid, nagu Saastna (talupoegade arv 1803. a. 611), Lihula-Sipa (talupoegade arv 1803. a. 706), Võnnu (talupoegade arv 1803. a. 621) jne.

Talupoegade ülalpidamiseks jääv tööjõu hulk

Talurahva seisukohast oli oluline mitte ükski see, kui kõrged olid mõisakoormised, vaid samuti ka see, kui palju jäi oma ülalpidamise soetamiseks tööjõudu. Olukord oli siin järgmine. 1732. a. oli tööjõuliste inimeste tööpäevade arv suvisel nädalal 17154, 1803. a. aga 72168. Sellest läks mõisale esimesel juhul 4513, s. o. 26,30%, teisel korral aga 21730, s. o. 30,11%. Tööloomade tööpäevade arv ulatus 1732. a. (on arvestatud 2 hõrga ühe hobuse ette) suvisel nädalal 14532-ni ja 1803. a. 47556-ni. Sellest läks mõisale esimesel juhul 2787 tööpäeva, s. o. 19,17% ja teisel juhul 10885 tööpäeva, s. o. 22,88%. Nagu näeme, on mõisa osa mõlemal korral kasvanud. Kui jagada taludesse jäänud tööpäevad (1732. a. tööjõuliste tööpäevi 12641 ja veoloomade tööpäevi 11745, 1803. a. on vastavad arvud 50438 ja 36671) elanike arvule, jääb 1732. a. ühe inimese ülalpidamiseks 1,99 tööjõulise tööpäeva ja 1,85 veolooma tööpäeva. 1803. a. on vastavad arvud 2,52 ja 1,83.

Nagu siit näeme, on taluelanike ülalpidamiseks jääv tööjõuliste tööpäevade arv kasvanud, veoloomade oma aga langenud. On neid mõisaid, kus kasvas nii ühe inimese ülalpidamiseks jääv tööjõuliste inimeste kui ka veoloomade tööpäevade hulk, nagu näitavad alljärgnevad andmed:

Tabel 24

Kihelkond	Mõis	1732. a. ühe inim. üalapid. jääv		1803. a. ühe inim.	
		tööjõul. tööp. hulk	veoloom. tööp. hulk	tööjõul. tööp. hulk	veoloom. tööp. hulk
Hanila	Vaiste	1,85	1,50	2,37	1,75
	Paadrema	1,31	1,62	2,75	2,57
Karuse	Matsalu	2,02	1,95	2,58	2,14
	Nehatu	2,16	2,47	2,83	2,56
	Piivarootsi	2,22	2,33	3,12	2,80
	Tuudi	2,46	1,40	2,83	2,31
Kirbla	Keskküla	1,57	1,66	2,48	2,00
	Seira	1,32	3,04	2,15	3,12
Kullamaa	Liivi	0,46	1,76	2,67	2,05
	Luiste	1,25	1,63	2,02	1,73
	Kuie	2,20	1,80	2,58	1,87
	Suure-Kalju	1,54	1,64	2,53	2,10
	Teenuse	0,90	1,74	2,28	2,62
	Penijõe	1,05	1,67	2,92	1,90
Lihula	Roosna	1,54	1,62	3,03	1,74
	Palivere	1,42	0,67	2,69	2,01
	Seliküla	1,58	1,30	2,21	1,95
Martna	Haeska	1,53	1,38	2,35	1,72
	Suure-Lähtru	1,59	1,34	2,11	1,64
	Suure-Rõude	1,90	1,87	2,85	2,46
Mihkli	Karinõmme	1,52	2,68	3,30	2,68
	Veltsa	1,52	1,94	2,33	2,49
Märjamaa	Limandu	1,97	1,70	2,30	1,97
	Haimre	1,64	1,33	2,16	1,57
	Nurme	2,10	1,75	2,35	1,76
	Märjamaa	1,92	1,42	2,16	1,52
	Sõtküla	2,27	1,94	2,31	2,38
Ridala	Asuküla	1,53	1,20	2,40	1,96
	Parila	1,31	1,40	1,75	1,92
	Sinalepa	1,80	1,58	2,70	1,93
	Ungru	2,03	1,52	2,50	1,72
Vigala	Jädivere	1,38	0,96	3,11	2,29

Ülalesitatud mõisates olid paremad eeldused talupoja elu paranemiseks. Alljärgnevates mõisates langesid aga mõlemad näitajad.

Tabel 25

Kihelkond	Mõis	1732. a. ühe inim. üalpid. jääv		1803. a. ühe inim. üalpid. jääv	
		tööjõul. tööp. hulk	veoloom. tööp. hulk	tööjõul. tööp. hulk	veoloom. tööp. hulk
Hanila	Mõisaküla	2,50	1,81	2,02	1,70
Lihula	Lihula-Sipa	2,60	1,73	2,14	1,13
Vigala	Velise	2,51	1,29	2,43	0,55

Siin puudusid talumajanduse paranemise väljavaated tööjõu kasutamise teel.

25 mõisa piires kasvas tööjõuliste inimeste tööpäevade hulk ühe inimese üalpidamiseks, langes aga veoloomade tööpäevade hulk. Säärasteks mõisateks olid Massu, Paatsalu ja Virtsu Hanilas. Saastna Karusel, Lautna, Kloostri ja Vanamõisa Kirblas, Jõgisuu. Koluvere, Maidla ja Sipa Kullamaal, Kirimäe ja Salajõe L-Nigulas, Jõgisuu, Keskvere, Laiküla, Väike-Lähtru Martnas, Oidrema Mihklis, Mõisamaa, Paeküla ja Vaimõisa Märjamaal, Kebla ja Kiltsi Ridalas, Päärdu ja Vigala Vigalas. Teatud võimalused elujärje paranemiseks olid siin olemas.

Kuue mõisa taludes langes ühe inimese üalpidamiseks kuluv tööjõuliste tööpäevade hulk, tõusis aga veoloomade tööpäevade arv Säärasteks mõisateks olid Mõtsu Hanilas, Tagavere L-Nigulas, Ehmja Martnas, Kõrvetaguse Märjamaal ja Konuvere ning Võnnu Ridalas. Siin pidi olukord küll pigem halvenema kui paranema.

Kogusummas tõusis üalpidamiseks jääv tööjõuliste tööpäevade arv 57 mõisas, langes aga 9-s. Samaks otstarbeks minev veoloomade tööpäevade arv tõusis 37 ja langes 28 mõisas, ühes ei muutunud. Siit järeldub, et talupoja üalpidamiseks minev veoloomade tööpäevade hulga aeglasem tõus pidurdas selle kasu efektiivsust, mida talupojad võisid saada tööjõuliste tööpäevade kasvust.

Mis puutub tööjõuga varustamise tasemesse ühe inimese üalpidamiseks 1803. a., siis siin seisis rida mõisaid kõrgemal üldisest keskmisest ja nimelt järgmised:

Tabel 26

Kihelkond	Mõis	1803. a. ühe inimese ülalpidamiseks jääv		
		tööjõul. inim. tööpäevade hulk	veoloomade tööpäevade hulk	
Hanila	Paatsalu	2,74	2,11	
	Paadrema	2,75	2,57	
	Virtsu	3,01 +	2,29	
Karuse	Matsalu	2,58	2,14	
	Nehatu	2,83	2,56	
	Piivarootsi	3,12 +	2,80	
	Tuudi	2,83	2,31	
Kirbla	Kloostri	4,28 +	3,04	
	Kullamaa	Kuie	2,58	1,87
	Liivi	2,67	2,05	
	Suure-Kalju	2,53	2,10	
	Lihula	Penijõe	2,92	1,90
	L-Nigula	Kirimäe	2,56	1,97
	Palivere	2,69	2,01	
	Martna	Jõgisuu	3,13	1,84
	Suure-Rõude	2,85	2,46	
	Mihkli	Karinõmme	3,30 +	2,68
Oidrema		2,95	1,96	
Veltsa		2,33	2,49	
Ridala	Sinalepa	2,70	1,93	
Vigala	Jädivere	3,11	2,29	

Esitatud 21 mõisast tuleb eriti esile tõsta järgmisi: Virtsu, Piivarootsi, Kloostri ja Karinõmme.

Real mõisatel on need näitajad allpool keskmist, nagu nähtub alljärgnevast:

Tabel 27

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv	
		tööjõul. inim. tööpäevade hulk	veoloomade tööpäevade hulk
Hanila	Massu	2,33	1,70
	Mõisaküla	2,02	1,70
	Vaiste	2,37	1,75
Kirbla	Lautna	1,95	1,80
	Vanamõisa	2,47	1,70
Kullamaa	Jõgisuu	1,90	1,54

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv	
		tööjõul. inim. tööpäevade hulk	veoloomade tööpäevade hulk
Lihula	Luiste	2,02	1,73
	Maidla	2,42	1,72
L-Nigula	Lihula-Sipa	2,14	1,13
Martna	Salajõe	2,14	1,75
	Haeska	2,35	1,72
	Suure-Lähtru	2,11	1,64
Märjamaa	Haimre	2,16	1,57
	Mõisamaa	2,38	1,76
	Märjamaa	2,16	1,52
	Nurme	2,35	1,76
Ridala	Ungru	2,50	1,72
Vigala	Velise	2,42	0,55
	Päärdu	2,16	1,61

Eriti madalal astmel antud 19 mõisast ja ühikmõisast seisavad Mõisaküla, Lautna, Jõgisuu ja Luiste. Seitse mõisat või ühikmõisat seisavad ühe inimese ülalpidamiseks jääva tööjõuliste tööpäevade hulga poolest küll keskmisest kõrgemal, kuid veoloomade tööpäevade poolest madalamal. Säärasteks mõisateks on Saastna Karusel, Koluvere ja Sipa Kullamaal, Roosna L-Nigulas, Kebla ja Kiltsi Ridalas ning Vigala. 19 mõisat seisid aga tööjõuliste tööpäevade hulga poolest madalamal keskmisest, veoloomade tööpäevadelt aga kõrgemal. Säärasteks mõisateks olid Mõtsu Hanilas, Keskküla ja Seira Kirblas, Teenuse Kullamaal, Seliküla ja Tagavere L-Nigulas, Ehmja, Keskvere, Laiküla, Väike-Lähtru Martnas, Kõrvetaguse, Limandu, Paeküla Sõtküla, Vaimõisa Märjamaal, Asuküla, Konuvere, Parila, Võnnu Ridalas. Neidki mõisaid tuleks tegelikult lugeda allpool keskmist seisvateks, sest tööjõuliste tööjõud oli ikkagi kõige määravam tegur. Kokkuvõttes jäi tööjõuliste tööpäevi taludesse keskmisest rohkem 28 ja sellest vähem 38 mõisas. Veoloomade tööjõu poolest olid vastavad arvud 40 ja 26.

Kui suur oli siis kõige sagedasem päevade hulk, mis jäi taludes ühe inimese ülalpidamiseks? Inimtööjõu kohta on andmed järgmised:

Tabel 28

Tööjõuliste tööpäevade arv nädalas ühe inimese ülalpidamiseks	Mõisate arv	
	a. 1732	a. 1803
0,00 — 0,50	1	—
0,60 — 1,00	3	—
1,10 — 1,50	25	1
1,60 — 2,00	21	7
2,10 — 2,50	15	33
2,60 — 3,00	1	19
3,10 — 3,50	—	5
3,60 — 4,00	—	—
4,10 — 4,50	—	1

Nagu siit näha, oli 1732. a. kõige arvukamalt neid mõisaid, kus ühe inimese ülalpidamiseks tuli keskmiselt 1,10—1,50 tööpäeva, sellele järgnesid mõisad 1,60—2,00 ja 2,10—2,50 tööpäevaga. 1803. a. aga oli kõige enam neid mõisaid, kus ühe inimese ülalpidamiseks tuli keskmiselt 2,10—2,50 tööpäeva nädalas. Sellele järgnes 2,60—3,00 tööpäevaga rühm. Seega nende mõisate hulk suurenes, kus taludes jäi enam tööpäevi ühe inimese ülalpidamiseks.

Veoloomade tööpäevade alal on olukord järgmine:

Tabel 29

Veoloomade tööpäevade arv nädalas ühe inimese ülalpidamiseks	Mõisate arv	
	a. 1732	a. 1803
0,00 — 0,50	—	1
0,60 — 1,00	2	1
1,10 — 1,50	13	4
1,60 — 2,00	29	39
2,10 — 2,50	14	13
2,60 — 3,00	5	6
3,10 — 3,50	3	1
3,60 — 4,00	—	1
4,10 — 4,50	—	—

Nagu näeme, oli 1732. a. kõige arvukamaks mõisate rühmaks see, kus veoloomade tööpäevi ühe inimese ülalpidamiseks tuli 1,60—2,00. 1803. a. sama rühm tugevnes ja sai täiesti domineerivaks. Ülalpidamiseks jääv töøjõuliste tööpäevade hulk sõltus sellest, milline oli nõutav teopäevade hulk, töøjõuliste arv ja nende protsent muu elanikkonna hulgas. Kui teopäevi nõuti suhteliselt vähe, töøjõuliste protsent oli vanade ja lastega võrreldes kõrge. Jäi loomulikult rohkem töøjõudu oma tarbeks. Kui aga nõutav teopäevade hulk oli suur, töøjõuliste protsent väike, vanu ja lapsi palju, jäi ülalpidamise hankimiseks tööpäevi vähe. Sama maksab ka veoloomade tööpäevade kohta. Kuigi ühe inimese ülalpidamiseks jäänud töøjõuhulk oli üldiselt kasvanud, jäi ta siiski veel üsna väikeseks. Seejuures tuleb veel arvestada, et ta abitegu nõudis oma osa.

Talupoegade ülalpidamiseks jääv töøjõu hulk ja muud koormised

Talurahva elustandardile avaldas mõju mitte ükski see, kui palju jäi talle töøjõudu oma ülalpidamise kindlustamiseks, vaid ka see, kui palju oli samal ajal muid koormisi. Olukorra iseloomustamiseks sel alal on esitatud andmed kõigepealt nende mõisate kohta, kus 1803. a. jäi töøjõudu ühe inimese ülalpidamiseks üle keskmise.

Tabel 30

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv		Kohusvili ühele inim. tündrites	Vakujaosed ühele inim. rukkikünnides
		töøjõul. tööpäevade hulk	veoloom. tööpäevade hulk		
Hanila	Paatsalu	2,74	2,11	0,38	0,12
	Paadrema	2,75	2,57	0,53	0,29
	Vaiste	3,01	2,29	0,43	0,08
Karuse	Matsalu	2,58	2,14	0,31	0,09
	Nehatu	2,83	2,56	0,38	0,07
	Piivarootsi	3,12	2,80	0,63	0,06
	Tuudi	2,83	2,31	0,44	0,14
Kirbla	Kloostri	4,28	3,04	0,78	0,18
Kullamaa	Kuie	2,58	1,87	0,20	0,11
	Liivi	2,67	2,05	0,52	0,16

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv		Kohusvili ühele inim. tündrites	Vakujaosed ühele inim. rukkitündrites
		tööjõul. tööpäevade hulk	veoloom. tööpäevade hulk		
Lihula L-Nigula	Suure-Kalju	2,53	2,10	0,69	0,14
	Penijõe	2,92	1,90	0,28	0,10
	Kirimäe	2,56	1,97	0,42	0,11
	Palivere	2,69	2,01	0,66	0,19
Martna	Jõgisuu	3,13	1,84	0,36	0,10
	Suure-Rõude	2,85	2,46	0,44	0,10
Mihkli	Karinõmme	3,30	2,68	0,43	0,06
	Oidrema	2,95	1,96	0,51	0,14
	Veltsa	2,33	2,49	0,50	0,06
	Sinalepa	2,70	1,93	0,70	0,11
Ridala Vigala	Jädivere	3,11	2,29	0,52	0,16

Nagu esitatud andmed näitavad, olid 11 mõisas kohusvilja ja vakujaoste normid alla keskmise. Säärasteks mõisateks olid Paatsalu, Virtsu Hanilas, Matsalu, Nehatu ja Tuudi Karusel, Kuie Kullamaal, Penijõe Lihulas, Kirimäe L-Nigulas, Jõgisuu ja Suure-Rõude Martnas ja Karinõmme Mihklis. Seitsmes mõisas: Paadremal (Hanila), Kloostris (Kirbla), Liivi ja Suure-Kaljuse (Kullamaa), Paliveres (L-Nigula), Oidremal (Mihkli) ja Jädiveres (Vigala) nõuti kohusvilja ja vakujaoseid keskmisel hulgal või sellest rohkem. Kolmes mõisas, Piivarootsis (Karuse), Veltsal (Mihkli) ja Sinalepal (Ridala) nõuti kohusvilja keskmisest rohkem, vakujao- seid aga vähem. Järgnevalt vaatleme neid mõisaid, kus tööjõudu ühe inimese ülalpidamiseks jäi keskmisest vähem.

Tabel 31

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv		Kohusvili ühele inim. tündrites	Vakujaosed ühele inim. rukkitündrites
		tööjõul. tööpäevade hulk	veoloom. tööpäevade hulk		
Hanila	Massu	2,33	1,70	0,34	0,12
	Mõisaküla	2,02	1,70	0,27	0,05
	Vaiste	2,37	1,75	0,24	0,08
Kirbla	Lautna	1,95	1,80	0,53	0,28
	Vanamõisa	2,47	1,70	0,69	0,21

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv		Kohusvili ühele inim. tündrites	Vakujaosed ühele inim. rukkitündrites
		tööjõul. tööpäevade hulk	veoloom. tööpäevade hulk		
Kullamaa	Jõgisuu	1,90	1,54	0,55	0,19
	Luiste	2,02	1,73	0,50	0,16
	Maidla	2,42	1,72	0,54	0,14
Lihula	Lihula-Sipa	2,14	1,13	0,47	0,19
L-Nigula	Salajõe	2,14	1,75	0,41	0,13
Martna	Haeska	2,35	1,72	0,54	0,15
	Suure-Lähtru	2,11	1,64	0,31	0,16
Märjamaa	Haimre	2,16	1,57	0,45	0,18
	Mõisamaa	2,38	1,76	0,69	0,18
	Märjamaa	2,16	1,52	0,51	0,15
	Nurme	2,35	1,76	0,31	0,10
Ridala	Ungru	2,50	1,72	—	0,03
Vigala	Päärdus	2,16	1,61	0,34	0,07
	Velise	2,43	0,55	0,37	0,12

Andmeist nähtub, et parem olukord oli 8 mõisas, nimelt Mas-sus, Mõisakülas ja Vaistes Hanilas, Salajõel L-Nigulas, Nurmes Märjamaal, Ungrus Ridalas, Päärdus ja Velisel Vigalas, sest neis nõuti ka kohusvilja ja vakujaaseid suhteliselt vähem, alla keskmise. Olukord pidi olema aga raskem 9 mõisas, nimelt Lautnas ja Vanamõisas Kirblas, Jõgisuul, Luistel ja Maidlas Kullamaal, Lihula-Sipal, Haeskal Martnas, Mõisamaal ja Märjamaal Märjamaal, sest siin lisandusid vähesele tööjõule kõrgemad, üle keskmise normi küündivad koormised kohusvilja ja vakujaoste alal. Ja lõpuks kahes mõisas — Suure-Lähtru Martnas ja Haimre Märjamaal — nõuti kohusvilja küll alla keskmise hulga, kuid vakujaaseid üle selle.

Kolmanda rühma moodustavad mõisad, kus ühe inimese ülalpidamiseks minev tööjõuliste tööpäevade hulk oli üle keskmise, veoloomade oma aga sellest allpool.

Tabel 32

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv		Kohusvili ühele inim. tündrites	Vakujaosed ühele inim. rukki-tündrites 0,15
		tööjõul. tööpäevade hulk	veoloom. tööpäevade hulk		
Karuse	Saastna	3,41	0,90	0,60	0,15
Kullamaa	Koluvere	2,75	1,82	0,44	0,12
	Sipa	2,54	1,53	0,47	0,18
L-Nigula	Roosna	3,03	1,74	0,39	0,09
Ridala	Kebla	2,73	1,67	—	0,08
	Kiltsi	2,67	1,63	0,52	0,09
Vigala	Vigala	2,92	1,63	0,44	0,12

Siin võib arvata, et seitsmest mõisast oli neljas olukord selles mõttes parem, et ülalpidamiseks jäänud tööjõu suurema hulga koordineerusid madalamad koormised kohusvilja ja vakujaoste alal. Säärasteks mõisateks on Koluvere Kullamaal, Roosna L-Nigulas, Kebla Ridalas ja Vigala. Halvem pidi olema olukord kahes mõisas — Saastnas (Karuse) ja Sipal (Kullamaal) —, sest kuigi siin oli tööjõudu rohkem keskmisest, olid siin ka kohusvilja ja vakujaoste normid suuremad (üle keskmise). Ühes mõisas — Kiltsis (Ridala) — oli viljaandam küll üle keskmise, kuid vakujaosed alla selle.

Viimase rühma moodustasid teatavasti mõisad, kus tööjõuliste tööpäevade hulk talu jaoks langes alla keskmise, veoloomade oma aga oli üle selle.

Tabel 33

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv		Kohusvili ühele inim. tündrites	Vakujaosed ühele inim. rukki-tündrites
		tööjõul. tööpäevade hulk	veoloom. tööpäevade hulk		
Hanila	Mõtsu	2,27	1,95	0,60	0,33
Kirbla	Keskküla	2,48	2,00	0,23	0,16
	Seira	2,15	3,12	0,51	0,15
Kullamaa	Teenuse	2,28	2,62	0,54	0,14
L-Nigula	Seliküla	2,21	1,95	0,65	0,18
	Tagavere	2,19	1,85	0,62	0,17

Kihelkond	Mõis	Ühe inimese ülalpidamiseks jääv		Kohusvili ühele inim. tündrites	Vakujaosed ühele inim. rukki-tündrites
		tööjõul. tööpäevade hulk	veoloom. tööpäevade hulk		
Martna	Ehmja	1,82	1,93	0,42	0,12
	Keskvere	2,24	2,53	0,48	0,27
	Laiküla	2,08	1,93	0,54	0,08
	Väike-Lähtru	2,27	1,88	0,49	0,22
Märjamaa	Kõrvetaguse	2,20	2,44	0,75	0,23
	Limandu	2,30	1,76	0,23	0,13
	Paeküla	2,28	1,85	0,59	0,08
	Sõtküla	2,31	2,38	0,62	0,13
	Vaimõisa	2,34	2,40	0,61	0,17
	Asuküla	2,40	1,96	0,21	0,05
Ridala	Konuvere	1,14	3,57	0,71	0,24
	Parila	1,75	1,92	0,61	0,16
	Võnnu	2,04	2,00	0,63	0,17

Kõige soodsam oli talupoegade olukord antud 19 mõisast kolmes, nimelt Ehmjas (Martna), Limandus (Märjamaa) ja Asukülas (Ridala), kus kohusviljaandamit ja vakujaoseid nõuti suhteliselt vähem, alla keskmise. 12 mõisas nõuti kohusvilja ja vakujaoseid aga üle keskmise hulga, kuna ülalpidamise muretsemiseks jäi tööjõuliste tööjõudu alla keskmise hulga. Säärasteks mõisateks olid Mõtsu Hanilas, Seira Kirblas, Teenuse Kullamaal, Seliküla ja Tagavere L-Nigulas, Keskvere ja Väike-Lähtru Martnas, Kõrvetaguse ja Vaimõisa Märjamaal, Konuvere, Parila ja Võnnu Ridalas. Kolmes mõisas — Laiküla (Martna), Paeküla ja Sõtküla (Märjamaa) — oli kohusviljaandam üle keskmise, vakujaosed aga alla selle. Keskkülas (Kirbla) oli aga olukord vastupidine.

Kui lähtuda ühe inimese ülalpidamiseks jäävast tööjõuliste tööjõust, siis oli 28 mõisat, kus tööjõuliste tööjõudu tuli üle keskmise, neist 15 mõisas olid kohusviljaandam ja vakujaosed alla keskmise. Seega oli siin olukord suhteliselt soodsam. Üheksas mõisas ulatusid kohusviljaandam ja vakujaosed aga üle keskmise, mis talupoegade olukorda kahtlemata halvendas. Neljas mõisas oli viljaandam keskmisest suurem, vakujaosed aga keskmisest madalamad. 38 mõisast, kus talupoegade ülalpidamiseks jäi tööjõuliste tööjõudu alla keskmise, nõuti 11 mõisas kohusvilja ja vakujaoseid vähem keskmisest, mis tuli talupojale kasuks, 21 mõisas aga nõuti kohusvilja ja vakujaoseid üle keskmise hulga, mis veelgi halvendas talupoja olukorda. Kolmes mõisas nõuti kohusvilja alla kesk-

mise hulga, vakujaoseid aga üle selle ja kolmes mõisas oli olukord vastupidine.

Kokkuvõtteks

Nagu nähtub esitatud käsitlesest, kasvas feodaalne rent nii korralise teo, kui ka kohusvilja ja vakujaoste näol, mis tegi võimalikuks mõisamajanduse kasvu ja mõisnike rikastumise.

Muidugi võis mõisnik talupojalt koormisi vähem või rohkem nõuda, kuid samal ajal olid nende kasvuks ja teatud objektiivsed eeldused. Nagu nägime, kasvas tunduvalt talude elanikkond, mis omakorda viis asutuse laienemisele, talude arvu suurenemisele. Märkimisväärseks asjaoluks on suuremate koormistega talude erikaalu tunduv suurenemine.

Talurahva olukorra hindamisel on püütud kõigepealt näidata, millise raskusega langes feodaalne rent ühele inimesele (teopäevade puhul ka ühele tööjõulisele). Nagu näitavad Läänemaa andmed, suurenes siin korraline tegu nii ühe inimese, kui ka ühe tööjõulise kohta, suurenesid ka kohusvilja hulk ja vakujaosed. Kuid samal ajal oli rida mõisaid, kus koormisi nõuti alla keskmise hulga, ja ka neid, kus koormised olid tunduvalt üle keskmise. Talupoja elustandard sõltus palju sellest, kui palju jäi talle tööjõudu ülalpidamise soetamiseks. Nagu näitavad vastavad andmed, jäi 1803. a. tööjõuliste tööjõudu ühe inimese ülalpidamiseks enam kui 1732. a., veoloomade tööjõudu aga mõnel määral vähem. Oli rida mõisaid, kus oli kasvanud ühe inimese ülalpidamiseks jääv tööjõuliste ja ka veoloomade tööjõu hulk. Säärastes mõisates olid kaunis head eeldused talupoegade elu-olu paranemiseks. Oli ka neid mõisaid, kus mõlemad näitajad langesid. Sellistes puudusid talumajanduse paranemise väljavaated tööjõu kasutamise teel. Oli aga ka rida sääraseid mõisaid, kus tööjõuliste tööpäevade hulk ühe inimese ülalpidamiseks tõusis, langes aga veoloomade tööpäevade hulk ja vastupidi.

Talupoja elu-olule avaldas mõju muidugi ka see, kuidas samal ajal oli lugu muude koormistega. On rida mõisaid, kus ühe inimese ülalpidamiseks jäi nii tööjõuliste inimeste kui ka veoloomade tööjõudu üle keskmise hulga ja kus samal ajal muid koormisi nõuti keskmisest normist vähem. Nende mõisate talupoegade olukord oli kõige parem. Kuid üsna raske oli olukord seal, kus ülalpidamise hankimiseks jäi vähe tööjõudu ja koormised olid suured. Vahepealseid modifikatsioone esines muidugi küllalt.

Kõigest sellest järeldub, et talupojad elasid teatud määral eri olukordades ja seda koguni ühe ja sama mõisa piirides.

Nagu näeme, sõltus talupoja olukord mitmest asjaolust. Ouline oli peale muu ka tema kasutuses olev maavaldus, mille kohta andmed on kaunis umbmäärasead (vajavad veel uurimist). Oma

mõju avaldas ka abitegu, mida käesolevas artiklis arvesse võtta ei saanud, kuna 1732. a. andmed puuduvad ja 1803. a. kohta pole need ka kuigi täpsed.

Tehtud järeldused on esijoones maksvad Läänemaa vaadeldud mõisate kohta, aga teatud valgust peaksid nad heitma ka Läänemaa teiste mõisate olukorrale ja isegi laiematele piirkondadele.

О ФЕОДАЛЬНОЙ РЕНТЕ И ПОЛОЖЕНИИ КРЕСТЬЯН В ЛЯЭНЕМА В 1732—1803 ГГ.

Я. Конкс

Резюме

В данной статье на основе соответствующих вакенбухов прослеживается увеличение феодальной ренты вообще на мызах Ляэнема. Далее рассматривается рост числа крестьянского населения и крестьянских дворов, увеличение при этом удельного веса более крупных дворов и какое значение все это имело для увеличения феодальной ренты. Наконец, сделана попытка разрешить вопрос о том, насколько тяжелой была феодальная рента для крестьянина, сколько ему оставалось рабочей силы для обеспечения содержания.

Из рассмотренного сделаны некоторые выводы о жизненном уровне крестьянских семейств.

ÜBER DIE FEUDALRENTE UND DIE LAGE DER BAUERN IN LÄÄNEMAA IN DEN JAHREN 1732—1803

J. Konks

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel gibt man auf Grund von Wackenbüchern zuerst eine Übersicht über das Anwachsen der Feudalrente überhaupt. Ferner behandelt man den zahlenmäßigen Anstieg der Bauernbevölkerung und der Bauernhöfe und die immer zunehmendere Bedeutung der größeren Bauernhöfe.

Schließlich versucht man festzustellen, wie schwer der auf den Bauern lastende Druck des Feudaljoches war und wieviel Arbeitskraft den Bauern selbst übrig blieb und wie die Lage der Bauern war.

PÄRNU KAUBANDUSE SUURUS JA KOOSTIS XVII SAJ. LÖPUL

H. Piirimäe

Üldajaloo kateeder

XVII sajandil oli Pärnu suuruselt kolmandaks meresadamaks Eesti alal. Linna ajalugu ulatub tagasi XIII saj., mil Sauga jõe suudmes kujunes Saare-Lääne piiskopile alluv Vana-Pärnu ja Pärnu jõe suudmes ordule alluv Uus-Pärnu. Edaspidi arenes Uus-Pärnu üha kiiremini ning XVII saj. algul lakkas Vana-Pärnu eksisteerimast. Edaspidi mõeldi Pärnu all vaid Uus-Pärnut.

Keskaegsed linnad tekkisid tavaliselt nii käsitöö kui ka kaubanduse keskustena, kuid siiski on mõnede linnade ajaloos perioode, mil otsustavat osa nende majanduses etendab kaubandus.¹ Nii on ka Pärnu ajaloos juba rajamisest alates peamist osa etendanud kaubandus.² «Kaubandus toitis linna», kirjutab Pärnu kohta ka selle linna ajaloo üks varasemaid uurijaid R. Hausmann.³

Ometi on Pärnu kaubanduse ajalugu seni veel peaaegu täiesti uurimata. Väga üldsõnaline on see iseloomustus, mille annab C. Mettig Pärnu lühiajalooks.⁴ Pealegi on see tänapäeval juba äärmiselt vananenud, nagu ka R. Hausmanni ülalmainitud töö. Uusimaks uurimuseks Pärnu ajaloost ja sealhulgas ka kaubandusest on H. Laakmanni teos,⁵ kuid nagu nähtub juba pealkirjast, on

¹ В. В. Стоклицкая-Терешкович. Основные проблемы истории средневекового города X—XV веков. М., 1960, стр. 29.

² G. Koch. Das Bürgerbuch und die Bürgerschaft Pernau's im XVII, XVIII und XIX Jahrhundert. — Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau. VI Band. Pernau, 1911, lk. 70.

³ R. Hausmann. Beiträge zur Geschichte der Stadt Pernau im Mittelalter. — Sitzungsberichte der Altertumforschende Gesellschaft zu Pernau 1903—1905. IV Band. Pernau, 1906, lk. 46.

⁴ C. Mettig. Kurze Geschichte der Stadt Pernau (Livland). Pernau, 1901.

⁵ H. Laakmann. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenzeit (bis 1558). — Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas. Hrsg. vom Johann Gottfried Herder-Institut, Nr. 23, Marburg/Lahn, 1956, kaubandusest lk. 145—173.

selle raamatu ülemiseks kronoloogiliseks piiriks Liivi sõja algus a. 1558.

Kõige ulatuslikumad andmed Pärnu kaubandusest XVII saj. sisalduvad A. Soomi kaubandusajaloolistes uurimustes, mis muidugi ei taotlegi Pärnu kaubanduse terviklikku vaatlust. Monograafias «Rootsi poliitika Vene transiitkaubanduse suhtes üle Eesti linnade aastatel 1636—1656» vaadeldakse lühidalt Pärnu väljavaheteid Vene kaubanduse laopaigana, laevade muretsemist ning pike-malt Pärnu—Tartu veetee küsimust.⁶ Sama autori seni uusimas monograafias «Balti teraviljakaubandus 17. sajandil»⁷ esitatakse Pärnu osas andmeid tollidest, võistlusest teiste linnadega laodiguse eest, vabast viljakaubandusest ja üldkäsitluse seas ka üksikutest teistest küsimustest, kuigi kõike väga lühidalt ja kokkusurutult. Nimetatud töös on ära toodud ka konkreetseid statistilised andmed vilja väljaveo suuruse kohta Pärnust 14 aastal ajavahemikus 1631—1682.⁸ Varem teraviljakaubandust käsitlenud O. Liiv mär-gib oma monograafias kroonuvilja väljavedu Pärnust Rootsi ja Soome, kuid hindab viljakaubandust teiste maadega väikeseks.⁹ Arvulisi andmeid Pärnu väljaveo kohta O. Liiv aga ei esita.

Ka nõukogude ajalooteaduses pole Pärnu kaubandus kuni XVII saj. (incl.) olnud spetsiaalse uurimise objektiks.¹⁰ Erandiks on andmed Pärnu kaubanduse üldise arengutendentsi kohta tolli-tulude alusel, mis on esitatud käesoleva artikli autori käsitluses Baltimaade linnade kaubanduse arengutendentsi ja suuruse kohta XVII saj.¹¹

Seega on uurimistöö senise seisjuures andmed Pärnu kau-bandusest XVII saj. vägagi kasinad. Eriti kehtib see sajandi lõpu kohta pärast 1682. a., millega lõpevad ka A. Soomi andmed tera-vilja väljaveo kohta. Pole ka täiesti selge, milliseid kaupu Pärnust välja veeti. Üsna üldiselt märgitakse küll teravilja ja metsama-terjale. R. Hausmann lisab neile tõrva (Teer), tuha (Asche), mõel-

⁶ A. Soom. Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithan-dels über die estnischen Städte in den Jahren 1636—1656. — Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused. XXXII. Tartu, 1940, lk. 72—73, 191, 233—236.

⁷ A. Soom. Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. — Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, histo-riska serien 8. Stockholm—Göteborg—Uppsala—Lund, 1961, lk. 38, 77—79, 99, 168.

⁸ Samas, lk. 277.

⁹ O. Liiv. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Aus-gang des XVII Jahrhunderts. I Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel. Tartu, 1935, lk. 180.

¹⁰ XVIII saj. Pärnu kaubanduse käsitlust on oodata F. Sauksi valmivas monograafias.

¹¹ X. A. П и й р и м я э. Тенденция развития и объем торговли при-балтийских городов в период шведского господства в XVII веке. — Скандинавский сборник, VIII. Таллин, 1964, стр. 99—115.

dud ilmselt küll potast (Potasche), lina, kanepi, mee ja loomarasva.¹² G. Koch loetleb aga: nahk, loomarasv, vili, vill, lina, lina-seeme ning märgib hoogsat metsakaubandust.¹³ H. Laakmann märgib peamiste kaupadena väljaveos metsamaterjale, lina ja vilja¹⁴ ning teiste kaupadena võid, loomarasva, loomanahku, vaha, humalaid, karusnahku, hülgerasva ja potast.¹⁵ Pole teada, kui palju neid kaubaartikleid välja veeti või milline oli nende osatähtsus väljaveos. Veelgi ebaselgem on pilt sisseveo osas.

Ometi on nende andmete väljaselgitamine väga oluline mitte ainult Pärnu linna ajaloo, vaid ka kogu XVII saj. Eesti linnade majandusliku arengu seisukohalt. Ainult kõigi tähtsamate sadamate kaubakäibe ja kaubanduse koostise väljaselgitamine statistiliste andmete alusel võimaldab teha suuremaid üldistusi kaubanduse arengu ning mõneti ka laiemate majandusajaloo probleemide osas.

Olulisemaks põhjuseks, miks Pärnu kaubandusajaloo uurimisel on nii vähe ära tehtud, on olnud ilmselt allikate vähesus XVII ja varasemate sajandite osas. Valdav enamus keskaegsetest arhiivimaterjalidest on hukkunud raekoja põlemisel a. 1524 ning väga lünklikud on ka XVI—XVII saj. materjalid.¹⁶ Tegelikult pole siiski kaugeltki mitte ammendavalt ära kasutatud kõiki olemasolevaid allikaid Pärnu varasema ajaloo, sealhulgas kaubandusajaloo alal. Nii on ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis säilinud kaks Pärnu tolliraamatut XVII saj. lõpust. Neist 1684. a. tolliraamat asub fondis «Pärnu magistraat»,¹⁷ mille materjalid asusid kaua korraldamatult Pärnu Linna ja Rajooni Riiklikus Arhiivis ning olid seetõttu ka uurijatele raskesti kättesaadavad. Teine tolliraamat on pärit a. 1698 ning asub fondis «Liivimaa Rootsi-aegne kindralkuberner».¹⁸ Mõlemad tolliraamatud sisaldavad üksikasjalisi sissekandeid saabunud ja väljunud laevade kohta. On märgitud, kes oli laeva kipper, kust pärit, laeva suurus (mitte alati), kuhu suundub või kust saabunud ning seejärel esitatakse üksikute kaupmeeste poolt sisse- või väljaveetud kaubad, näidatakse võetud tollide suurus hõbetaalrites ja -öörides ning mõnede kaupade puhul ka nende väärtus.

¹² R. Hausmann. Op. cit., lk. 47—49.

¹³ G. Koch. Op. cit., lk. 70—71.

¹⁴ H. Laakmann. Op. cit., lk. 152. Lehekülj hiljem märgib ta tähtsaima väljaveoartiklina XIV saj. teravilja (samas, lk. 153). Varem oli ta pidanud tähtsaimaks lina (Pärnumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1930, lk. 722).

¹⁵ Samas, lk. 151.

¹⁶ E. Tender. Pärnu Linnaarhiiv. — Arhiivinduse käsiraamat. II. Tartu, 1936.

¹⁷ ENSV RAKA, f. 1000, nim. 2, sü. 1395.

¹⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim 1, sü. XXII-156.

Lisaks tolliraamatutele on säilinud Liivimaa kindralkubermanguvalitsusele esitatud kuuaruanded Pärnu saabunud ja välja-veetud kaupade kohta aastast 1683.¹⁹ Tolliraamatutega võrreldes on need andmed ülevaatlikumad ja kergemini kasutatavad, kuid nad ei võimalda jälgida, kuhu kaubad on veetud ja kust on Pärnu saabunud. Peale selle on võimalik kasutada Liivimaa kindralkubermanguvalitsuse arveraamatuid ja teisi dokumentaalseid materjale.

Arvestades ülalmärgitud uurimisülesannete ja dokumentaalsete materjalide olemasolu, on käesoleva artikli ülesandeks seatud kindlaks määrata Pärnu merekaubanduse koostis ja selle suurus üksikute kaubaartiklite kaupa XVII saj. lõpul (80.—90. aastad), kasutades selleks ENSV RAKA dokumentaalseid materjale. Kaubanduslike sidemete jälgimiseks on võimaluse korral näidatud ka, kuhu suunati Pärnust väljaveetud kaubad ja kust tulid Pärnu importkaubad.

Enne kui asuda otseselt nende ülesannete lahendamisele, tuleks lühidalt kindlaks määrata, millises olukorras oli Pärnu vaadeldaval perioodil.

XVII saj. lõpuks oli Pärnu läbi teinud sajanditepikkuse arengutee Baltikumi kaubalinnana, mis kuulus ka Hansa Liitu. Juba XIV saj. on läbi Pärnu toimunud teatud osa Hansa kaupmeeste transiitkaubandusest Venemaaga. Nii on 1346. a. lubatud Hansa kaupmeestel kasutada Novgorodi sõiduks Tallinna ja Pärnut.²⁰ Aegamööda kaotas Pärnu aga oma tähtsuse Hansa — Venemaa kaubanduses, kuid ta säilitas oma koha kui üks Liivimaa meresadamaid. H. Laakmanni määratluse järgi moodustasid ta tagamaa Burtnieki, Ruhja, Karksi, Viljandi, Paide, Rapla, Vigala ja Lihula koos kihelkondadega.²¹

Üsna oluliseks takistuseks Pärnu kaubanduse arengule oli asjaolu, et meri Pärnu sadamas oli madal, mille tõttu suured mere-laevad isegi tol ajal pidid peatuma reidil. Suureks õnnetuseks linnale olid ka suured tulekahjud, mis mitmel korral hävitasid linna peaaegu täielikult. Nii on Pärnu tulekahjud hävitanud linna 17. märtsil 1488, 8. mail 1513, 26. aug. 1524 ning 1533. a. (korduvad põlemised).²²

¹⁹ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1. sü. XXII-151.

²⁰ Pärnumaa (H. Sepa tekst), lk. 168; H. Laakmann. Op. cit., lk. 31.

²¹ H. Laakmann. Op. cit., lk. 146.

²² Samas, lk. 119—120, 124—125, 141.

Eriti traagiliseks kujunes Pärnu olukord XVII saj. algul Poola—Rootsi sõdade, nälja ja katku läbi. 1603. a. oli linnas vaid 10 elanikku.²³ 1619. a. oli nende arv kasvanud ka ainult 46-le.

Maa laastamise ja üldise vaesusega kaasnes kaubanduse seisak. 1624. a. ei saanud Pärnu kaubandusest tolli isegi 100 taalrit.²⁴ Järgneb pikem rahuperiood kuni Põhjasõjani (Vene—Rootsi sõda 1656—1658 (1661) Pärnut otseselt ei puudutanud), mille kestel otsitakse uusi võimalusi Pärnu kaubanduse arendamiseks. Eriti valusaks probleemiks oli Vene transiitkaubandus, mis oli aluseks Riia ja Narva kaubanduse õitsengule, kuid etendas olulist osa ka Tallinna kaubanduses. Kuna Pärnu oli sellest tulusast ja kasulikust kaubandusest kõrvale jäänud, peeti korduvalt plaane ühendustee rajamiseks Pärnu jõe ja Emajõe kaudu üle Peipsi järve Pihkvaga.²⁵ Kuigi sellest projektist oli peale Pärnu huvitatud ka Tartu ja mõned välismaa kaupmehed, ei tulnud süvendustöödest siiski midagi välja.

XVII sajandi lõpu Pärnu kaubanduse olukorra hindamisel tuleb kahtlemata arvesse võtta veel 1695.—97. a. nälja-aastaid, mis kohalikust tagamaast sõltuvale kaubalinnale pidid avaldama olulist mõju.

Millises seisundis oli Pärnu kaubandus XVII saj. lõpul? Kui suure ulatusega ta oli?

Kõige üldisemaks näitajaks kaubanduse ulatuse kohta on saabunud ja väljunud laevade arv, millest nähtub ka kaubanduslike sidemete intensiivsus ühe või teise maa või kaubalinnaga. Nendele andmetele tuleb aga teha korrektiive laevade erinevat suurst arvestades.

Andmed Pärnu saabunud ja siit väljunud laevade arvu ning nende kogusuuruse kohta laevalastides on esitatud tabelis 1. Nagu sellest tabelist nähtub, on kõige elavam liiklus Pärnu ja Hiiumaa vahel, kuid seejuures pole tegemist tõeliste merelaevade, vaid pigem kaluripaadidega. Tavaliselt on nende suurus 1½—5 lasti, harvem 6—9 lasti ja lausa erandina esineb ka 18-lastine laev. Laevade arvu poolest on nii välja- kui ka sisseveos teisel kohal Madalmaad (valdavalt Amsterdam), kuhu suundunud ja kust saabunud laevad on oma kogusuurusega vaieldamatult esikohal, moodustades lõviosa saabunud ja väljunud laevalastidest.

²³ Pärnumaa, lk. 726.

²⁴ Samas, lk. 727.

²⁵ A. Soom Die Politik Schwedens, lk. 72, 235—237.

Tabel 1

Pärnust väljunud ning sinna saabunud laevade arv ja suurus

Siht- või saabumise- koht	1684				1698			
	Väljunud		Saabunud		Väljunud		Saabunud	
	lae- vade arv	laste	lae- vade arv	laste	lae- vade arv	laste	lae- vade arv	laste
Stokholm	5	143	4	89+1 laev ²⁶	3	220	1	100
Kalmar	4	45+2 laeva	3	135	3	8	—	—
Karlskrona	—	—	—	—	2	30+1 laev	1	?
Göteborg	—	—	—	—	1	80	—	—
Visby	—	—	—	—	1	40	—	—
Vana-Karleby	1	5	1	5	—	—	—	—
Turu	—	—	—	—	1	60	1	60
Hangö	—	—	—	—	—	—	1	2
Riia	1 ²⁷	?	—	—	3	8	2	36 ⁴ / ₅
Liibavi	—	—	—	—	—	—	1	40
Narva	—	—	—	—	—	—	1	60
Kuressaare	5	19	6	20	2	38	1	30
Hiumaa	41	176 ³ / ₄	40	180 ³ / ₄	37	126	37	112 ¹ / ₄
Madalmaad	19	2064+3 laeva	18	2080+3 laeva	25	4705	25	4625
Lüübek	9	290	6	250+1 laev	2	120	3	150
Warnemünde	—	—	1	20	—	—	—	—
Kopenhagen	—	—	1	64	—	—	—	—
St. Martin	—	—	—	—	—	—	1	80
	82	2742 ³ / ₄ + +6 laeva	80	2843+5 laeva	76	5367+ +1 laev	75	5183 ⁴ / ₅ + +1 laev

²⁶ Mõnede laevade suurust pole tolliraamatuis näidatud ning neid pole arvestatud lastide üldarvus.

²⁷ Siirdub vaid Riiga talvituma. (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-156, l. 29).

Lastide kogusumma poolest on 1684. a. teisel kohal Põhja-Saksa kaubalinn Lüübek, millele järgneb Rootsi pealinn Stockholm. 1698. a. on osad vahetunud. Kaubavahetus Lüübekiga on vähenenud ning tublisti on kasvanud väljavedu Rootsi linnadesse. Stockholmil kõrval on olnud Pärnul ilmselt kindlamad majanduslikud sidemed veel Kalmariga, kuna aga kaubavahetus Karlskrona, Göteborgi, Turu jt. Rootsi ning Soome linnadega on üsna juhuslikku laadi. Sama kehtib ka Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa linnade kohta. On märkimisväärne, et vaadeldavatel aastatel puudub täielikult merekaubandus Tallinna ja Pärnu vahel. Asi on ilmselt selles, et tegemist oli suhteliselt lähedal asuvate võistlevate kaubalinnadega, kelle majanduslikud tagamaad andsid samu kaupu väljaveoks ning kes sisseveetavad kaubad hankisid vahetult enam-vähem samadest maadest ja linnadest. Muidugi võis kaubavahetus Tallinna ja Pärnu vahel toimuda teatud määral maatee kaudu. Nii märgitakse 1698. a. Pärnu tolliraamatus sisseveo osas Johan Friedrich Balzeri saabumist 11. märtsil 92 naela tubakaga.²⁸ Üsna juhuslik on ka laevaliiklus ühelt poolt Pärnu ja teiselt poolt Riia ning Narva vahel, kuigi ka Riiga võis toimuda teatud kaubavahetus maad mööda. Nii on 1698. a. augustis saabunud sealt Pärnu laadale kaupmehed Johan Peter Frey, Hans Nilkrans ja Berend Bartels, kes on toonud müügile nn. kraamkaupa kokku 340 riigitaalri eest.²² Sisekaubanduses toimub regulaarne laevaliiklus Pärnu ja Kuressaare vahel.

Nõrgad on Pärnu kaubanduslikud sidemed Taani ja Prantsusmaaga, kuigi nende sidemete olemasolu märgib ühe laeva saabumine Kopenhaagenist 1684. a. ja ühe Prantsuse päritoluga laeva Pärnu jõudmine 1698. a.

Kuigi kahe aasta andmete alusel on raske esitada mingeid näitajaid kaubanduse dünaamika kohta, võib siiski konstateerida, et laevade koguarv võrreldava ajavahemiku jooksul ei ole suurenenud. Küll on aga kasvanud laevade suurus, mille tõttu nii saabunud kui ka väljunud laevade lastide kogusumma on tunduvalt tõusnud.

Kaubanduse dünaamika selgitamiseks kasutame andmeid tollitulude kohta XVII saj. 80.—90. aastatest. Kasutades suurima

²⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-156, l. 1.

²⁹ Samas, l. 15.

meretolli — litsendi³⁰ andmeid Liivimaa kindralkubermanguvalitsuse pearaamatutest, saame tabeli 2.

Tabel 2

Sissetulekud litsendist Pärnus

Aastad	Höbetaalrid ³¹
1680	6.296
1681	7.290
1682	9.753
1683	8.079
1684	8.856
1685	5.269
1687	10.333
1688	12.880
1691	5.202
1692	6.271
1693	8.219
1694	6.779
1696	6.177
1698	7.458

³⁰ Alates 1629. a. oli litsent (Ordinarie Licent) tähtsaimaks meretolliks Baltimaade sadamates. Kõrvuti sellega võeti laevadelt veel portoriumiraha ja tolli, mida tähistati terminiga «Ungeld». Riias märgiti viimase mõistega rea väikeste tollide kogusust: lasti-, sõudjate, ankru-, masti-, kirjutaja- ja pitseriraha, millele hiljem lisandusid veel 1644. a. tuletorniraha, 1656. a. vaesteraha ja uus tuletorniraha, 1668. a. admiraliteedi-, vaeste- ja merekohturaha, 1680. a. uus lastiraha ja 1694. a. konvoiraha (A. Soom. Der baltische Getreidehandel. ., lk. 76). 1698. a. Pärnu tolliraamatus on nimetust «litsent» kasutatud ka üldnimetusena tollidele: Ungelder, tuletorniraha (Feuergeld), vaesteraha, admiraliteediraha, lastiraha, merekohturaha ja konvoiraha. Ilmselt laiemas mõistes on seda kasutatud ka kindralkubermanguvalitsuse pearaamatutes, sest Litsendikoda tegeles ka teiste väiksemate maksumade sissenõudmisega (eraldi oli Portooriumikassa). Seevastu Litsendikoja arvetes esinevad nad kõik eraldi ja litsendi all mõeldakse seal tollimaksu kitsamas mõttes (Ordinarie Licent). Sellistena on litsendi andmeid kasutatud artiklis: X. A. П и й р и м я э. Тенденция развития и объем. ., lk. 109). Tingituna litsendi kitsamast või laiemast tõlgendamisest esineb eri allikates erinevusi ühe ja sama aasta litsendi suurus. Seetõttu on dünaamika jälgimisel tabelis 2 kasutatud ainult üht allikate liiki. — Kindralkubermanguvalitsuse pearaamatuid (ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-47, XXII-49, XXII-60). Erandina on lisatud 1698. a. andmed tolliraamatu alusel.

³¹ 1 höbetaaler = ½ riigitaalrit.

Nagu nähtub sellest tabelist, puudus Pärnu kaubanduses XVII saj. 80.—90. aastatel kindel tõusutendents. Suurima ulatusega oli kaubakäive 80. aastate teisel poolel, kuna aga perioodi lõpul on see umbes niisama suur kui 80. aastate algul.

Võrreldes käesolevas artiklis lähemalt vaadeldud aastaid 1683. 1684 ja 1698 Pärnu kaubanduse üldise arengutasemega XVII saj. 80.—90. aastail, näeme, et kaks esimest iseloomustavad enam-vähem keskmist taset. 1698. aasta on mõnevõrra alla keskmise,³² kuigi laevaliiklus Pärnus oli vaadeldaval aastal intensiivistunud.

Kaubanduse ulatuse ja koostise lähemaks ning täpsemaks käsitluseks on aga vaja vaadelda eraldi välja- ja sissevedu tähtsamate eksport- ning importartiklite kaupa.

Väljavedu. Nagu nähtub tolliraamatutest, ei ole Pärnu väljavedu kuigi rikas oma sortimendi poolest. Ta koosneb kohalikest põllumajanduse ja metsanduse saadustest. Tolle aja põllumajanduses domineeris kõigi turustatavate saaduste seas vili, mille väljavedu Pärnust näitab tabel 3.³³

Nagu nähtub esitatud tabelist, on vilja väljavedu Pärnust vaadeldavate aastate jooksul tunduvalt vähenenud. Kuna aga tegemist on üksikute eraldi seisvate aastatega, ei tähenda see veel üldist tendentsi. On selge, et vilja väljavedu sõltus eeskätt saagikusest, mille kõikumus on olnud ilmselt väga suur. Sajandi lõppu tähistava 1698. a. suhteliselt väike väljavedu kõneleb aga kahtlemata sellest, et maa polnud veel toibunud 1695.—1697. a. katastroofilistest ikaldustest ja suurest näljast.

Vilja väljavedu Pärnust

Tabel 3

Vilja liik	Sihtkoht	1683		1684		1698	
		säli- tist	tünd- rit	säli- tist	tünd- rit	säli- tist	tünd- rit
Rukis	Stokholm	?	?	76	15	1	2
	Kalmar	?	?	158	16	—	—
	Göteborg	?	?	—	—	98	21
	Karlskrona	?	?	—	—	27	12
	Visby	?	?	—	—	34	—

³² Seejuures on võimalik, et tingituna erinevat liiki allikatest on 1698. a. näitajad veel mõnevõrra suuremad. Nimelt on 1698. a. tolliramaatus näidatud kogu sissetulek litsendist, kuna aga eelmiste aastate arveraamatuis võib olla tegemist puhastuluga.

³³ Tabeli koostamisel on viljatündrid ümber arvestatud sälitisteks vahekorras: 1 sälitis = 24 tündrit ja vakad sälitisteks Pärnus kasutatud vahekorras: 1 sälitis = 60 vakka.

Vilja liik	Sihtkoht	1683		1684		1698	
		säli- tist	tünd- rit	säli- tist	tünd- rit	säli- tist	tünd- rit
Oder	Riia	?	?	—	—	—	5
	Hiiumaa	?	?	12	2	20	19
	Madalmaad	?	?	37	5	12	3
	Lüübek	?	?	42	10	25	12
	Kokku rukis	625	8	327	—	220	—
	Stokholm	?	?	—	—	178	12
	Kalmar	?	?	47	12	—	—
	Göteborg	?	?	—	—	—	3
	Amsterdam	?	?	172	—	—	—
	Kokku oder	195	—	219	12	178	15
Kaer	Stokholm	?	?	5	—	62	20
	Madalmaad	?	?	11	—	—	—
	Lüübek	?	?	15	—	—	—
	Kokku kaer	9	2	31	—	62	20
Linnased	Stokholm	?	?	62	17	—	—
	Kokku linnased	19	2	62	17	—	—
Nisu	Kokku	1	—	—	—	—	—
Lina- ja ka- nepiseeme	Göteborg	?	?	—	—	—	12
	Karlskrona	?	?	—	—	—	6
	Madalmaad	?	?	—	15	—	—
	Lüübek	?	?	18	1	10	23
Herned	Kokku lina- ja kanepiseem- ned	7	4	18	16	11	17
	Stokholm	?	?	1	—	—	—
	Kokku herned	—	7	1	—	—	—
Jahu	Stokholm	?	?	4	22	—	—
	Lüübek	?	?	—	1	—	2
Kruubid ja tangud	Kokku jahu	4	15	4	23	—	2
	Stokholm	?	?	1	11	—	—
	Kokku kruubid ja tangud	—	11	1	11	—	—
Kokku		861	1	666	7	473	6

Tabelist nähtub, et valdava osa väljaveetavast viljast moodustas rukis, mille osas väljaveo vähenemine on ka kõige suurem. Suured kõikumised on selles osas esinenud ka eelnevatel aastatel. Nagu selgub A. Soomi poolt esitatud andmetest, on suurim kogus rukist (aastatest, mille kohta on andmeid) Pärnust välja veetud 1965. a. — 1122 sälitist.³⁴ Võrreldes 1683. a. andmetega oli ka sellele eelnenud aastal rukki väljavedu veel vägagi suur — 984 sälitist. 1670. aastatel toimus aga ulatuslik langus: 1670. a. — 674, 1671. a. — 502, 1676. a. — 367, 1677. a. — 241 sälitist.³⁵ Väga suured kõikumised esinesid ka Riia, Tallinna, Narva, Kuressaare ja Haapsalu väljaveos.³⁶

Teisel kohal Pärnust väljaveetud vilja seas on oder³⁷, mille väljaveos on kõikumised säilinud tolliraamatute andmeil väiksemad. Väiksemates kogustes on välja veetud kaera, kusjuures on märgatav teatud tõus vaadeldava kolme aasta jooksul. Väga väikestes kogustes on välja veetud lina- ja kanepiseemneid, herneid, jahu ning kruupe ja tangusid. Veel enam kehtib see nisu kohta, mida on viidud ainult 1 sälitis 1683. a. ja 1 vakk 1684. a. Vana-Karlebyse.

Sihtkohtadest olid vilja väljaveo suuruse poolest esikohal Rootsi linnad, kuhu 1684. a. veeti 54% (kaasa arvatud väiksemad kogused jahu ja tangusid) ning 1698. a. koguni 85% viljast. Viimasel juhul tuleb silmas pidada, et Rootsi osatähtsuse tõus on ainult osalt toimunud väljaveo tegeliku suurenemise näol (eriti odra osas). Olulisem on väljaveo vähenemine Madalmaadesse. On ilmne, et kohalik põllumajandus polnud veel täielikult üle saanud eelmiste aastate ikaldustest. Samal ajal Skandinaavias uuesti korundunud ikaldus sundis forsseerima vilja väljavedu Rootsi. Järgnevad Euroopa viljaturu keskuseks olnud Amsterdam ja Põhja-Saksa linn Lüübek. Kohaliku tähtsusega oli väiksemate viljakoguste viimine Hiiumaale.

Teistest põllumajandussaadustest järgnevad viljale lina, mille osatähtsus Pärnu väljaveos on kuni XIX saj. aja jooksul kasvanud,³⁸ ja kanep. Nende väljavedu Pärnust näitab tabel 4.

³⁴ A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 277.

³⁵ Samas.

³⁶ Samas, lk. 273—277.

³⁷ Rukis ja selle kõrval oder on olnud kõige tähtsamateks kaupadeks ka XVI saj. väljaveos (H. Laakmann. Op. cit., lk. 153).

³⁸ Samas, lk. 152.

Tabel 4

Lina ja kanepi väljavedu Pärnust (laevanaelades³⁹ ja leisikates)

	Sihtkoht	1683		1684		1698	
		lae- va- naela	leisi- kat	lae- va- naela	leisi- kat	lae- va- naela	leisi- kat
Lina	Stokholm	?	?	11	5	—	—
	Kalmar	?	?	8	10	—	—
	Visby	?	?	—	—	2	2
	Madalmaad	?	?	37	5	12	3
	Lüübek	?	?	42	10	25	12
Kanep	Kokku lina	77	9	89	10	39	17
	Stokholm	?	?	3	19	—	—
	Madalmaad	?	?	1	—	7	16
	Lüübek	?	?	10	6	—	—
	Kokku kanep	5	19	15	5	7	16
Kokku lina ja kanep		83	8	104	15	47	13

Nagu nähtub sellest tabelist, ei ole Pärnust väljaveetud lina ja kanepi kogused kuigi suured, eriti kui võrrelda neid väljaveoga Riias ja Narvast. Nii näiteks on iga-aastane keskmine väljavedu Riias aastatel 1692—1699 olnud 5959 laevanaela Leedu lina ja 6345 laevanaela Liivimaa lina, seega kokku 12 304 laevanaela, ning erinevas puhtuse astmes olevaid kanepiliike 67 827 laevanaela (sellest 61 743 laevanaela puhast kanepit).⁴⁰ Narvast on a. 1696 välja veetud 17 677 laevanaela 12¹/₄ leisikat lina ja kanepit.⁴¹ Põhjuseks on asjaolu, et Riia ja Narva turustasid suurel hulgal ka kaugemalt (Venemaalt, Riiga ka Leedust) juurde veetud kaupu, kuna aga Pärnul tuli piirduda oma kohaliku tagamaaga.

Lina ja kanepi väljaveo sihtkohtadest oli esikohal Lüübek, kellest ainult veidi jäid maha Madalmaad.⁴² Tegemist oli tähtsate

³⁹ 1 laevanael (S) = 20 leisikat (L).

⁴⁰ G. J e n s c h. Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert. Ein Beitrag zur livländischen Wirtschaftsgeschichte in schwedischer Zeit. — Mitteilungen aus der livländischen Geschichte. Herausgeben v. d. Gesellschaft f. Geschichte u. Altertumskunde zu Riga. 24. Band. 2. Heft, lk. 133.

⁴¹ Vt. lähemalt X. A. П и й р и м я з. Состав, объем и распределение русского вывоза в 1661—1700 гг. через шведские владения в Прибалтике на примере торговли г. Нарвы. — Скандинавский сборник, V Таллин, 1962, стр. 47.

⁴² Väljavedu Madalmaadesse langeb põhiliselt kokku väljaveoga Põhja-Madalmaade kõige tähtsamasse kaubanduskeskusesse Amsterdami. Lina ja kanepi suhtes on ainsaks kõrvalekaldumiseks 1 laevanaela lina ja 1 laevanaela kanepi vedu Pärnust Hinlopenisse 1684. a.

kaubandus- ja laevanduskeskustega, kus vajati suurel hulgal lina ja kanepit, eeskätt purjede ja köite valmistamiseks. Peale Lüübeki ja Amsterdami veeti Pärnust lina ja kanepit Rootsi, kuid tunduvalt väiksemates kogustes.

Kohaliku põllumajandusega on tihedalt seotud ka nahkade väljavedu Pärnust, mida näitab tabel 5.

Tabel 5

Nahkade väljavedu Pärnust (tükkides)⁴³

Naha liik	Sihtkoht	1683	1684	1698
Härjanahad	Lüübek	?	100	694
	Teadmata	20	—	694
Lehmanahad	Lüübek	?	30	383
	Amsterdam	?	—	60
	Kokku	58	30	443
Vasikanahad	Lüübek	—	—	1390
Kuivatatud nahad	Lüübek	—	—	20
Pargitud nahad	Stokholm	—	3	—
Siku- ja kitse- nahad	Lüübek	?	880	27
Põdranahad	Teadmata	1070	—	—
(Elend Häute)	Amsterdam	—	5	4
Kokku nahad		1148	1018	2578

Nagu selgub esitatud tabelist, on Pärnust välja veetud just koduloomade nahku. Erandiks on üksikud põdranahad. On märkimisväärne, et Pärnu väljaveos puudusid täielikult karusnahad. Ilmselt ei ole jahindusel XVII saj. lõpul enam kuigi olulist kohta teiste elatisalade seas. Kuigi metsloomade küttimine muidugi jätkus, toimus see põhiliselt oma tarbeks, mitte aga ekspordiks.

Nahkade väljaveo sihtkohaks oli põhiliselt Lüübek. Selle kõrval on mõned nahad viidud Amsterdam. Väljavedu Rootsi on olnud ilmselt juhuslikku laadi (3 pargitud nahka Stokholmi 1684. a.).

Teisi loomakasvatussaadusi on Pärnust välja veetud väiksemates juhuslikes kogustes. Nii veeti loomarasva välja 1683. a. 9 leisikat, 1684. a. — 6 leisikat Stokholmi ja 1698. a. 39¹/₂ leisikat Amsterdam. Liha puhul tehakse tolliraamatutes vahet peki, soo-

⁴³ Tolliraamatuis esinevad nahad dekkerites ja tükkides. 1 dekker = 10 tükki (nahka).

laliha, kuivatatud liha ja sinkide vahel. Pekki on 1683. a. välja veetud 2½ laevanaela ja 1684. a. 3 laevanaela 16 leisikat, soolaliha 1684. a. 1 tünder Stokholmi ja 1698. a. 3 tündrit Lüübekisse, kuivatatud liha 1683. a. 20 leisikat, 1684. a. 3 laevanaela 1 leisikas Stokholmi ning 1698. a. — 3 laevanaela 11 leisikat Stokholmi ja 2 laevanaela Amsterdami. Üksikute tündrite ja püttide kaupa on välja veetud ka võid.

Muudest toiduainetest on väga piiratud kogustes välja viidud soolakala (1683. a. näiteks ainult 1¾ tündrit), silku jm. Osalt võivad sellised väikesed kogused olla määratud koguni laevameeskonna toidutagavaradeks, kuigi laeva tavalisi toiduaineid pole ilmselt tollitud.

G. Kochi poolt Pärnu väljaveos esikohal märgitud vaha esineb tegelikult ainult 6 leisika näol 1683. a.

Põllumajandussaaduste kõrval on teisel kohal Pärnu väljaveos metsamaterjalid, mida XVII saj. lõpul vajati juba suurel hulgal metsavaesteks muutunud Lääne-Euroopa maades, eriti Madalmaades. Juba 1652. a. on andmeid metsamaterjalide väljaveo kohta Pärnust Amsterdami,⁴⁴ kuid XVII saj. lõpul oli metsamaterjalidel juba üsna oluline koht Pärnu ekspordis. Metsamaterjalide väljavedu Pärnust sajandi 80.—90. aastatel näitab tabel 6.

Nagu nähtub esitatud tabelist, puudusid Pärnu väljaveos mastid, pükspriidid e. laeva ninapalgid ja teised laevaehitusmaterjalid, mis esinesid suurel hulgal Narva väljaveos. Erandiks on ainult tekipalgid, mis esinesid 1698. a. väljaveos. Mastide osas arvab A. Soom, et Pärnu ümbrusest polnud saada küllalt suuri mastipuid.⁴⁵

Metsamaterjalide väljavedu Pärnust

Tabel 6

Materjalid	Sihtkoht	1683	1684	1698
Palgid (tükki)	Madalmaad	611	755	2732
	Lüübek		—	15
Saared	Madalmaad	1659	1320	4590
Kuused	Madalmaad	20	—	—
Poolikud kuusepalgid (tükki)	Madalmaad	—	—	905
Kuusest tekipalgid (tükki)	Madalmaad	—	—	3762
Haavad (tükki)	Madalmaad	390	205	715

⁴⁴ A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII saj. lõpul. — «Ajalooline Ajakiri», 1940, nr. 2, lk. 58.

⁴⁵ Samas, lk. 58.

Materjalid	Sihtkoht	1683	1684	1698
Poomid (Spiren) (tükki)	Madalmaad Lüübek	437	275 —	721 20
«Pumpen» (tük- ki)	Madalmaad	811	169	1030
Vintsi puud (Handspoken) (tükki)	Lüübek		40	—
	?	40	—	—
Latid (tükki)	Madalmaad Lüübek	131056 —	120420 —	190024 250
	Kuressaare		200	—
Saareklotsid (tükki)	Madalmaad	—	160	—
Küttepuud (sül- da)	Madalmaad Lüübek	384	545 —	573 4
	Riia	—	—	4 ^{1/2}
	Kuressaare	—	—	4
Koguväärtus (riigitaalrites)		5650	3580	6786

Iseloomulik Pärnu väljaveole on ka see asjaolu, et puudusid saetud metsamaterjalid, mis näitab ilmselt saeveskite puudumist Pärnus. Peamise osa metsamaterjalidest moodustavad palgid ja latid. Neist esimesed on enamasti 6-süllased, kuid nende kõrval esineb ka 5-süllaseid ja väiksemal hulgal 4-süllaseid palke. Latide seas moodustavad valdava osa nn. tavalised latid (Ordinarie Latten), mille all tuleb ilmselt mõelda töötlemata ja mõõtmata pikkuses latte. Peale selle on veel 6-süllased latid, 5-süllased latid, nn. «Toplatten» ja väiksemal hulgal 1968. a. ka 3—4-süllaseid latte.

Torkab silma, et osa metsamaterjali on veetud välja ka terete puudena, ilma palkideks saagimata. Kuuskede kohta märgitakse sel juhul pikkuseks 8—9 sülda.

Lühemamöödulistest puudest esinevad poomid, «Handspoken» (vintside pööramiseks tarvitatud lühikesed puud), nn. «Pumpen» ja saarepuust klotsid. Ka on välja veetud küttepuid.

On märkimisväärne, et Pärnu väljaveos puuduvad metsamaterjalide põletamisel saadavad tõrv ja pigi, mida vajati eeskätt laevade ja köite tõrvamiseks. Samuti puudub väljaveos potas. Ilmselt on tegemist teatud üldise tendentsiga Baltimaade kaubanduse arengus. Nimelt on Narvast tõrva, pigi ja potast veetud suurt kogustes välja XVII saj. 60.—70. aastail, 80. aastail toimub

aga järsk langus.⁴⁶ 1696. a. Narva tolliraamatu andmeil puudus täielikult potase, tõrva ja pigi väljavedu Amsterdamini ning 3 tündri tõrva viimine Lüübekisse on puht juhuslik.⁴⁷

Sihtkohaks Pärnu metsamaterjalide väljaveos olid peaaegu täielikult Madalmaad, kus peamiseks sihtsadamaks oli Amsterdam. Selle kõrval teatud kogused puumaterjali viidi ka Hinloopenisse. Sajandi lõppu tähistaval 1698. a. esineb Madalmaade kõrval ka Lüübek, kuid viimase osatähtsus kogu väljaveos pole siiski kuigi suur. 6786 riigitaalri suurusest metsamaterjalide koguväärtusest sellel aastal on Lüübekisse veetud metsamaterjalide väärtus olnud vaid 26 riigitaalrit Madalmaade 6760 riigitaalri vastu.

On ilmne, et metsamaterjalid on olnud kõige mahukamaks kaubaks Pärnu väljaveos. Milline on aga ühe või teise kaubaliigi osatähtsus väärtuse järgi? Vastuse sellele küsimusele annavad kokkuvõtted 1683. a. tollimaterjalide alusel.

Eri kaupade osatähtsus Pärnu väljaveos 1683. a.

Tabel 7

Kaubad	Väärtus riigitaalrites	%
Vili (incl. linaseeme)	15517	68,4
Lina ja kanep	625	2,8
Nahad	669	2,9
Metsamaterjalid	5650	24,9
Muud	225	1,0
Kokku	22686	100,0

Nagu selgub esitatud tabelist, oli kõige tähtsamaks kaubaks Pärnu väljaveos vili. Teisel kohal on metsamaterjalid, mis moodustavad $\frac{1}{4}$ väljaveost, kuna aga teiste kaupade osatähtsus on võrdlemisi tagasihoidlik. Nagu võib järeldada tabelitest 2—6, on sajandi lõpuks toimunud nende kaupade osatähtsuses ilmselt teatud muudatused seoses sellega, et vähenes vilja väljavedu ning suurenes metsamaterjalide ja nahkade eksport. Seejuures on küll võimalik, et tingituna eelnevast ikaldusest ei ole 1698. a. väljaveo koostis tüüpiline sajandi lõpule. Kuna aga ikaldusaastaid oli mitu, on siiski ilmne teiste kaupade osatähtsuse kasv vähemalt 90. aastate teisel poolel.

Esitatud arvud näitavad, et kõik senised kujutlused Pärnu väljaveo koostisest olid ainult umbkaudu tehtud oletused.

⁴⁶ A. Soom. Narva metsakaubandus. ., lk. 59—60.

⁴⁷ Samas, lk. 62. Vt. ka X. A. Пийримязя. Состав, объем и распределение ., стр. 73.

Sissevedu. Võrreldes väljaveoga oli sissevedu Pärnusse väga kirev kaubaliikide poolest. Veeti sisse väga mitmesuguseid laiatarbe- ja luksuskaupu, kuigi piiratud kogustes. Kuna sisseveetud kaupu oli väga palju, kuid sissevedu toimus väga väikestes kogustes, ei saa järgnev ülevaade olla ammendav

Kõige hädavajalikumaks kaubaks, mida tuli sisse vedada Lääne-Euroopast, oli tolle aja tingimustes sool. Seetõttu oli ka just sool XVI saj. kõige kogukamaks kaubaks Pärnu sisseveos.⁴⁸ Soola sissevedu Pärnusse XVII saj. lõpul näitab tabel 8.

Tabel 8

Soola sissevedu Pärnusse (tündrites)⁴⁹

Kust toodud	1683	1684	1698
Madalmaadest	?	433	683
Lüübekist	?	733	1250 ¹ / ₂
Prantsusmaalt	?	—	1297
Riiast ja Liibavist	?	—	500 ¹ / ₂
Kokku	1717 ¹ / ₂	1166	3731

Nagu nähtub sellest tabelist, oli soola sisseveos üsna olulisi kõikumisi. Ilmne on aga soola sisseveo kasv sajandi lõpul 80. aastate kogustega võrreldes. Sadamate seas, kust veeti soola Pärnu, oli 1684. a. esikohal Lüübek. Ka 1698. a. oli soola sissevedu Lüübekist tunduvalt kasvanud, kuid siiski ületas selle soolalaadung, mis saabus Prantsusmaalt. Lüübekile järgneb lähtekohana Amsterdam. 1698. a. on teatud kogus soola saabunud Lääne-Euroopast Pärnu ka Riia ja Liibavi kaudu. Tegelikult on muidugi selge, et ka Lüübek ja Amsterdam olid ainult vaheltkauplejateks ühelt poolt Prantsusmaa ja Pürenee poolsaare maade ning teiselt poolt Baltimaade vahel.

Osalt võimaldavad Pärnu tolliraamatud kindlaks teha ka saabunud soola päritolu, kuna enamikul juhtudel tehakse vahet Hispaania, Prantsuse ja Lüneburgi soola vahel (juhuslikult ka Šoti). Seejuures tuleb arvestada, et Hispaania soolaks nimetati ka seda soola, mis tegelikult toodi Portugalist. Peamiseks «soola sada-

⁴⁸ H. L a a k m a n n. Op. cit., lk. 154.

⁴⁹ Sälitised on ümber arvestatud vahekorras: 1 sälitis (last) soola (laevas) = 18 tündrile. Selline suhtarv oli kehtiv Prantsuse ja Hispaania soola suhtes, kuna aga Lüneburgi soola puhul 1 sälitis = 12 tündrit. Pärnu tolliraamatutes esineb Lüneburgi sool aga ainult tündrites.

maks» oli seal Setubal (allikais tavaliselt St. Hubes või St. Ybes),⁵⁰ millega Narval on olnud ka otsesed kaubanduslikud sidemed.⁵¹

Pärnusse imporditud soola päritolu näitab järgmine tabel.

Tabel 9

Pärnusse sisseveetud soola (tündrites) päritolu

	1683	1684	1698
Hispaania sool	2123	1651 ¹ / ₂	1044
Prantsuse sool	1601	64	—
Lüneburgi sool	3	2	2
Soti sool	4	—	—
Päritolu teadmata	—	—	120
Kokku	1717 ¹ / ₂	1166	3731

Nagu esitatud tabelist nähtub, on valdav enamus sisseveetud soolakogusest pärit Pürenee poolsaarelt. Sajandi lõpul kasvas tunduvalt Prantsuse soola osatähtsus, kuna aga Lüneburgi sool esineb paari tündri kaupa. On ilmne, et viimast veeti sisse ainult parema kvaliteedi tõttu.

Välismaalt sisseveetavate kaupade seas olid regulaarselt ka alkohoolsed joogid. Nende sissevedu Pärnusse näitab tabel 10.

Alkohoolsete jookide sissevedu Pärnu (toopides)

Tabel 10

Joogi liik	Kust toodud	1683	1684	1698
Veinid	Madalmaadest	?	4530	450
	Lüübekist	?	6195	4470
	Prantsusmaalt	?	—	2070
	Kokku	11385	10725	8990

⁵⁰ A. Soom. Der baltische Getreidehandel, lk. 321.

⁵¹ Vt. lähemalt X. A. Пийримяэ. Торговые отношения России со Швецией и другими странами Европы по материалам нарвского ввоза в 1661—1700 гг. — Скандинавский сборник, VII. Таллин, 1963, стр. 66—67.

⁵² Et alkohoolsed joogid esinevad tolliraamatutes paljudes eri mõõtühikutes, on nad tabeli koostamisel arvestatud ümber toopideks (1 riia toop = 1,32 liitrit). Enamasti on aluseks J. Zemzarise poolt antud suhtarvud: 1 piip e. boot = 360 toopi, 1 oksaam (oxhoft) = 180 toopi, 1 aam 120 toopi (Я. К. Земзарис. Метрология Латвии в период феодальной раздробленности и развития феодализма (XIII—XVI вв.). — Проблемы источниковедения, IV. М., 1955, стр. 206.)

1 fass ehk vaat = 115 toopi, 1 tünder = 92 toopi (samass, lk. 203). Teiste mõõtude ümberarvestamisel on kasutatud järgmisi suhtarve: 1 anker (Ancker) = 30 toopi, 1 sälitis (last) = 12 fassi = 15 tündrit = 1380 toopi.

Joogi liik	Kust toodud	1683	1684	1698
Viin	Lüübekist	—	300	75
	Madalmaadest	—	30	—
Konjak	Kokku	—	330	75
	Madalmaadest	?	362	30
	Lüübekist	?	—	450
	Prantsusmaalt	?	—	1800
Veiniäädikas	Kokku	1020	362	2280
	Madalmaadest	?	540	—
	Prantsusmaalt	?	—	180
	Lüübekist	?	540	—
Mumm Õlu	Kokku	195	1080	180
	Lüübekist	—	180	—
	Lüübekist	518	—	575
	Lüübekist	8984	9758	10034

Nagu nähtub sellest tabelist, veeti kõige suuremates kogustes sisse õlut, mida tol ajal kasutati ohtralt toidu juurde. Sadamaks, kust toimus õlle sissevedu Pärnu, oli Lüübek.

Peaaegu niisama suurtes kogustes kui õlut on Pärnu sisse vee- tud ka veine. Sortimendist esinevad tolliraamatuis prantsuse vein, hispaania vein, reinvein, bordoo vein, punane vein, valge vein, danjoni vein, sekt, alicante vein («Allekant»), muskaat ja Hoch- landi vein. Osa nendest kattub omavahel, kuna liigitamisel on ar- vestatud ühelt poolt päritolu (maa või linn), teiselt poolt värvust.

Kangematest jookidest esinevad sisseveos viin ja konjak (Fransch Brantwein). Samuti arvestati alkohoolsete jookide hulka veiniäädikas.⁵³

Võrreldes alkohoolsete jookide sisseveoga Narva⁵⁴ oli sissevedu Pärnu tunduvalt väiksem. See seletub osalt sellega, et Narva too- dud jookidest läks osa transiitkaubanduse korras Venemaale.⁵⁵ Selle kõrval on aga vast veelgi olulisem linna elanikkonna väik- sem arv ja majandusliku tagamaa piiratus. Pealegi tuleb arves- tada asjaolu, et sisseveetud kallite alkohoolsete jookide tarbija-

⁵³ On huvitav märkida, et veinide alla on 1683. a. tolliaruannetes liigi- tatud ka destilleeritud vesi, mida aga tabel 10 koostamisel ei ole arvestatud.

⁵⁴ Vt. X. А. Пийримязя. Торговые отношения России. ., стр. 76.

⁵⁵ Samas, lk. 78.

teks olid peamiselt jõukas linnakodanikkond ja feodaalid ning osalt ka kohalik garnison.

Seoses tubakasuitsetamise kiire levikuga on XVII saj. järsult kasvanud ka tubaka sissevedu. Selle kaubaartikli sissevedu Pärnu näitab tabel 11.

Tabel 11

Tubaka sissevedu Pärnu (naelades)

Kust toodud	1683	1684	1698
Prantsusmaalt	?	2058	11001
Madalmaadest	?	5120 + 2 fassi + 1 tün- der + 15 riigitaalri eest ⁵⁶	438
Lüübekist	?	—	80
	4052	7178 + 2 fassi + 1 tün- der + 15 riigitaalri eest	11519

Esitatud tabelist selgub, et ka Pärnus on toimunud tubaka sisseveo kasv. Sisseveo lähtekohtadest oli 1684. a. esikohal Lüübek, kuna aga 1698. a. oli kujunenud määravaks sissevedu Madalmaadest (Amsterdamist). Nagu paljude teistegi kaupade puhul, nii oli ka siin tegemist suurelt osalt transiitkaubandusega. Pärnu tolliraamatutes tavaliselt pole küll näidatud tubaka päritolu, kuid real juhtudel on siiski märgitud, et tegemist on Inglise tubakaga. Viimane pärineb aga ilmselt Inglise kolooniatest Põhja-Ameerikas (eriti lõunaosast). XVII saj. oli tubakas seal peamiseks kultuuriks, sest suure nõudmise ja kõrgete hindade tõttu Euroopas oli selle kasvatamine 6 korda tulusam kui teravilja kasvatamine.⁵⁷ Ka Pärnu tolliaruandes 1683. a. märgitakse Virginia tubakat.⁵⁸

Pidevalt esinevaks kaubaks Pärnu, nagu ka Baltimaade teiste kaubalinnade sisseveos oli riie, mida veeti sisse väga paljudes eri sortides. Nendes orienteerumist kergendavad 1683. a. tolliaruanded, mis jagavad kõik riidekangad põhiliselt kaleviks ja lõuendiks, märgivad ära paar sorti siidriiet, kuid jätavad osa riidesorte ka nn. kraamkaupade hulka. Viimaste hulka on jäetud ka sellised villast valmistatud kerged riidesordid, nagu seda on rašš (Rasch)⁵⁹ ja sarž (sarge).⁶⁰ Nii kalev (Lacken) kui ka lõuend (Linnen, Lein-

⁵⁶ Osa Lüübekist toodud tubaka puhul pole näidatud selle kaalu.

⁵⁷ Очерки новой и новейшей истории США, т. 1. М., 1960, стр. 27.

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 278, nim. 1, sü. XXII-151, lk. 92.

⁵⁹ Rašš (Rasch) — kerge sile villane riie, vahel ka siid. Nimetus arvatakse tulenevat ladina keele sõnast «rasus» — sile.

⁶⁰ Sarž (serž, sarge, serge) — kerge villane riie, hiljem ka siid, poolsiid ja segariie.

wand) jagunevad omakorda paljudesse eri sortidesse olenevalt päritolu maast ja kalevi osas ka sordi erinevustest, mis on kujunenud ajaloo jooksul.

Kalevi sissevedu Pärnu näitab tabel 12.

Tabel 12

Kalevi sissevedu Pärnu

Kalevi sort	1683		1684		1698	
	küün-raid	kan-gaid	küün-raid	kan-gaid	küün-raid	kan-gaid
Talupoja kalev (tavaline kalev)	37½	—	67	19½	—	4½
Topeltdosinken	37	—	—	—	34	—
Tavaline dosinken	23½	11	147½	½ + 8 ½ + 8 riigitaalrit + 223 f.	23	—
Hispaania dosinken	24	—	—	—	—	—
Hispaania kalev	—	—	10½	—	30	—
Hollandi kalev	10	23½	14	—	5	—
Sileesia kalev	53	—	—	1½	—	—
«Piuk» (Pack) kalev	61 ⁶¹	—	—	—	—	1
Friisriie	274 ⁶²	—	20	—	100	—
Kersay	237¾	9	172	1	238½	—
Inglise boiriie	22	5	—	—	46	—
Voodri boiriie	131½	3	60	—	—	—
«Nordin» kalev	41	—	—	—	—	—
«Turukalev»	—	—	18	—	—	—
Inglise kalev	—	—	—	½	—	—
Rootsi kalev	—	—	—	—	23	—
Jäme kalev	—	—	—	—	115	—
Kokku	952	51½	509	23 + 8 riigitaalrit + 223 f. eest	514½	5½

Tabeli koostamisel on sisseveetud kalev esitatud küünardes ja kangastes, sest kangaste erineva pikkuse tõttu oli väga raske arvutada nende pikkust küünardes.⁶³

Nagu näha, on kalevi sissevedu Pärnu sajandi lõpul mõnevõrra

⁶¹ Sellest 41 küünart on Sileesia päritolu.

⁶² Osa sellest arvust (200 küünart) on saadud hinna järgi arvutades, kuna tolliraamatus on märgitud 40½ riigitaalri eest, mille turuhinnana on antud 50 riigitaalrit 56 grossi.

⁶³ Mõõtühik šokk (Schock) on ümber arvestatud kangasteks vahekorras 1 šokk = 4 kangast, nagu see selgub Pärnu ja Narva tolliraamatutes esinevatest hindadest. Mõõtühikuna 1 šokk = 112 m (vt. H. J. Alberti. Mass und Gewicht. Berlin, 1957, lk. 496).

vähenenud. See ei tarvitse siiski näidata kindlat tendentsi, vaid tegemist võib olla turukonjunktuuri kõikumise või juhuslike asjaoludega. Valdav enamus tabelis näidatud kalevist on toodud Pärnu Lüübekist, kuna Amsterdamist toodu osatähtsus on tühine. Nii on 1684. a. Amsterdamist Pärnu toodud vaid kaks poolikut kangast ja 1698. a. 115 küünart jämedat kalevit. On märkimisväärne, et isegi sorti nimetusega «hollandi kalev» on sisse veetud Lüübekist.

Kalevi liigitus esitatud tabelis on antud enamasti sordi järgi, kuid vastavalt nimetusele tolliraamatuis osalt ka päritolu järgi. On selge, et siin võib esineda kattumist.

Sordinimetustes esinevad kõik tähtsamad kalevit tootvad maad, nagu seda oli Inglismaa, Hispaania, Madalmaad (hollandi kalev, friisriie), Sileesia jt. On ilmne, et maa nimetus ei näita igal juhul päritolu, vaid sageli ka lihtsalt teatud riidesorti. 1684. a. on 12 küünart jämedat villast riidet (Walmar) toodud Pärnu ka Kuressaarest. Kõige rohkem on sisse veetud kalevit, mida nimetati «Kersey».⁶⁴

Lõuendi ja teiste riidesortide sissevedu Pärnu näitab tabel 13.

Esitatud tabelist selgub, et kogu sisseveetud lõuend on pärit Saksamaalt. Suurem osa sellest on Sileesia lõuend, vähemal määral

Tabel 13

Lõuendi ja teiste riidesortide sissevedu Pärnu

Lõuendi sort	1683		1684		1698	
	Küün- raid	Kangaid	Küün- raid	Kangaid	Küün- raid	Kangaid
Sileesia lõuend	60	—	20	41	—	12
Bielefeldi ⁶⁵	4	—	—	—	—	—
lõuend						
Warendorffi ⁶⁶	—	—	—	—	—	½
lõuend						
Lõuend	—	20 riigi- taalrit + 43 f.	261	6	—	?
Kokku lõuend	64	—	281	47	—	12½

⁶⁴ Kersey (Kirsey, Kursay, Kürsay) — Inglise ja Šoti päritoluga jäme (gekepertes) kalev.

⁶⁵ Põhja-Rein-Vestfaalis asuv Bielefeld oli tähtsaks lõuendi valmistamise keskuseks Saksamaal.

⁶⁶ Warendorf, asub samuti Põhja-Rein-Vestfaalis Münsterist ida pool. Oli nagu Bielefeldi lõuendi tootmise keskuseks.

	1683		1684		1698	
	küün- raid	kan- gaid	küün- raid	kan- gaid	küün- raid	kan- gaid
Rašš (Rasch)	4	36	—	12½	—	—
Sarž	17	1	22	4	—	2
Katuun ⁶⁷	—	—	—	30	27½	—
Taft	16	—	1	4	—	—
Voodriparh	—	—	8	1½	—	—
Kartek ⁶⁸	20	—	—	—	—	—
Muu riie	54	6	—	—	—	—
Kokku	111	43	32	52	27½	2

on seda Pärnu toodud aga ka Rein-Vestfaali piirkonnast (Bielefeld, Warendorf). Teistest riidesortidest on olulisemad rašš, sarž ja katuun, mis arvati tol ajal kraamkaupade alla. Nagu kalev, nii on ka lõuend ja teised riidesordid toodud Pärnu põhiliselt Lüübekist.

Üldkokkuvõttes pole riide sissevedu Pärnu siiski mitte kuigi ulatuslik. See seletub asjaoluga, et sisseveetud riie oli eeskätt siiski luksuskaup, mida ostsid jõukad linnakodanikud ja feodaalid. Rahva laiemad kihid, eriti talupojad, valmistasid aga riidet kodusel teel. Peale selle kasutati kohalike talupoegade poolt kootud riidet ka mõisas ja osalt linnas.

Kaunistusena riietusesemete juurde on välismaalt sisse veetud ka pehmeid karusnahku (Laschfell). 1683. a. sisseveos on neid 42½ dekkerit, s. o. 425 pehmet karusnahka ja 1 dekker (10 nahka) Prantsuse rebasenahku.

Seoses kirjaliku asjaajamise kasvuga on suurenenud kirjutuspaberi sissevedu, mida näitab järgnev tabel:

Kirjutuspaberi sissevedu Pärnu (riisides)

Tabel 14

Lähtekoht	1683	1684	1698
Lüübek	?	20	46
Amsterdam	?	1	7
Prantsusmaa	?	—	22
	42½	21	75

⁶⁷ Katuun — labane puuvillane riie.

⁶⁸ Kartek — siidriie.

⁶⁹ 1 riis paberit = 20 raamatut, 1 raamat = 24 (vahel ka 25) poognat. Seega tavaliselt 1 riis = 500 poognale. Esines ka 250-, 125- ja 100-poognalist riisi. Hiljem (alates 1877) nn. uus riis = 1000 poognat.

Tabelist nähtuvad suured kõikumised eri aastate sisseveos, kuid siiski on ilmne kirjutuspaberi vajaduse kasv sajandi lõpul. Enamus sisseveetavast paberist on toodud Pärnu Lüübekist.

Peale kirjutuspaberi on sisse veetud ka muud paberit, mida tolliraamatutes on nimetatud makulatuuriks. Kuna seda aga mõeldakse riisides ja kuna seda tolliti, on põhjust arvata, et sõna «makulatuur» ei tule võtta otseses mõttes. Ilmselt on tegemist paberiga, mis ei olnud kirjutuspaber.

Väga kireva koosseisuga on kaupade kogusus, mida tolliraamatuis tähistatakse terminiga «specerey» — vürtsid, maitseained. Siia kuuluvad kõigepealt vürtsid sõna otseses mõttes, nagu pipar, ingver, muskaat, kapar jt., kuid lisaks neile veel terve rida maitse- ja toiduaineid, mida hiljem on arvatud koloniaalkaupade hulka. Sellised on suhkur, riis, rosinad, korindid⁷⁰ jt. Seetõttu olekski õigem kasutada lõuna- ja idamaade toidu- ja maitseainete kohta nimetust koloniaalkaubad.

Nende kaupade sissevedu Pärnu näitab tabel 15, mille koostamisel on siiski välja jäetud hiljem meil tavaliseks saanud puuviljad — ploomid ning lõunamaised puuviljad — apelsinid ja sidrunid.⁷¹ Teiselt poolt esinevad mitmed maitseained (näiteks loorberilehed) droogide all.

Nagu nähtub tabelist 15, ei ole koloniaalkaupade sissevedu Pärnu vaadeldava perioodi jooksul kasvanud, vaid vastupidi: enamuse kaupade puhul on 1698. a. sissevedu mõnevõrra väiksem 1680. aastate algupoole tasemest. Põhjuseks on ilmselt asjaolu, et elanikkonna valdava enamiku seisukohalt oli tegemist siiski luksuskaupadega. Võib oletada, et seoses üleelatud nälja-aastate ja majanduslike raskustega on vähenenud nõudmine maitseainete järele.

Tabel 15

Koloniaalkaupade sissevedu Pärnu (naelades)

Kauba nimetus	Lähtekoht	1683	1684	1698
Suhkur	Amsterdam	?	1406	1256
	Lüübek	?	384	205
Riis	Kokku	1059	1790	1461
	Amsterdam	?	282	412
	Lüübek	?	176	—
	Kokku	519	458	412

⁷⁰ Korindid — väikesed seemneteta rosinad.

⁷¹ Õunad, apelsinid ja sidrunid esinevad tavaliselt pealegi mitte kaaluühikuis, vaid mitmesuguse suurusega kastides.

Kauba nimetus	Lähtekoht	1683	1684	1698
Rosinad	Amsterdam	?	426	510
	Lüübek	?	136	256
Korindid	Kokku	858	562	766
	Amsterdam	?	422	275
	Lüübek	?	141	135
Viigid	Kokku	518	563	410
	Amsterdam	?	165	52
	Lüübek	?	—	71
Mandlid	Kokku	442	165	123
	Amsterdam	?	122	—
	Lüübek	?	15	72
Pipar	Kokku	224	137	72
	Amsterdam	?	150	117
	Lüübek	?	60	67
Ingver	Kokku	235	210	184
	Amsterdam	?	159	116
	Lüübek	?	87	120
Nelk	Kokku	265	246	236
	Amsterdam	?	2½	5/8
	Lüübek	?	1	1
Kaneel	Kokku	½	3½	15/8
	Amsterdam	?	2½	1
	Lüübek	?	34½	2½
Kardemon	Kokku	10	37	3½
	Amsterdam	?	½	3¼
	Lüübek	?	2	2¼
Muskaat (pähtlid ja õied)	Kokku	4½	2½	5½
	Amsterdam	?	5	5
	Lüübek	?	3	10¾
Aniis	Kokku	7½	8	15¾
	Amsterdam	?	176	—
	Lüübek	?	105	20
Foli	Kokku	56	281	20
	Amsterdam	?	½	3¾
	Lüübek	?	1	2
Sukaad	Kokku	1½	1½	5¾
	Amsterdam	24	—	6

Kauba nimetus	Lähtekoht	1683	1684	1698
Kapar	Amsterdam Lüübek	?	62 + 1½	10
		?	ankrut 6	9
	Kokku	82 + ½ ankrut	68 + 1½ ankrut	19
Brinjoolid (Brig- nolen, Brunel- len)	Amsterdam	20	46 + 2 kastikest	12⅓
Kubeeb (Kube- ben)	Kokku	2	—	—

Sadamateks, kust koloniaalkaubad Pärnu saabusid, olid Amsterdam ja Lüübek, kusjuures imporditud kaupade hulga poolest on kindlalt esikohal Amsterdam. See on ka loomulik, kui arvestada asjaolu, et Amsterdam oli tol ajal ülemaailmse tähtsusega keskuseks vürtside, suhkru ja teiste troopikast pärinevate kaupade kaubanduses.⁷²

Kaupadest, mida tol ajal arvati «specerey» hulka, kuid mis pole esitatud tabelis 15, veeti kõige rohkem sisse ploome. Nende sissevedu Pärnu oli 1683. a. 1337 naela, 1684. a. 1772 naela ja 1698. a. 1383 naela.

Puuviljadest veeti õunu sisse 1683. a. 150½ tündrit ja 2 kasti, millele lisandub veel 4 kasti õunu koos pomerantsidega. 1684. a. toodi õunu Pärnu 38½ tündrit Lüübekist ja 1 kast Amsterdamist. 1698. a. toodi sama kaupa Pärnu 63¼ tündrit ja 1¼ kasti.

Sidruneid on Pärnu toodud 1683. a. — 15 kasti ja veel eraldi 400 tükki, 1684. a. — 2 kasti ja 150 tükki ning 1698. a. 1½ kasti ja korvi. Samuti on veel sisse veetud apelsine, oliive, kreeka pähkleid, pirne (ainuüksi 1683. a. 31 tündrit) ja teisi puuvilju. Kuigi XVII sajandil esines Baltimaades juba üksikuid viljapuuaedu, olid kõik need puuviljad alates õunte ja lõpetades apelsinidega siiski veel luksuskaupadeks, mis võisid olla kättesaadavad vaid jõukale linnakodanikkonnale ja linna külastavatele mõisnikele. Võrdluseks olgu märgitud, et tünder õunu maksis 1683. a. tunduvalt rohkem kui tünder rukist ja umbes sama palju kui 8 tündrit Hiiumaalt Pärnu toodud lupja.

Elanikkonna laiemate kihtide poolt tarvitataivateks toiduaineteks olid Pärnu sisseveos esinevad kalad, mille sisseveo suurust ja jagunemist näitab tabel 16.

⁷² Э. Б а а ш История экономического развития Голландии в XVI—XVIII веках. М., 1949, стр. 312—313.

Tabelist selgub, et kalade sissevedu Pärnu pole eriti ulatuslik. Võib oletada, et suurem osa toiduks tarvitatud kaladest püüti Pärnu ja selle ümbruse kalurite poolt. Sisse veeti kõige rohkem turska⁷³ ja heeringat, kuna teised liigid, nagu näiteks sardiinide hulka kuuluv anšoovis⁷⁴ jt. esinevad väga väikestes kogustes.

Teistest toiduainetest on Pärnu sisseveos veel leib, kuivikud ja kringlid. Nii on 1683. a. tollitud 34½ tündrit kuivikuid ja 48¾ tündrit kringleid, 1684. a. on Lüübekist toodud 34½ tündrit leiba. Võib aga oletada, et tegemist oli põhiliselt varudega, mis olid määratud laevameeskondade toitmiseks tolle aja pikkade merereiside puhul. Seisis ju välismaa laevadel pärast peatust Pärnus ees tagasitee, milleks püüti varustus juba kodust kaasa võtta. Madalmaadest pärineva kaubana on sisse veetud ka mitut sorti juustu.

Tabel 16

Kalade sissevedu Pärnu (tündrites)

Liik	Sisseveo lähtekoht	1683	1684	1698
Tursad	Lüübek	?	75	43½ + 45½ L
	Amsterdam	?	29	—
	Kokku	67¾ + 245 tükki	104	45½ ÷ 42 L
Heeringad	Lüübek	?	—	1¾
	Amsterdam	?	12	12¾
	Kokku	34¾	12	14½
Anšoovised	Lüübek	?	—	1
	Amsterdam	?	5	4
	Kokku	4	5	5
Kammeljad	Lüübek	?	5300 tükki + 16 kimpu + 5 riigi- taalri eest	800 tükki + 1 kimp
	Kokku	5/6 + 200 tükki + 9 f. eest		
	Madalmaad	?	2½ riigi- taalrit + 16. f. eest	—
Suitsuheeringad	Kokku	5/6 + 200 tükki + 9 f. eest		
	Madalmaad	?	2½ riigi- taalrit + 16. f. eest	—
	Kokku	1		

⁷³ Tursk esineb tolliraamatuis mitmesuguste nimetuste all: Dorsch, Östers, Stockfisch, kabeljoo (Põhjamere tursk/rahukala/), Rotscher (selja poolt lahti lõigatud, soolatud ja õhus kuivatatud tursk).

⁷⁴ Põhiliselt Vahemere kala, kuid teda püüti ka Inglismaa ja Norra ranniku juures.

Hädavajalikeks sisseveetavateks kaupadeks olid metallid, eriti raud. 1683. a. on lattrauda Pärnu toodud 14 laevanaela, 1684. a. — 136 laevanaela $4\frac{1}{2}$ leisikat. Peamine osa sellest on Rootsi raud, mida 1684. a. oli Pärnu toodud 113 laevanaela $9\frac{1}{2}$ leisikat. Selle kõrval on osa rauda toodud siia ka Lüübekist — 1684. a. 21 laevanaela 12 leisikat. Ülejäänud rauakogused on puht juhuslikud. Samuti esineb sisseveos teras ja seatina (plii).

Metallesemeist on Pärnu toodud eeskätt vask- ja messingkatlaid, mida 1684. a. on toodud vastavalt 66 ja 206. Esineb veel raudtraat, raudkühvlid (1684. a. — 170), raudpotid (1684. a. — 80), noad jne. Kõik need on Pärnu toodud Stokholmist.

Mõningal määral on sisse veetud ka ehitusmaterjale. Esikohal nende seas on Hiiumaalt toodud lubi, mis on ka ainukeseks Hiiumaalt Pärnu toodud kaubaks. Mõnelastiliste purjekatega on Pärnu toodud üsna suured lubjakogused:

1683. a. — $302\frac{1}{2}$ sälitist⁷⁵

1684. a. — 180 „

1698. a. — $129\frac{1}{2}$ „

Torkab silma, et sisseveetud lubjakogused on sajandi lõpuks vähenenud. Seda võisid tingida mitmed asjaolud, kuid peamiseks teguriks on ilmselt ehitustegevuse intensiivsuse langus, mis omakorda sõltus üldisest majanduslikust konjunktuurist.

Samuti on ehitusmaterjalidest sisse veetud telliskive ja katusekive. Esimeste hulka tuleb ilmselt arvata ka Amsterdamist ja Lüübekist imporditud nn. müürikivid. Kivide sissevedu Pärnu näitab järgmine tabel:

Tabel 17

Kivide sissevedu Pärnu (tükikides)

Kivi liik	Kust toodud	1683	1684	1698
Telliskivid	Stokholm	?	13000	—
	Amsterdam	?	6000	—
	Lüübek	?	4000	—
Katusekivid	Kokku	12000	23000	—
	Amsterdam	—	23500	—
	Lüübek	—	15000	1000
Muud kivid	Kokku	8000	38500	1000
	Lüübek	—	200	500
	Kuressaare	—	145	—

⁷⁵ 1 sälitis lupja = 24 tündrit.

Nagu tabelist nähtub, on telliskive kõige rohkem toodud Stokholmist. Väga suur on nende sissevedu sellise materjali jaoks nii-võrd kaugetest sadamatest, nagu seda on Amsterdam ja Lüübek. Katusekivide (Dachstein) seas eraldati veel erilisi flaami katusekive, mida nimetatakse Dachpfannen. Muude kivide seas on Lüübekist toodud nn. Camstein, kuna Kuressaarest on toodud maakive ja nn. blokkkive (ilmselt tahutud maakivid). Ehitusmaterjalide hulka võib arvata ka aknaklaasi, mida veeti sisse Lüübekist.

Esitatud andmed ei ammenda veel kaugeltki kogu mitmekesisest sissevedu. Pidevalt esinevad veel mitmesugused väiksemad kaubad, mida nimetatakse Nürnbergi kraamkaupadeks või lihtsalt kraamkaupadeks: droogid, humalad, mitmesugused värvained (indigo, ooker, vitriol, tinavalge, maarjas jne.), väävel, salpeeter, oliiviõli, villakraasid, vokid, mängukaardid ja palju muud.

Kõigi nende kaupade osatähtsus Pärnu sisseveos väärtuse järgi saame määrata 1683. a. sisseveo alusel. Saadud arvutuste tulemused on esitatud tabelis 18, mille koostamisel on põhiliselt aluseks võetud kaupade liigitus XVII saj. On tehtud siiski ka mitmeid muudatusi. Nii on liidetud erinevad veinid (seal on toodud ka konjak) ja õlu. Droogide hulgast on eraldatud tubakas. «Kaupmehekaupade» alt on eraldatud seatina ning liidetud raua ja vasega. Samast liigist on eraldatud paber ja humalad.

Tabel 18

Eri kaupade osatähtsus Pärnu sisseveos 1683. a.

Kauba liik	Väärtus riigitaalrites	%
Sool	2370	19,5
Kaley	1136	9,3
Lõuend	229	1,9
Kraamkaubad	1147	9,4
Alkohoolsed joogid	1865	15,3
Lubi	908	7,4
Vürtsid	704	5,8
Tubakas	428	3,5
Aedviljad	411	3,4
Kalad	351	2,9
Metallid	321	2,6
Leib, juust, kuivikud	205	1,7
Kivid	149	1,2
Puukaubad ja tõrv	130	1,1
Paber	116	1,0
Humalad	113	0,9
Nahad	80	0,7
Värvained	65	0,5
Oliivi- jt. õlid	66	0,5
Droogid	39	0,3
Mitmesugused «kaupmehekaubad»	1348	11,1
Kokku	12184	100,0

Esitatud tabelist nähtub, et ligi $\frac{1}{5}$ sisseveetavate kaupade väärtusest moodustas sool. Väga ulatuslik oli ka mitmesuguste riidekangaste sissevedu, sest lisaks kalevile ja lõuendile koosneb ka kraamkaupade rühm põhiliselt mitmesugustest kangastest ja muudest riideesemetest (sukad), millele lisanduvad puuvill (16 naela väärtusega 5 riigitaalrit 30 krossi), kedrus, nõobid ja nõöpnõelad. Järgmise suurema grupi moodustavad koos veinid ja õlu, millest viimase osatähtsus väärtuselises arvestuses on siiski väike.

Tabeli lõpus toodud kaupmehekaupadena on esitatud vastavalt tolleaegsele liigitusele väga mitmesuguseid kaupu: klaas, viljakraasid, mängukaardid, hispaania seep, väävel, salpeeter, nn. nürnbergi kraamkaubad jne.

Enamus kõikidest nendest kaupadest on Pärnu toodud väljaspool Rootsi riiki asuvatest sadamatest. Kõige tähtsamaks kodumaiseks kaubaks oli kahtlemata Hiiumaa lubi, mille osa ($7,4\frac{0}{10}$) on küllaltki märkimisväärne. Lisaks sellele veeti Rootsi riigile kuulunud sadamatest sisse veel tõrva, laudu ($19\frac{1}{2}$ tosinat) ja müürikive ning osa rauast.

Võrreldes Pärnu sisse- ja väljavedu 1683. a. selgub, et Pärnu merekaubakäibe bilanss oli aktiivne. Vastavad arvud (väljavedu 22 686 riigitaalri eest ja sissevedu 12 184 riigitaalri eest) näitavad, et väljavedu ületas tunduvalt sisseveo (10 502 riigitaalrit). Nii suure summa laekumine aastast kõneleb väliskaubanduse väga suurest kasulikkusest nii Pärnu linnale kui ka tema majanduslikule tagamaale.

Kokkuvõttes näeme, et XVII saj. viimastel aastakümnetel kuulus Pärnule kindel koht Baltimaade kaubalinnade seas, kuigi ta kaubakäive jäi tunduvalt maha selliste suurte kaubalinnade nagu Riia, Tallinn ja Narva omast. Jälgides kaubanduse koostist, selgub, et Pärnu kaubandus neil aastatel tugines ainult kohalikule tagamaale ning ta jäi kõrvale ulatuslikust Vene transiitkaubandusest, mis kulges eriti läbi Riia ja Narva, kuid üsna suures ulatuses ka läbi Tallinna. Seetõttu erineb kaupade sortiment ja nende omavaheline suhe ka tunduvalt Riia ja Narva välja- ja sisseveost. On iseloomulik, et Pärnu väljaveos puudusid nn. vene kaubad: juhtnahk, potas, karusnahad, loomarasv, roguskid jne. Ka lina ja kanep esinesid suhteliselt väikestes kogustes ning olid kohaliku päritoluga.

Kõige selle tõttu iseloomustab Pärnu väljavedu ka kohalike tootlike jõudude arengutaset. Väljaveetavate kaupade sortiment näitab, et tegemist oli põllumajandusliku tagamaaga, kus peamiseks turustatavaks saaduseks oli teravili ning selle kõrval piiratumas ulatuses lina, kanep ja koduloomade nahad. Kuna see tagamaa oli metsarikas, võimaldas ta hankida lississetulekuid metsa-

materjalide väljaveost. Seejuures puudus aga täielikult metsatööstus sellisel kujul, nagu ta esines Narvas. Kui Narvast veeti välja eelkõige saetud metsamaterjali, veeti Pärnust metsa välja töötlemata. Ei olnud levinud ka tõrvaajamine (vähemalt mitte ulatuslikult), sest tõrv esineb vahel koguni Pärnu sisseveos. Kaubandus oli peamise elatise andjaks ka Pärnu linnale. Käsitöö suhteliselt nõrka arengutaset näitab asjaolu, et väljaveos puuduvad käsitöötooded.

Samu jooni näeme ka Pärnu sisseveos. Juba selle tagasihoidlik ulatus näitab, et see varustas ainult linna ennast ja selle kohalikku tagamaad. Suhteliselt tagasihoidlikud olid raua- ja vasekogused, sest puudus avar tagamaa ja intensiivne tarbija, nagu seda oli näiteks Vene turg Narva jaoks. Ühe osa sisseveost moodustasid sellised tavalised laiatarbekaubad, nagu sool, raud jms. Väga suure osa sisseveost moodustasid aga luksuskaubad, nagu kallid välismaised kangad, veinid, vürtsid jne., mille tarbijaks võisid olla vaid kohalikud feodaalid ja jõukad linlased.

Teatud eripära on Pärnul ka kaubanduslike partnerite osas. Valdav osa kaubavahetusest toimus Amsterdami ja Lüübekiga, kuhu suundus põhiosa väljaveost ja kust toodi Pärnu ka enamus sisseveetavatest kaupadest. Säilinud materjalide andmeil puudusid Pärnul otsesed sidemed Inglismaaga, samal ajal kui Narval olid need sidemed väga intensiivsed.⁷⁶ Samuti puudusid otsesed sidemed Hispaania jt. kaugemate maadega. Väga juhuslik on kaubandus Prantsusmaaga. On silmatorkav, et väga nõrgad olid kaubanduslikud sidemed ka Rootsi linnadega. Nagu näitavad tolliandmed, olid Rootsi linnad peamiselt teravilja väljaveo kohaks. Hoopis tühine oli nende osa sisseveos. Põhjuseks on ilmselt asjaolu, et tegemist oli kaubalinnadega, mille majanduslikud tagamaad olid suures osas sarnased ja mille tõttu Rootsi linnad ei suutnud pakkuda kaupu, mida vajati Pärnus.

ОБЪЕМ И СОСТАВ ТОРГОВЛИ Г. ПЯРНУ В КОНЦЕ XVII ВЕКА

Х. А. Пийримяэ

Резюме

В экономической жизни г. Пярну — третьего по своему значению порта на территории Эстонии — основное место занимала торговля. Однако история торговли этого города до сих пор мало освещена в исторической литературе. Одним из не-

⁷⁶ Vt. lähemalt: S.-E. Aström. From Cloth to Iron. The Anglo-Baltic Trade in the Late Seventeenth Century. Part I. The Growth, Structure and Organization of the Trade. Helsingfors, 1963, lk. 124—133.

изученных периодов в истории Пярну является конец XVII в. Целью данной статьи и является определение состава и объема морской торговли г. Пярну по отдельным видам товаров в 80—90-е гг. XVII в. Источниками служили таможенные книги г. Пярну 1684 и 1698 гг., месячные отчеты и портерия 1683 г., счета Лифляндского генералгубернаторского правления и другие документальные материалы Центрального государственного исторического архива ЭССР в Тарту.

Данные о выходивших и прибывавших в Пярну кораблях и об их вместимости (табл. 1) показывают, что по количеству корабельных ластов на первом месте была Голландия, на втором — Любек. В рассматриваемые годы Пярну не имел непосредственных торговых связей с Англией и Испанией.

Изучение динамики пярнуской торговли на основе доходов от таможенной пошлины, т. н. лицензии (табл. 2), позволяет установить, что наибольшего объема она достигла в 1687 и 1688 гг.

Ассортимент вывозимой из Пярну продукции был небогат. В основном он состоял из местных продуктов сельского хозяйства и лесоматериалов. Важнейшим из них зерно (табл. 3), вывоз которого в 1683 г. составляет 68,4 % экспорта. Из других продуктов сельского хозяйства вывозились лен и пенька (табл. 4). (в 1683 г. — 24,9 %). Экспортировали также бревна, жерди и целые деревья (табл. 6); однако корабельные и пило-материалы не вывозились.

В импорте важнейшим товаром была соль, которую в 1683 г. ввезли 1717 $\frac{1}{2}$, в 1684 — 1166 и в 1698 г. — 3731 бочек (табл. 8) и которая в 1683 г. составляла 19,5 % всего ввоза. Подавляющее большинство соли добывалось на Пиренейском полуострове (табл. 9), но привозили ее в Пярну через Любек и Голландию. В импорте регулярно встречаются алкогольные напитки (табл. 10), которые в 1683 г. составляли 15,3 % всего ввоза. Значительное место занимал ввоз сукна (табл. 12), холста и других тканей (табл. 13). Из прочих иностранных товаров ввозили писчую бумагу (табл. 14), табак (табл. 11), пряности и другие колониальные товары (табл. 15), а также рыбу (табл. 16), кирпичи и черепицу (табл. 17), металлы, хмель, краски и т. д. Из местных товаров преобладала известь с острова Хийумаа (Даго), которую ввезли в Пярну в 1683 г. — 302 $\frac{1}{2}$, в 1684 г. — 180 и 1698 г. — 129 $\frac{1}{2}$ ластва.

Сравнение объема ввоза показывает, что торговый баланс г. Пярну был активным. В 1683 г. вывоз (22 686 риксталеров) превышал ввоз (12184 риксталера). Это свидетельствует о боль-

шой доходности внешней торговли для Пярну и его окрестностей.

Анализ состава торговли г. Пярну показывает, что в эти годы она базировалась только на местном хинтерланде и оставалась в стороне от обширной русской транзитной торговли, проходившей в основном через Ригу и Нарву, в незначительной мере и через Таллин. В вывозе из Пярну отсутствуют т. н. русские товары. В связи с этим экспорт г. Пярну характеризует уровень развития местных производительных сил, а импорт — спрос этого города и его местного хинтерланда.

DER UMFANG UND DIE ZUSAMMENSETZUNG DES HANDELS IN PÄRNU AM ENDE DES 17. JH.

H. Piirimäe

Zusammenfassung

Die Wirtschaft Pärnus, des drittgrößten, Seehafens in Estland, basierte vor allem auf dem Handel. Doch ist die Geschichte des Handels in dieser Stadt bisher wenig erforscht worden. Besonders das Ende des 17. Jh. gilt als eine unerforschte Periode. Der vorliegende Artikel stellt sich die Aufgabe, die Zusammensetzung des Handels in Pärnu und seinen Umfang nach einzelnen Handelsartikeln in den 80—90er Jahren des 17. Jh. festzustellen. Als Quellenmaterial wurden die Pärnuer Zollbücher aus den Jahren 1684 und 1698, die Montsberichte des Portoriums von 1683, die Hauptbücher der Livländischen Generalgouvernementsverwaltung und andere Dokumente aus dem Staatlichen Historischen Zentralarchiv der ESSR in Tartu benutzt.

Die Angaben über die Zahl und Größe der Schiffe, die in Pärnu einliefen oder den Hafen verließen (Tabelle 1), zeigen, daß der Frachtzahl nach die Niederlande den ersten Platz einnahmen, ihnen folgte Lübeck. In den erforschten Jahren hatte Pärnu keine unmittelbaren Handelsbeziehungen zu England und Spanien.

Wenn man die Dynamik des Handels in Pärnu nach den Lizenzangaben betrachtet, ist es möglich festzustellen, daß der Handel in Pärnu in den Jahren 1687 und 1688 den größten Umfang annahm.

Die Ausfuhr war nicht besonders reichhaltig an Sortiment. Sie stellte sich aus örtlichen land- und forstwirtschaftlichen Erzeugnissen zusammen. Die wichtigste Stelle nahm in der Ausfuhr Getreide (Tabelle 3) ein, das im Jahre 1683 68,4% von dem Gesamtexport betrug. Von anderen landwirtschaftlichen Produkten wurden Flachs und Hanf (Tabelle 4), Rinderhäute (Tabelle 5) usw. exportiert. Von den Erzeugnissen des Waldes wurden

hauptsächlich Balken, Latten und Stammholz (Tabelle 6) exportiert, doch fehlen in der Ausfuhr Baustoffe für den Schiffbau und Sägeholz.

Die wichtigste Einfuhrware war Salz, das im Jahre 1638 in einer Menge von 1717,5 Tonnen, 1684 von 1166 Tonnen und 1698 von 3731 Tonnen (Tabelle 8) importiert wurde und das im Jahre 1683 19,5% der Gesamteinfuhr ausmachte.

Der überwiegende Teil der Einfuhr stammte aus der Pyrenäen halbinsel (Tabelle 9), wurde aber über Lübeck und die Niederlande nach Pärnu transportiert. Regulär treten im Import Weine und andere Spirituosen auf, die 1683 15,3% der Einfuhr betrugten. Eine ziemlich wichtige Stelle nahmen in der Einfuhr Tuch (Tabelle 12), Linnen und andere Stoffe (Tabelle 13) ein. Von anderen ausländischen Waren sind in der Einfuhr noch Schreibpapier (Tabelle 15), Tabak (Tabelle 11), Gewürze und andere Kolonialwaren (Tabelle 15), Fische (Tabelle 16), Ziegelsteine und Dachpfannen (Tabelle 17), Metalle, Hopfen, Farbstoffe usw. zu erwähnen. Von den einheimischen Waren ist Kalk die wichtigste. Er wurde aus der Insel Hiiumaa eingeführt, im Jahre 1683 302,5 Lasten, und 1698 129,5 Lasten.

Wenn man die In- und Ausfuhr in geldlichem Ausdruck vergleicht, stellt sich heraus, daß die Handelsbilanz in Pärnu positiv war. Im Jahre 1683 überstieg die Ausfuhr (22 686 Reichstaler) die Einfuhr (12 184 Reichstaler) um 10 502 Reichstaler. Das zeugt von der großen Rentabilität des Außenhandels sowohl für die Stadt Pärnu als auch für ihr wirtschaftliches Hinterland.

Die Statistik über die Ausgangsstellen der Einfuhr und die Bestimmungsorte der Ausfuhr auf Grund der exportierten und importierten Waren zeigt, daß der Handelsverkehr von Pärnu größtenteils mit Amsterdam und Lübeck gepflegt wurde.

Die Analyse der Zusammensetzung des Handels in Pärnu zeigt, daß er sich in jenen Jahren nur auf das lokale Hinterland stützte und abseits von dem großen russischen Transitverkehr, der besonders über Riga und Narva, in einem ziemlich großen Umfang auch über Tallinn verlief, stand. In der Ausfuhr von Pärnu fehlen russische Waren. Deshalb charakterisiert die Ausfuhr den Entwicklungsstand der lokalen Produktionskräfte, und die Einfuhr die Forderungen der Stadt und deren Hinterlandes.

RUHMITUSE „LES NABIS“ KUNSTITEOORIADEST*

J. Kangilaski

NSV Liidu ajaloo kateeder

XIX sajandi lõpp ja XX sajandi algus on prantsuse kunsti ajaloos üks kõige keerulisemaid, vaieldavamaid, aga ka kõige olulisemaid etappe. Neil aastatel tärkas Lääne-Euroopas kunst, mis on põhimõtteliselt erinev renessansi traditsioonidest ja ütleb teadlikult lahti neist püüdlustest, mis innustasid kunstnikke umbes 500 aasta jooksul. Nõukogude kunstiajaloolased pole aga nn. moodsa kunsti tekkimist kuigi sügavalt analüüsinud ja mõnikord on piiratud üldsõnaliste ja ühekülgset mahategevate iseloomustustega. Tegelikult vajab veel kogu «moodsa kunsti» problemaatika tõsiselt marksistlikku läbitöötamist.

Käesolev artikkel ei püüa muidugi haarata kogu seda laia probleemistikku, vaid vaatleb ainult ühte kitsast, kuid küllaltki tüüpilist lõiku prantsuse sajandivahetuse kunstis, nimelt «Les Nabis» (nabiide) rühmitust ja eriti mõningate selle rühmituse liikmete kunstiteooriaid.¹

1888. aastaks, mil P. Sérusier sai oma ajalukku läinud õppetunni P. Gauguinilt ja naasis «Talismaniga» Juliani vabaakadeemia õpilaste ringi, oli prantsuse kunstis kujunenud ebamäärane olukord. Püüame seda järgnevalt õige lühidalt ja seetõttu paratamatult lihtsustatult visandada.

Milline oli siis 90. aastate ametlik kunst? Põhijoontes jätkas see eelmiste aastakümnete akademismi traditsioone. Tuleb rõhutada, et akadeemiline salongikunst polnud oluliselt nõrgenenud, kuigi ta sisemine tühjus sai järjest ilmsemaks. Akadeemiliste kunstnikkude päralt olid endiselt kõik võtmepositsioonid kunstielus, õppejõudude kohad, autasud ja avalik tunnustus. Akademism oli suurepärane võrdkuju selle aja kodanlusele, see oli tüüpiliselt kodanlik kunst, täielikult kodanluse huvidele vastav. Sa-

* artikkel valmis 1966. aastal.

¹ Nabiide rühmituse tekkimisest ja liikmetest vt. J. Kangilaski. Rühmitus «Les Nabis» ja selle osa prantsuse kunstis XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses. — «Kunst», 1966, nr. 1.

jandi lõpu prantsuse kodanlus oli juba täiesti reaktsooniline klass, kes oli ülbe oma jõus ja veendunud «belle époque'i» stabiilsuses. Kodanlusele oli iseloomulik enesekindel piiratus ja kitsas praktilisus. Kodanlus pidas end väga kultuurseks ja vaimseks, ei põlanud isegi «probleeme», kui need ainult liiga teravad ega segavad polnud. Sajandi lõpuks oli kodanluse loominguline steriilsus võtnud juba hirmuäratavad vormid, kodanlased olid täielikult kaotanud arusaamise loomingust ja kunstist. Sellise klassi tellimisel tekkinud akademism oli samuti (J. Cassou väljendus) «. ainuüksi produktsioon ja mitte mingil määral looming». Akadeemiliste kunstnike karjääriredel oli kindlaks kujunenud nagu riigiametnikel, nende edutamisel valitses kindel süsteem. Kodanlusele oli vältimatu, et kunstiteose hinnangud oleksid kindlad, sest muidu oleks tekkinud raskusi ja peamurdmist oma raha paigutamisel. Akadeemiline kunst pidi ülistama saavutusi või isikuid, pidi neid poetiseerima ja ülevaks muutma. Selleks kasutati põhiliselt veel sajandi alguse klassitsismi väljendusvahendite arsenali, kuhu oli ainult arglikult lisatud deloroche'likku romantismi. Ainevald oli äärmiselt elukaage, mida näitavad ka mõnede, nn. rooma auhinna saanud tööde nimetused:

1891 — Lavalley — «Philémon ja Baucis kutsuvad Jumalaid oma lauda»

1892 — Lavergne — «Hiio ja tema sõbrad» ja Trigoulet — «Simson vesikive keerutamas»

1895 — Larée — «Pühad naised Kristust leinamas»

1896 — Mitrichy — «Pühad naised Kristust leinamas»

Oli ka teisi auhinnasaajaid: Roybet, Hébert, Constant, Henner, Tattegrain. Veel a. 1900 anti Humbert'ile auhind teose «Sabat» eest.² Kes tunneb praegu neid kunstnikke? Siis aga kirjutasid neist vaimustusega juhtivad ajalehed ja ajakirjad, nende tööde eest maksti suuri summasid. Tüüpilised range akademismi esindajad olid Bouguereau ja Gérôme — esimene põhiliselt aktimaalija, teine aga oli äratanud tähelepanu maaliga «Kukevõitlus vanas Kreekas». Nende mõju Kunstide Akadeemias oli väga suur. Isegi impressionistidest ei tahtnud nad kuulda, suuri vaevu nõustus kodanlik publik 1893. a. surnud Caillebotte'i päranduse muuseumi paigutamisega. 1900. a. maailmanäitusel oli prantsuse kunsti osakonnas impressionistidele siiski eraldatud üks ruum, kuid kui president Loubet külastas näitust, sulges Gérôme tee sellesse ruumi, hüüdes: «Ärge minge, härra president, see seal on Prantsusmaa häbi ja teotus!» Selline üliettevaatlik suhtumine impressionistidesse jätkus ka veel XX sajandi alguses, seega ajal, kui impres-

² Andmed on võetud teosest: Paris de 1800 à 1900, sous la direction de Charles Simond. Tome III (1870—1900). Paris, 1901, vastavate aastate juurest.

sionistide rühmitus oli juba parkümmend aastat tagasi lakanud olemast.

Lõputu antiikteemade korrutamine hakkas siiski ka kodanlust häirima. Romantismi elementide arglik ülevõtt algas juba sajandi keskel. Nüüd haarati vahelduse otsingul igasuguste eeskujude järel nii ajas kui ruumis, sealjuures aga akademismi põhiloomust muutmata. Kodanlus tundis end kõigi aegade kunsti pärijana ja omanikuna. Ise midagi loomata, meeldis kodanlusele mõnulda asumaade ja mineviku kunstipärandi keskel. Muidugi jäi kaugete kunstivoolude tõeline sisu kättesaamatuks, kõike vaadeldi ainult kui dekoratsiooni, hiilguse lisandit. Tulemuseks olid eklektilised, kirjud ja veidrad teosed, mille peasiht näib olevat püüe publikut toreduse ja pompöössusega hämmastada, püüe teeselda fantaasiaküllust. Eriti masendavaid näiteid andsid need taotlused arhitektuuris (kasvõi 1900. a. maailmanäituse paviljonid) ja tarbekunstis, kuid ka maalikunstis, näiteks Rochegrosse'i loomingus. Seal on kõikvõimalik butafooria segatud labase erootikaga, akadeemilise kunsti peaaegu alatise kaaslasega. Muidugi ei puudunud akademismis ka hurraapatriootlik, tihti šovinistlik lahingu- ja ajaloomaal. Sajandi lõpul asendub sedalaadi töodes Delaroche'ilt pärit pseudoromantika kuiva protokolliva laadiga, mille peaeesmärk näis olevat mundri ja relvastuse ülitäpne kujutamine.

Üks osa akadeemilisi kunstnikke püüdis üle võtta realismi ja impressionismi saavutusi, kuid tulemused olid alati poolikud. Akadeemilised kunstnikud ei erinenud sõltumatutest kunstnikest alati mitte niivõrd andekuse kui just kunsti ja kunstniku ülesannetest arusaamise poolest. Akademiistid ei olnud huvitatud loomingust, nad püüdsid muganduda kodanliku publiku maitsele ega loobunud teatud kindlaskujunenud võtetest. Muudatused ühe osa ametlike kunstnike loomingus olid siiski nii silmapaistvad, et viisid 1890. aastal lõheni Prantsuse Kunstnike Ühingu, mis organiseeris iga-aastasi salonge. Sellest ajast peale oli Pariisis kaks ametlikku kunstisalongi: esiteks endise nimega Prantsuse Kunstnike Ühing, kus esimest viiulit mängis Bouguereau, ja teiseks Meissonier' juhtimisel loodud Rahvuslik Kaunite Kunstide Ühing (Marsi väljaku salong) pisut liberaalsema põhikirjaga. Juhtivad kujud selles salongis olid Carolus-Duran, Boldini, Besnard ja teised.³ Olles eriti suurilmaportreede maalijad, kasutasid nad impressionistliku maiguga koloriiti või püüdsid imiteerida realistliku portree suurmeisterid. Põhimõtteliselt nad aga siiski akadeemilisest kunstist ei erinenud. Mõned akadeemilised kunstnikud pöördusid realistide eeskujul tööteema poole, kujutasid žanristseene ja kaasaegse elu sündmusi. Üldreeglina jäid nende tööd

³ Д. Ревалд. Постимпрессионизм. М. — Л., 1962, стр. 295.

aga abituks, võrreldes sajandi keskpaiga sõltumatute realistide võitlevate loominguliste töödega. Humanismi asemel näeme nende töödes igapäevase elu võltsi poetiseerimist, tööd ja lihtrahva elu kujutatakse idüllina ja patriarhaalsena. Sotsiaalseid probleeme ei puudutata peaaegu üldse, selle asemel näeme naturalistlikku pisi-asjades nokitsemist.

Kodanlik-positivistliku naturalismi olemus ilmneb selle aja ühe tuntuma kunstiteoreetiku Hippolyte Taine'i sõnadest: «Kunst seisneb täpses ja täielikus imitatsioonis».⁴

Akadeemilised kunstnikud tegid loodust imiteeriva kunsti vastuvõetavaks kodanlikule publikule ja hävitasid sellega realismi olemuse. Detailide tõepära ja «elulähedane» motiivistik ei päästa neid teoseid, vaid nad kuuluvad kahtlemata prantsuse selle aja kultuuri reaktsioonilisse ossa.

Ka need üksikud kunstnikud, kes püüdsid jätkata demokraatliku realismi traditsioone (näiteks Rafaelli), ei küündinud kaugele oma eelkäijate tasemeni ja nende osa prantsuse kunstis oli väike.

70—80. aastate kunstist kõneldes on nõukogude kunstiteadlased nimetanud teise, vähem olulise reaktsioonilise suunana (ametliku salongikunsti kõrval) nn. maalijaid-sümboliste P. Puvis de Chavannes'i ja G. Moreau'd, samal ajal eitamata eriti Puvis de Chavannes'i saavutusi dekoratiivmaali alal. «Nende looming oli, võrreldes Salongiga, novaatorliku iseloomuga, kuid see oli «novaatorlus», mis püüdis luua realismist erinevat kunstilist keelt ja mis valmistas ette kodanliku kunsti üleminekut avalikult antirealistlikele positsioonidele.»⁵ Kirjelduse mõttes on see lause täiesti õige, kuid hinnangu juurde tuleme artikli lõpuosas veel kord tagasi. Ütleme ainult nii palju, et kogu postimpressionismi iseloomustab püüe luua XIX sajandi realismist ja üldse renessansi traditsioonidest erinevat kunstilist keelt ja kogu postimpressionismi nimetamine «kodanliku kunsti avalikult antirealistlikele positsioonidele ülemineku ettevalmistuseks» tundub olevat liiga ühekülgne ja kategooriline. Prantsuse selle aja kunstis polnud mingeid uusi jõude, kes oleksid postimpressionismile vastandanud midagi progressiivsemat. Lõpuks on oluline vahet teha ühelt poolt G. Moreau' ja teiste temataoliste ning teiselt poolt P. Puvis de Chavannes'i loomingu vahel. Esimesed püüdsid kirjandusliku sümbolismi põhimõtteid mehhaaniliselt kujutavasse kunsti üle kanda ja otsisid sümboolikat ainult pildi süžees, jäädes maalimise osas akademistidega üldiselt samadele positsioonidele. Puvis de Chavannes aga oli üks esimesi, kes otsis teid kunstiteose maalilise ja emotsio-

⁴ F. Fels. *L'Art vivant de 1900 à nos jours*. Genève, 1950, lk. 33.

⁵ *Всеобщая история искусств*, т. V. М., 1964, стр. 106.

naalse aspekti ühendamiseks, sealjuures kalliks pidades klassikalise kunsti traditsioone.

70.—80. aastail oli prantsuse kunsti kõige progressiivsemaks tiivaks olnud impressionism,⁶ kuid see rühmitus oli lagunenud juba 1886. aastal. Tüüpilisim impressionist Monet oli arendanud oma kunsti juba sellise punktini, kust oli väga raske edasi minna. Paljud noored kunstnikud, kes põlgasid akadeemilist kunsti ja imetlesid impressioniste, ei tahtnud siiski leppida sellega, et impressionistid jätsid kunstnikule liiga väikese, mõnede arvates ainult passiivse muljete fikseerimise masina osa. Cézanne, van Gogh ja Gauguin püüdsid igauks omal viisil ületada tekkinud ummikut (nii nagu Puvis de Chavannes'gi). Kuna van Gogh suri juba 1890. a. ja Cézanne töötas praktiliselt tundmatu erakuna Aixis, olid ainult Gauguini looming ja õpetused noortele mõnevõrra kättesaadavamad.

Sümbolism kirjanduses ja sellega tihedalt seotud postimpressionism kujutavas kunstis tekkisid ajal, kui prantsuse proletariaat ei suutnud omaenese killustatuse ja nõrkuse tõttu anda intelligentsile kindlaid eesmärke, radikaalse haritlaskonna ideed ja ideaalid jäid endiselt ehtväikekodanlikult kõikuvateks. Subjektivism, rahvast eraldumine ja muud nõrkused hakkasid sõltumatut kunsti üha rohkem kahjustama, eriti XX sajandil. Ometi jäi XIX sajandi viimasel aastakümnel sõltumatu kunst kõige progressiivsemaks leeriks (vähemalt maalikunstis), sest vähesed puhtproletaarse kunsti esindajad (näiteks Steinlen) ei eraldunud oluliselt muust sõltumatust kunstist.

Nabiide rühmitus oli tüüpiline sajandi lõpu nähtus, ja nagu kogu selleaegne sõltumatu kunst — äärmiselt vastuoluline. Kõrvuti leiame siit purureaktsioonilisi, naiivselt romantilisi ja lausa dekadentlikke kallakuid, aga ka kõrgeväärtuslikku, progressiivset kunstiloomingut. Vastuolulised on ka nabiide teooriad. Maailma-vaatelistes küsimustes oli rühmitus väga kirev: kõrvuti olid skeptiline Bonnard, aktiivne antiklerikaal ja antikatooliiklane Lacombe, anarhist Roussel, ateist Vallotton, aga ka fanaatilised katoliiklased Denis, Verkade ja Sérusier (viimane kaldus ka teosoofiasse).⁷

Nabiidele oli teoretiseerimine väga omane, nad otsisid teooria-test tuge ja kindlust.⁸ Kahjuks ei peegelda nabiide teooriad päris objektiivselt rühmituse iseloomu, sest erilist kalduvust teoretiseerimisele osutasid just n.-ö. reaktsioonilisema kallaku esindajad, kellest 1895. a. paiku hakkasid eralduma kõige silmapaistvamad kunstnikud nabiide hulgast — Bonnard, Vuillard ja Roussel, sa-

⁶ Sealsamas, lk. 83.

⁷ A. Humbert. Les Nabis et leur époque. Genève, 1954, lk. 13 jj.

⁸ Ch. Chassé. Les Nabis et leur temps. Paris, 1960, lk. 140 jj.

muti Vallotton, Maillol jt. Rühma põhilised teoreetikud olid P. Sérusier ja eriti Maurice Denis. Siiski on nimetatud kunstnike teooriad tähelepanuväärsed mitmel põhjusel. Kõigepealt väljendavad nad väga ilmekalt üldist postimpressionismi aja mõttelaadi, eriti aga need teoreetilised seisukohad, mis Sérusier ja Denis 1888—1895 välja töötasid, mõjutasid oluliselt kõiki rühma liikmeid ja üldse kogu prantsuse kunsti arengut. Need varasemad teooriad sündisid nabiide ühistel koosviibimistel, vastastikustes vaidlustes, kuigi nende väljendajaks kirjasõnas oli enamasti M. Denis.⁹

Nabiide teooria esimeseks oluliseks tähistuseks on kiri, mille Sérusier 1889. aastal saatis Bretagne'ist, Gauguini juurest Denis'le.¹⁰ Selles ilmneb noore kunstniku ratsionalistlik analüüsimuline ja otsiv vaim. Sérusier jagab kõigepealt maalikunsti komponentideks ja hakkab neid siis üksikult iseloomustama:

Maalikunst

I. Kunst

II, Käsitöö

a) muutumatud	b) isikupära	a') teadus	b') vilumus
printsiibid			

Kooskõlas objektiiv-idealisticke vaadetega väljendab Sérusier punkt «a» all märgitud lõigus sügavat veedumust, et kunstis on olemas mingisugused igavesed muutumatud printsiibid. Neid printsiipe peaks välja selgitama esteetika, kuid see teadus olevat kaasajal surnud. Kunsti igavesi põhimõtteid on alati arvestatud kui mitte kirjapanduina, siis vähemalt traditsioonina, sest näiteks ka «primitiivide» või jaapanlaste juures näeme eksimatut joonte ja värvide harmooniat. Järelikult olevat «muutumatud printsiibid» ühised kõikidele rahvastele ja kõikidele ajastutele. Neid saab taandada harmoonia ideele, mis peituvat kõigis inimestes.

Ülaltoodud mõttekäik on Sérusier' mõistmiseks väga oluline. Sérusier ei olnud rahul oma kaasaegse kunsti subjektiivsusega, sellega, et puudusid kõiki kunstnikke ühendavad printsiibid ja «suur stiil». Mõte, et kõigi aegade kunstiteostes on midagi ühist, tundub täiesti loomulik ja põhjendatud. Ometi näeme, et kui Sérusier püüdis neid «muutumatuid printsiipe» lähemalt iseloomustada, sattus ta kohe raskustesse. Sérusier viitab harmooniale (mida ta ei defineeri), mis olevat ühine kõigile inimestele. Sellega aga vaatleb ta inimest väljaspool ühiskonda ja nähtavasti eeldab, et inimloomus on ajaloo vältel muutumatu. Ta ei räägi inimesest kui ajaloolisest olendist, vaid «inimesest kui niisugusest» ja selliselt jõuab ebateaduslike, idealistlike järeldusteni ka esteetikas. Para-

⁹ F. Hermann. Die «Revue Blanche» und die Nabis. Zürich, 1959, I köide, lk. 191.

¹⁰ P. Sérusier. ABC de la peinture. Correspondance. Paris, 1950, lk. 42—45 (edaspidi: P. Sérusier).

tamatult jõuab ta, püüdes «muutumatuid printsiipe» täpsustada, ühekülgete, vägivaldsete ja metafüüsiliste normide kehtestamiseni. Kõik need probleemid on aktuaalsed ka tänapäeval isegi nõukogude esteetikas, kus veel pole lõppenud diskussioon «prirodnikute» ja «ühiskondlaste» vahel.

Punkt «b» juures ilmneb Sérusier' vastuolulisus — individuaalsetliku ajastu lapsena ei julge ta minna «objektiivsete printsiipide» rõhutamisele äärmuseni, vaid tunnustab, et ka kunstniku isikupära on lubatud. Ometi allutab ta selle «objektiivsele harmooniale»: jooned ja värvid tuleb valida kooskõlas «muutumatute printsiipidega» ning isikupärale jääb üksnes nende «sobitamise» ülesanne. Samas on toodud ka oluline märkus «kirjandusliku külje» kohta maalikunstis — see võivad ja isegi pidavat olema, kuid ainult ettekäändena. Kui «kirjanduslik element» domineerib, jõuame illustratsioonini.

a') — teadus, kui ta polevat just hädavajalik, siis vähemalt ei kahjustavat kunagi. Tulevat ainult vältida a' segiajamist b-ga. a'-d saab õpetada, b-d mitte.

b') — olevat ka objektiivselt määratletav b' muutub sedavõrd isikupäraseks, kuivõrd muutub halvemaks (nagu käekiri).

Kokkuvõttes deklareerib Sérusier optimistlikult: a-d ja a'-d on võimalik õppida, nende jaoks tuleb ainult luua täpsed vormelid; b jääb täiesti vabaks ja b'-ga ei tule eriti aega viita.

Kaasaegne kunst olevat aga just vastandlik «tõelisele» kunstile — a ja a' puuduvad täiesti, b on orjastatud ja üksnes b' särab täies hiilguses.

Kirglik soov leida kunstile uut «pidepunkti», uut ühtset stiili ja stabiilsust läbib ka neid Sérusier' kirjutisi, kus ta ei arenda üldesteetilisi spekulatsioone, vaid puudutab kunstiloomingut enast. Näiteks 1892. a. kirjutab ta Verkadele: «Ma tahan kindlat, lihtsat ja lõpetatud joonistust. Ma ei mõista selle all nagu teised mitte detaile, vaid et iga joon oleks vajalik ja etendaks eksprestiivset osa ansamblis. Ma tahan, et iga joon oleks vältimatu, see on, et ta ei saaks olla teisiti, kui ta on.»¹¹

Analüüsides Sérusier' selleaegseid töid nende mõtteavalduste põhjal, näeme, et Sérusier seisis väga lähedal Pont-Aveni koolkonnale (Gauguin, Bernard, Anquetin jt.) ja et teda võib pidada üheks tüüpilisemaks «l'art nouveau» (juugendstiili) esindajaks.

Sérusier' peasihiks oli aga, nagu öeldud, kunsti «muutumatute printsiipide» väljaselgitamine. Nende otsingul huvitus ta kunsti-teooriast, mille olid loonud benediktiinlaste ordu mungad eesotsas paater Desiderius Lenziga Beuroni kloostri Saksamaal. Põhisuunalt ei erinenud beuroonlased kuulsatest natsareenlastest — ka nemad otsisid uue «püha kunsti» eeskujusid kaugest minevikust.

¹¹ P. Sérusier, lk. 61.

Kui natsareenlasi huvitas eriti vararenessanss («primitiivid»), siis Beuroni teoreetikud pidasid religioosse kunsti eeskujudeks vanaegiptuse ja arhailise Kreeka kunsti.¹² Sérusier' sidemed Beuroniga tihenesid pärest seda, kui tema lähim sõber nabiide hulgas — Verkade — laskis end katoliku usku ümber ristida ja läks Beuroni mungaks. Sérusier' ja Verkade liigutavast kirjavahetusest selgub, kuidas Sérusier's süvenes soov luua täpsed kunsti eeskirjad ja normid. «Kunsti muutumatu printsiipide» leidmiseks mõõdis ta vanade meistrite töid ja püüdis leida nende aritmeetilisi keskmisi. Primitiivne mehhanism põimus Sérusier'l arvude müstikaga. Oma traktaadis «ABC de la peinture» kirjutab ta järgmist: «Ma nimetan headeks proportsioonideks neid, mille järgi on konstrueeritud väline maailm, kaasa arvatud meie keha. Need on väljendatavad lihtarvude, nende korrutiste, ruutude ja ruutjuurte abil.» Edasi loetleb ta lihtarvude «müstilisi tähendusi»: 1 — see pole üldse number; 2 — tähistab kahe printsiibi võitlust, kuid on steriilne, kuni ei vii tulemuseni, number kolmeni. See tähistab Jumalat või Loojat ja on sellepärast kolmainuse märgiks. Number viis on aluseks kõige ilusamatele proportsioonidele — kuldloikele jne.¹³ 1898 kirjutas Sérusier Verkadele, et ta on leidnud lõpliku võtme «heade proportsioonide» juurde vanade egiptlaste kunstist.¹⁴ Nii lähenes Sérusier neile «absoluutse ilu mõõtudele», mis olid antud paater Lenzi esteetikas. Sérusier ei leppinud ainult joonte ja proportsioonidega, vaid tahtis luua absoluutseid värviteooriaid, näiteks loetleb ta «head» ja «halvad» värvikombinatsioonid.¹⁵

Sérusier' evolutsioon on omamoodi tragöödia. Teda ei rahuldanud kaasaegse kunsti subjektivism ja individualism, kuid ometi ei suutnud ta neile vastandada midagi tõeliselt väärtuslikku ja kindlat. Täiesti ignoreerides kunsti ühiskondlikku loomust püüdis ta leida ajaloo arengust sõltumatuid seaduspärasusi ilule ja kunstile. Kõik see viis Sérusier täieliku ummikuni niihästi teoorias kui ka kunstipraktikas. Eri ajastute meistriteoste põhjal loodud «keskmiste ilureeglite» järgi maalitud teosed muutusid üha verevaesemateks, eklektilisteks ja abituteks.

Sérusier' teooriad jäävad kogu nende primitiivsusest hoolimata üheks hoiatavaks näiteks, kuhu võivad jõuda need teoreetikud, kes püüavad ühiskonna arengut ignoreerides välja töötada «absoluutse ilu kriteeriume». Siiski oli Sérusier' teooriatel esialgu küllaltki suur mõju teistele nabiidele. Paljudes oma kirjades 1889—1892 nõudis Sérusier «uue stiili» loomist ja see üleskutse leidis kõlapinda noorte kunstnikkude südameis. Mis aga puutub Séru-

¹² Beuroni kunstist vt. näiteks «Die Kunst», 1908, nr. 3.

¹³ P Sérusier, lk. 55 jj.

¹⁴ Sealsamas, lk. 87.

¹⁵ Sealsamas, lk. 73 jj.

sier' «pühadesse mõõtudesse» ja üldse hilisematesse teoreetilistesse spekulatsioonidesse, siis jäid nabiid (peale Verkade ja osaliselt Denis') nende suhtes ükskõikseks. Seda kurdab ka Sérusier ise kirjas Verkadele aastal 1893.¹⁶

Kuigi Sérusier oli nabiide rühmituse asutajaliikmeks, jäi ta peagi rühmituse tegevusest suhteliselt kõrvale. Tema asemel tõusis nabiide juhtivaks teoreetikuks Maurice Denis, kes nii teoorias kui ka kunstiloomingus osutus Sérusier'st tunduvalt viljakamaks, sügavamaks, aga ka vastuolulisemaks ja vähem järjekindlaks. Denis' teoreetilised vaated tegid 20 aastaga läbi väga huvitava ja õpetliku evolutsiooni: moodsa kunsti eestvõitlejast sai aja jooksul selle veendunud ja kindel, kuigi mitte äärmuslik vastane. Samal ajal muutusid Denis' üldfilosoofilised ja poliitilised vaated järjest reaktsioonilisemaks. Sellist esimesel pilgul paradoksaalset nähtust on vaja lähemalt vaadelda, kuna meil veel tihti esineb lihtsustatud ettekujutus moodsa kunsti probleemidest, s. o., nagu tähendaks moodsa kunsti kritiseerimine igal juhul progressiivsust, selle kiitmine aga reaktsioonilisust.

Denis' kui teoreetiku tegevus algas koos nabiide rühmituse sünniga. 1890. aastal avaldas ta varjunime all artikli «neo-traditsionalismist», mis väga hästi annab edasi postimpressionismi põhiolomust. Seda artiklit on F. Hermann nimetanud nabiide usutunnistuseks. Nagu sama autor rõhutab, sündis see artikkel vaidluste põhjal, mille aluseks oli Sérusier' ülalesitatud kiri Denis'le.¹⁷ Artikkel¹⁸ algab kuulsa definitsiooniga: «Tuleb meeles pidada, et maal, enne kui olla lahinguratsu, alasti naine või mingisugune anekdoot, on peamiselt tasapind, mis on kaetud kindlas korras paigutatud värvidega.» Seda definitsiooni ei saa siiski pidada formalismi manifestiks (kuigi siit hiljem võis formalism välja kasvada), vaid tema teravik on suunatud ametliku akademismi vastu, mis parasiteeris «huvitaval» süžeel või labasel erootikal. Denis nimelt kirjutab samas artiklis, et akademistid on kaotanud võime näha elu, nad näevad tegelikkust läbi vanadelt meistritelt laenatud prillide. Akademistide arvates on tegelikkus muutumatu, noored kunstnikud aga on tõestanud selle muutlikkust. Veel selgemalt on akademismivastane hoiak väljendatud eessõnas nabiide näituse kataloogile 1895. a.¹⁹ Denis leiab, et alates vendade Carraccide ajast on akadeemiates kopeeritud vanade meistrite töid ja et just siit olevat välja kasvanud põhimõte, et maalimine — see on millegi kopeerimine. Renessansimeistrid mõistsid, nii nagu kaasaegsed noored kunstnikudki, et pilt peab olema orgaaniline

¹⁶ P. Sérusier, lk. 70.

¹⁷ F. Hermann, lk. 180 jj.

¹⁸ M. Denis. *Théories* 1890—1918. Paris, 1920, IV trükk, lk. 1 jj. (edaspidi: M. Denis. *Théories*).

¹⁹ M. Denis. *Théories*, lk. 26 jj.

tervik oma sisemiste seaduspärasuste ja kindla korraga. Alates XVI sajandist on aga akademism kultiveerinud arusaamist, et pildi väljendusrikkus peab seisnema süžees, maalimise ülesanne on ainult kopeerida tegelikkust. Väljendusliku ja maalilise plaani eraldamine on akadeemilise kunsti peasüü. (Muidugi ei väida Denis, nagu poleks renessansist XIX sajandi lõpuni olnud suuri kuntnikke ja esteetiliselt väärtuslikke pilte, vastupidi — ta räägib ainult akadeemilise kunsti üldtendentsist ning nimetab suurte maalijatena Chardini, Rembrandti ja Renoiri.) Ka impressionistid pole suutnud ületada kuristikku maalilise ja väljendusliku aspekti vahel. Nad on küll loobunud vanade meistrite kopeerimisest, kuid mitte kopeerimisest üldse. Nad hülgasid koos süžeelise väljenduslikkusega kogu väljenduslikkuse probleemi ja arendasid edasi ainult üht (kahjuks täiesti iseseisvaks muutunud) aspekti kunstis, s. o. tegelikkuse kopeerimist. Selles osas olevat impressionistidel suuri saavutusi (koloriidi, valguse jne. kujutamine), kuid neile olevat kunst ainult tegelikkuse passiivne peegeldus, töö eeskuju järgi, mis välistab valiku ja ümbermõtestamise. «Impressionism — see on silm ilma peata».²⁰

Mida siis Denis ootab kunstillt, milles ta näeb noorte kunstnikkude ülesandeid? Eelkõige selles, et taastada pilt kui tervik, milles emotsionaalsus väljenduks maalimise kaudu. Kõigile suurte maalijate teostele olevat omane emotsionaalne väljendusrikkus, mis ei sõltu süžees. «Nemad (s.o. nabiid) eelistavad süžee abil saavutatud emotsionaalsusele sellist emotsionaalsust, mis põhineb dekoratiivsusel, vormide ja värvide harmoonial, valitud materjalil» ja edasi «...nad usuvad, et igale emotsioonile, igale inimlikule mõtele vastab plastiline dekoratiivne ekvivalent, leidub vastav ilu».²¹ Siin selgub ka, mida Denis mõistis «sümbolismi» all: «On olemas tihe vastavus vormide ja emotsioonide vahel. ja see ongi sümbolism».²²

Kõik need teesid on küllaltki üldsõnalised, kuid põhitendent-silt täiesti selged — neis näeme postimpressionismile tüüpilist püüet vastandada passiivsele looduse kopeerimisele kunstniku loov. kujundav tahe. Denis ise kommenteeris oma noorpõlveartikleid rohkem kui paarikümne aasta pärast ja leidis, et tema «definiitsioon» tegi lõpu kunstile, mis pidas end «avatud aknaks loodusesse», uuendas pildi põhimõtte ja tegi pildist objekti, millel on oma seadused, oma sisemised vajadused.²³

Sümbolism oli kunst tõlgitseda ja esile kutsuda hingeseisundeid värvide ja vormide suhete abil. Need suhted, olgu nad siis

²⁰ M. Denis, *Théories*, lk. 52.

²¹ Sealsamas, lk. 27.

²² Sealsamas, lk. 34.

²³ M. Denis. *Nouvelles théories 1914—1921*. Paris, s. a., lk. 66 (edaspidi M. Denis, *Nouvelles théories*).

«leiutatud» või looduselt laenatud, muutuvad selle hingeseisundi märgiks või sümboliks, neil on võime seda sugereerida. Selline sümbol on põhimõtteliselt erinev allegooriast, sest viimane on täiesti objektiivne kokkuleppeline keel (nagu heraldika või lillede keel). Allegooria kõneleb mõistusele, sümbol aga silmadele.²⁴ Kunstnik, püüdes kujutada tegelikkust või õigemini selle mõjul tekkinud emotsiooni, võib ära jätta kõik, mis pole oluline põhilise väljendamisega seiskohalt, kunstnik peab looma ekspressiivse skeemi. Kui puu näib punakana, siis tuleb seda edasi anda erepunasena. See olevatki «subjektiivne deformatsioon», s. o. sama, mida Sérusier mõtles punkt «b» all.

Ülalkirjeldatud arusaamine kunstist rahuldab kõiki nabiisid, sealhulgas ka Bonnard'i, Vuillard'i ja Roussel'i. Nabiidele polnud kunst mitte tegelikkuse reprodutseerimine, vaid sellest arusaamine, selle mõtestamine uute, spetsiifiliselt maaliliste vahenditega.

Denis aga jätkab, et «subjektiivsel deformatsioonil» on piirid, mida asetab «objektiivne deformatsioon». Viimase all mõistab ta absoluutseid, muutumatuid esteetikaseadusi ja tehnika poolt pandud piire. (Näeme, et Denis' «subjektiivne deformatsioon» = $a + a'$ Sérusier'l.) Neid seadusi usub ta leidvat teadlaste abiga ja vanade meistrite töödes.²⁵ Kuigi ülaltoodud mõtted on kirja pandud alles 1918. aastal, võib nende põhjal mõista, milles peitusid lahkuminek juured ühelt poolt Bonnard'i, Vuillard'i, Roussel'i ja üldse kogu «moodsa kunsti» ning teiselt poolt M. Denis' vahel. Kerkis esile probleem — missugune osa kuulub subjektiivsele, missugune objektiivsele deformatsioonile. Pealegi ei suutnud Denis, nagu Sérusier'gi, anda vähegi veenvaid «objektiivse deformatsiooni» reegleid. 1893. a. paiku tähtsaks Denis's huvi Sérusier' katsete vastu luua uusi rangeid esteetilisi norme,²⁶ kuid ta tunnistab, et on siiski kaugel «numbritest ja geomeetriast», s. o. Sérusier' teooria tundus talle siiski liiga primitiivne ja mehhaaniline olevat.²⁷ Ometi tunneb ta ikka suuremat imetlust mineviku kunsti kindlate põhimõtete vastu ja «moodsa kunsti» subjektiivsus ning kirevus muutuvad talle üha võõramaks. «Objektiivse deformatsiooni» reeglite otsinguil lähenes ta järjest rohkem klassikalisele traditsioonile (s. o. Raffaeli, Poussini, Ingres'i ja Puvis de Chavannes'i eeskujudel). 1896. aastal ilmunud artikkel «Kunstid Roomas ehk klassikaline meetod» tunnistab, kuidas Rooma kunstimälestised ja klassikalise kultuuri asutaja A. Gide'i vestlused on teinud oma töö. Denis hüüab: «Inimhinge suurim jõupingutus ilu poole — see on klassikaline kunst» ning toob järgnevalt tsitaadid, mis tema arva-

²⁴ Sealsamas, lk. 175—176.

²⁵ M. Denis, *Nouvelles théories*, lk. 180.

²⁶ P. Sérusier, lk. 71.

²⁷ Sealsamas, lk. 86.

tes avavad klassikalise kunsti olemuse:²⁸ «Dispositsioon, ornament, dekoor, ilu, graatsia, elamus, riietus, töepära ja otsustusvõime igal pool» (Poussin).

«Te ütlete mulle, et kunstnik parandab asju oma unistustele vastavalt; ma eelistaksin öelda: korraldab asju vastavalt oma unistustele. Sest ma olen veendunud, et kõige paremini korraldatud kontseptsioon osutub ka kõige ilusamaks. Ma armastan korda, kuna ma kirglikult armastan selgust» (Puvlis de Chavannes).

Denis' suhtumine Ingres'i muutub järjest imetlevamaks, 1902 avaldab ta pika artikli Ingres'i õpilaste kohta, milles leiab, et Ingres näitas, kuidas tuleb ilu seaduste järgi tegelikkust moonutada. Sellega oli tehtud küllalt oluline samm akadeemilise kunstiga leppimise ja ametliku tunnustuse poole, sest ka akademism viljeles eelkõige Ingres'i traditsioone, kuigi ainult pinnaliselt. 1909. aastal ilmus paljutähendava pealkirjaga artikkel «Gauguini ja van Goghi juurest klassika juurde», kus ta tunnistab, et postimpressionistid ja sümbolistid tegid palju väärtuslikku, kuid nüüd on aeg lõpetada katsetamised, subjektivism ja individualism ning tuleb asuda looma uut klassikat, mis toetuks «vana klassika» traditsioonidele. Erinevalt Sérusier'st uskus Denis, et ta on leidnud «objektiivse deformatsiooni» reeglid mitte vanade egiptlaste, vaid «klassikute» kunstist. Tema veendumused süvenesid aja jooksul ja seda murelikumalt jälgis ta moodsa kunsti arengut, kus esialgu foovide ja hiljem kubistide loomingus ei paistnud olevat jälgegi Poussini ja Ingres'i reeglitest. Siira kirglikkusega ülistab ta klassikalist kunsti, näitab veenvalt, kuivõrd XVII sajandi kunstis kaistasid ühiskondlikud ideaalid ja kuidas siis valitses «suur stiil». Tihti on tabav ka kriitika «moodsa kunsti» aadressil. Täiesti abitu ja ebateaduslik on aga Denis siis, kui ta püüab selgitada tekkinud olukorra põhjusi või visandab tulevikuperspektiive. Eriti silmatorkav on see artiklites, mis ilmusid Esimese maailmasõja ajal.

Denis kirjutab, et kaasaegne moodne kunst on anarhia võimuses, seal puudub igasugune autoriteet. Vana akadeemia on end lõplikult kompromiteerinud.²⁹ Sümbolism ja süntetism olid uue stiili otsingud ja nende edasiarendusena tärkasid fovism ja kubism. Need voolud on ühekülgselt arendanud «subjektiivset deformatsiooni» ja unustanud objektiivse. Maalikunst on seetõttu muutunud vähestele mõistetavaks, egotsentriliseks, «mina» on end lahti kiskunud kollektiivist.³⁰ Kõik need (ja mitte ainult need!) tähelepanekud on väga õiged, kuid moodsa kunsti vigade põhjuste otsinguil jõuab Denis naiivselt reaktsiooniliste ja šovinistlike vaadeteni. Ta väidab, et kõik moodsa kunsti vead on tingitud saksa

²⁸ M. Denis. Théories, lk. 46 jj.

²⁹ M. Denis. Nouvelles théories, lk. 18.

³⁰ Sealsamas, lk. 32.

mõjust. Ainult sakslaste süü olevat ka subjektiiv-idealistic filosoofia,³¹ mille mõjul öeldi lahti tegelikkusest, unustati objektiivne maailm ja objektiivsed ilu seadused. Primitiivne kunst olevat mõnikord küllalt meeldiv, kuid sakslased olevat primitiivsusest teinud süsteemi, olevat loonud teooria alateadvusest. Sakslased olevat alati olnud barbarid, «Ur-volk», kes teab kõike, ilma et oleks millestki aru saanud.³² Prantslased jätkavat kreeka-ladina traditsiooni ja kaitsvat lääne tsivilisatsiooni liidus katoliiklusega.³³ Nemaad (s. o. sakslased) olevat «üliinimesed», ja mõõdutunnet (ehtprantsuslikku joont) pole «surhomme boche» kunagi omanud, isegi mitte Goethe, Hegel või Wagner.³⁴ Saksa subjektivismi mõjul on muutunud ebaselgeks, kas kujutav kunst üldse peab kujutama tegelikkust või mitte.³⁵ Tuleviku suhtes on Denis optimistlik — sõda lõpeb, germaanlaste parved aetakse laiali ja prantslaste hulgas võidab uus rahvuslik üksmeel, mis kasvab välja ühistest kannatustest. Kollektiivsustunne võidab individualismi. Sellega luuakse ka alus ühtsele selgele esteetikale, tärkab kunst, kus looduse imiteerimine, objektiivne ja subjektiivne deformatsioon on harmoonilises tasakaalus. Tärkab uus klassika, mis pole kreeka, itaalia või gootika kordmine, vaid kõigi heade saavutuste jätk.³⁶ Uue kunsti aluseks peab olema ühtne kollektiivne usklikkus ja seetõttu uus kunst on püha kunst.³⁷

Näeme, et moodsa kunsti mõnikord tabav ja õiglane kriitika toetub kord naiivselt-romantilistele, kord sõjakalt-šovinistlikele vaadetele, mis lõppkokkuvõttes on kindlasti reaktsioonilised. Denis jõuab sisuliselt «Action Française'i» (Maurras, Barrès jt.) idealistlike ja rassistlike seisukohtadeni. Nii on Denis' kogu moodsa kunsti kriitika põhiolemuselt reaktsiooniline. Tal puudub igasugune reaalne alus, millele toetudes luua objektiivseid üldkehtivaid esteetilisi norme. Prantsuse ühiskonnas puudus see «üldine», mille otsinguile Denis pühendas kogu oma elu, ja lootus leida seda katolitsismist oli juba ette läbikukkumisele määratud. Denis'ga analoogilisi mõttekäike on mitukümmend aastat hiljem arendanud Lääne-Saksa kunstiajaloolane Hans Sedlmayr, kes läheb küll oma järeldustes tunduvalt kaugemale. Sedlmayrile on dekadents mitte ainult XIX sajandi lõpu ja XX sajandi kunst, vaid ka kogu XIX sajandi kunst. Põhjuseks on Sedlmayri arvates see, et kunst muutus ateistlikuks, «kaotas keskuse». Sedlmayri kunstiteooria on muidugi avalikult ja järjekindlalt idealistlik, mida Denis'

³¹ Sealsamas, lk. 26—27.

³² Sealsamas, lk. 34.

³³ Sealsamas, lk. 74.

³⁴ Sealsamas, lk. 74.

³⁵ Sealsamas, lk. 39.

³⁶ Sealsamas, lk. 46—46.

³⁷ Sealsamas, lk. 152 jj.

vaadete kohta öelda ei saa. Tuleb aga nõustuda Sedlmayri kritiseerija H. Quitzschi, et «moodsa kunsti» (või dekadentsi) kritiseerimine iseenesest ei ole veel tõend, et tegemist on teadusliku ja progressiivse teooriaga. Moodsa kunsti kriitika taga võib peituda ka täiesti reaktsiooniline õpetus.³⁸ Niihästi Denis kui ka Sedlmayr vaatlevad kunsti täiesti lahus ühiskonna arengust ja peavad suure kunsti aluseks religiooni.

Lootusetu oli Denis' püüe taaslustada XX sajandi alguse Prantsusmaal XVII sajandi kunsti. Ta ei mõistnud, et see, mis XVII sajandi kunstis oli ilus, ülev ja progressiivne, ei tarvitsenud seda olla XX sajandi alguse prantsuse kunstis. Kunsti suhteliselt suurem subjektiivsus oli selle aja Prantsusmaal ühiskondlike põhjuste tõttu paratamatu. Esteetilised ideaalid XX sajandi Prantsusmaal olid põhjalikult erinevad XVII sajandi omadest.

XX sajandi prantsuse parimatele kunstnikele olid südame lähedased just Denis' noorpõlveteooriad. Piisab ainult ühest näitest. H. Matisse on öelnud: «Eelkõige on mulle tähtis väljendus. Väljendus ei teki mitte inimeste nägudel peegelduvast kirest, liiatigi mitte vägivaldsetest liigutustest. Minu maalide kogu kompositsioon on väljendav. Modelli või esemete asend lõuendil, neid ümbritsevad tühjad alad, suhted, need kõik on osalised väljenduses. Kompositsioon on viis korraldada kõik maalija käsutuses olevad põhivahendid dekoratiivselt nii, et nad väljendavad kunstniku tundeid.»³⁹ Selliste seisukohtade sugulus Denis' mõtetega aastatest 1890—1895 on ilmne.

Tšehhi kunstiteadlase J. Padrta arvates oli Denis' üks nõrkusi selles, et ta vastandas «primitiivse» ja klassikalise kunsti.⁴⁰ Mõned marksistlikud esteetikud, näiteks R. Garaudy, arvavad, et XX sajandi alguses oli moodsa kunsti teatud sarnasus loodusrahvaste «primitiivsele» kunstile paratamatu ja täiesti progressiivne.⁴¹

Kokkuvõtteks võime öelda, et nabiide põhiliste teoreetikute, P. Sérusier' ja M. Denis' seisukohtadest on kõige väärtuslikumad need, mis sündisid aastail 1889—1895. Kuigi nende hilisemates seisukohtades leidub tabavat kriitikat nn. moodsa kunsti aadressil, on selle aluseks objektiiv-idealistik esteetika. Programmid, mille abil nad lootsid «moodsat kunsti» tervendada, olid reaktsiooniliselt romantilised ja täiesti võimatud teostada. Alles ühiskonnas, mis suudab luua oma liikmete reaalse ühtekuuluvuse, saab

³⁸ H. Quitzschi. Verlust der Kunstwissenschaft. Leipzig, s. a., lk. 7.

³⁹ H. Read. Vuosisatamme maalaustaiteen historia. Helsinki, 1961, lk. 38.

⁴⁰ J. Padrta. Teoria Maurice Denis. — «Vytvarné umení», 1963, nr. 3, lk. 353.

⁴¹ Vt. J. Kangilaski Vaidlustest marksistlikus esteetikas. — «Looming», 1965, nr. 11.

kujuneda kunst, millel on suhteliselt ühtsed kriteeriumid, alles sellises ühiskonnas on võimalik ületada kunsti kaldumist subjektivismi.

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ТЕОРИИ ГРУППЫ «НАБИДОВ»

Я. Кангиласки

Резюме

В статье дается краткая характеристика французского искусства конца XIX в. Автор показывает, что наиболее реакционным направлением в искусстве того времени был академизм. «Независимое искусство», опиравшееся на радикальную мелкобуржуазную интеллигенцию, несмотря на все свои недостатки, было относительно прогрессивным. «Независимое искусство» 1886—1905 гг. известно под названием «постимпрессионизма». Типичными эстетическими теориями того времени были теории, сформулированные членами группы «Набидов», особенно П. Серюзе и М. Дени: В своих ранних теориях (1888 — 1895 гг.) они выступали против отделения в художественном произведении выразительного аспекта от живописного и критиковали, в первую очередь, академическое искусство. Истинное искусство должно было добиваться выразительности живописными средствами. Такое искусство они называли символизмом.

Однако их не удовлетворял субъективизм современного искусства и отсутствие единых критериев. После 1895 г. они начали критиковать и «независимое искусство». Новым течением они противопоставляли ясность и единство классического искусства (Дени). Несмотря на ряд верных утверждений, критика «независимого искусства» со стороны Серюзе и Дени была в сущности реакционной. Они исходили из объективно-идеалистической философии и игнорировали общественную природу искусства. По мнению Дени, слабой стороной нового искусства было «отсутствие духовной общности». Причиной этого он считал не социальные условия, а атеизм и «немецкое влияние». Попытки создать механические критерии для оценки новейшего искусства привели к идейным разногласиям в группе «Набидов», а потом и к ее распаду. Ранние же теории Дени и Серюзе имели большое и, в основном, положительное влияние на развитие нового французского искусства.

LES THEORIES ESTHETIQUES DES NABIS

J. Kangilaski

Résumé

Notre article représente un aperçu des courants de la peinture française des dernières années du XIX siècle. Nous essayons de démontrer que la tradition académique de ces années était réactionnaire. La soi-disante «peinture moderne», forte des conceptions de la partie cultivée de la petite bourgeoisie radicale, était, malgré ses faiblesses et ses hésitations, relativement progressiste. La période de 1886 à 1905 est dénommée ici «postimpressionisme». Les théories esthétiques les plus typiques de cette époque ont été formulées par les membres du groupement des Nabis, surtout par P. Sérusier et par M. Denis. Au commencement (vers les années 1888—1895) ils luttèrent contre la séparation dans une oeuvre de l'élément pictural de l'élément expressif, et critiquaient en premier lieu l'académisme. Selon leurs théories la force de l'expressivité réside dans les moyens picturaux et que ce ne sont qu'eux qui permettent à l'artiste de créer des oeuvres de valeurs. Ils appelaient cela le symbolisme.

Mais la subjectivité de l'art de leurs temps et l'absence de critères unis les mécontentaient. Après l'an 1895 leur critique de «l'art moderne» devenait de plus en plus sévère. Aux courants modernes ils opposaient la clarté et l'unité de l'art classique. Malgré bien des observations justes la critique de «l'art moderne» dans les écrits de P. Sérusier et de M. Denis, dans son ensemble, est réactionnaire. Leur point de départ était la philosophie de l'idéalisme objectif; ils négligeaient le contenu social de l'art. Selon M. Denis les causes de la faiblesse de l'art moderne résident dans l'absence de l'unité spirituelle. Pour lui l'harmonie spirituelle des Français était détruite non par les circonstances de la vie sociale, mais par l'athéisme et «les influences allemandes». Ils essayaient de créer des critères mécaniques de l'art moderne, ce qui les amena aux controverses théoriques et finalement à la dissolution du groupe des Nabis. Il faut pourtant reconnaître que les théories, créées par M. Denis et P. Sérusier de 1888 à 1895, ont exercé dans leur ensemble une influence positive et considérable sur le développement de l'art français «moderne».

SISUKORD — СОДЕРЖАНИЕ

1. A. Viigi. 1924. aasta 1. dets. ülestõusu marksistlik-leninlik käsitlus 1920.—1930. aastail	3
A. Вийги. Марксистско-ленинское исследование восстания I декабря 1924 г. Резюме.	17
A. Viigi. Marxistisch-leninistische Auffassung vom Aufstand des 1. Dezembers 1924. Zusammenfassung	18
2. C. Г. Исаков. Декабристы и реформы 1816—1819 гг. в Прибалтике.	19
S. G. Issakov. Dekabristid ja 1816.—1819. a. reformid Baltikumis. Resümee	56
S. G. Issakow. Die Dekabristen und die baltischen Bauernreformen der Jahre 1816—1819. Zusammenfassung	57
3. J. Konks. Feodaalrendist ja talurahva olukorrast Läänemaal aastail 1732—1803	59
Я. Конкс. О феодальной ренте и положении крестьян в Ляэнема 1732—1803 гг. Резюме.	97
J. Konks. Über die Feudalrente und die Lage der Bauern in Läänemaa in den Jahren 1732—1803. Zusammenfassung	97
4. H. Piirimäe. Pärnu kaubanduse suurus ja koostis XVII saj. lõpul	98
Х. Пийримяэ. Объем и состав торговли г. Пярну в конце XVII века. Резюме.	128
H. Piirimäe. Der Umfang und die Zusammensetzung des Handels in Pärnu am Ende des 17. Jh. Zusammenfassung	130
5. J. Kangilaski. Rühmituse «Les Nabis» kunstiteooriatest	132
Я. Кангиласки. Эстетические теории группы «Набидов». Резюме.	146
J. Kangilaski. Les théories esthétiques des Nabis. Résumé	147

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

V

На эстонском, русском, немецком и
французском языках

Тартуский государственный университет
ЭССР. г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutav toimetaja L. Eringson

Korrektorid A. Norberg, J. Sarv, F. Kib-
bermann, K. Kann, L. Aboldujeva

Ladumisele antud 10. IX 1968. Trükkimi-
sele antud 28. XII 1968. Trükipoognaid
9,5. Arvestuspoognaid 10,8. Trükiarv 500
Kohila Paberivabriku trükipaber nr. 2
60×90 ¹/₁₆, Tell. nr. 2871. MB-09616.

Trükikoda «Pärnutrükk», ENSV, Pärnu.

Hommiku tn. 4.

Hind 75 kop.